

LVIII.

1976.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA
BUDAPEST 1976

Szerkesztő:
SZOLNOKY LAJOS

ISSN 0077—6599

Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Készült a Népművelési Propaganda Iroda nyomdájában
Budapest — 6544—77 — Felelős vezető: Vymeták Ferenc

GÁBORJÁN ALICE

MAGYAR NÉPVISELETEK

Kísérlet egy összefoglalásra

Bevezetés	5
A paraszti viselet esztétikája	8
Kivetkőzés	9
Alföldi férfiviselet	13
Alföldi női viselet	29
Dunántúli férfiviselet	40
Dunántúli női viselet	43
Felföldi férfiviselet	53
Felföldi női viselet	56
Erdélyi férfiviselet	65
Erdélyi női viselet	69
Felhasznált irodalom	82
Képjegyzék	87
Ungarische Volkstrachten	
Versuch einer Zusammenfassung	93
Hungarian Peasant Costumes	
A tentative approach to a Summary	119

Bevezetés*

A bevezetésben azoknak a tényezőknek, azoknak a körülményeknek a felvázolását kíséreljük meg, amelyek a magyar népviseletek kialakulását kiváltották, majd felvirágzásukat — esztétikai kiteljesedésüket — végül letűnésüket okozták.

Mielőtt a népviselet tüzetesebb tárgyalására térnénk, meg kell állapítanunk, hogy a népviselet is ruházat, így alakulását, kibontakozását is azok az általános tényezők irányítják, amelyek a ruházódását általában. Ezek a tényezők: az *ember* és a *történelem*. Az ember azért, mert a ruházat mindig mutatója a személyes emberi élettel kapcsolatos körülményeknek, anyagi és társadalmi helyzetnek, szegénységnek és gazdagságnak, fiatalságnak és öregségnek — sőt érzelmeknek: öröme-
nek, bánatnak, gyásznak is. A történelem pedig azért, mert bármilyen emberi körülményt is fejeznék ki öltözködésünkkel, azt mindig csak annak a társadalomnak a ruhadványán belül tehetjük meg, amelyben élünk. Ahogyan ezek a tényezők érvényesek a ruházatra általában, éppen úgy a népviselet is az ember, az érzelmek — tehát a személyes tényező —, valamint a történelem, a történeti törvényszerűségek — tehát a személytelen tényező kettősségében alakul.

A népi kultúra ezen belül a népviseletek iránti érdeklődés Európa-szerte a romantika jellemzője volt. Ez az érdeklődés a parasztság életét csak kívülről és felületesen látta. Úgy tűnt, hogy az élete különböző területein — mint a viseletben, hímzésben, énekekben, faragásban — határozott esztétikai kvalitást felmutató parasztság számára az anyagi szegénység, a kulturális elmaradottság s a társadalmi leszorítottság és különállás korlátai az életnek valamilyen eredeti és nemes egyszerűségét biztosították. Színes és naiv viseletében esztétikai, zárt és viszonylag merev társadalmi rendjében pedig morális őserőt véltek megtalálni.

A valóságban a magyar népviseletek, valamint szabásuk és díszítésük egyes részletei a felsőbb társadalmi osztályok ruházódásának történelmileg különböző korszakaiból, a keleti-nyugati hatások földrajzilag különböző irányjaiból és a saját megoldások hármass forrásából tevődtek össze.

A kulturális, társadalmi és gazdasági korlátok eredményeképpen a mindenkori stílusirányok csak késve, gyengébben és ezért módosítva kerülhettek a parasztsághoz. Így az egyes korszakokra jellemző öltözeti stílusok elemei — mint távoli visszhangok — a paraszti öltözetben is megtalálhatók. S ott a parasztság önálló, saját életének lehetőségeiből, saját életszemléletéből fakadó ötleteivel, megoldásaival ötvöződtek össze. Ezek a paraszti megoldások annál nagyobb számúak és annál erőtelje-

* Ez a tanulmány az 1967-ben készült doktori disszertáció első részének rövidített változata.

sebbek, mennél távolabb találja anyagilag és kulturálisan egy-egy kor a parasztságot a felsőbb társadalmi osztályok teremtette történeti stílusoktól. A korszakonként egységes kultúra és az ezen a kereten belül variánsképpen fejlődő paraszti kultúra viszonyát az azonosság és a különbözővé tevő távolság egyensúlya alakította ki.

A magyarság öltözete a mostani hazában való letelepedés óta keleti és nyugati hatásoktól befolyásoltan fejlődött, amint hogy a magyarság földrajzilag s kulturális és gazdasági kapcsolataiban is a Keletet kötötte össze a Nyugattal.

A XVI—XVII. századi oszmán-török uralom vége és a Habsburg birodalomban végbemenő feudális reorganizáció a XVIII. században a magyar parasztság számára igen erős *újrabszegényedést* jelentett. Szűkös körülményei miatt egyre nehezebben tudta megszerezni a manufaktúrák, az ipar nyújtotta textíliákat. Nagymértékben önellátásra, a földművelés és állattartás nyújtotta anyagokhoz való visszaszorulásra kényszerült. A földművelés adta a kertet és a lent a vászon számára, míg az állattartás a gyapjuszövetek, valamint a szőrméből és bőrből készült ruhadarabok anyagát szolgáltatta.

Ebben a munkában a XIX—XX. századi parasztviseletek alakulását az *anyag*, a *szabás*, a *szín*, az egyes együtteseket alkotó *ruhadarabok számának* és *változási tempójának* szempontjából fogjuk röviden felvázolni.

Anyagban a múlt század elejét még sok házi előállítású vászon, házi vagy kisipari előállítású gyapjuszövet és házi vagy kisipari előállítású szőrme és bőrruha jellemezte. A szőrmés bőröket a szegények és pásztorok sokszor minden vegyi kikészítés nélkül, csak megtisztítva a hústól szárazon puhára törték. Ezek voltak az ún. *törött bőrök*. Ezek mellett — főleg a gazdagabbak és ünnepre — egyre fokozódó mértékben manufakturális, illetve ipari anyagokat is használt a parasztság.

A háziszóttos vászon és a házi vagy kisipari előállítású gyapjuszövetek újrakedését jelentették régi — keleties jellegű — derékszögű és egyenes *szabásvonalak*-nak. Ezek mellett — a nyugati ruha hatására — elsősorban a manufakturális és ipari anyagokból készült felsőruháknál fokozatosan terjedtek a modernebb, görbe szabásvonalak.

Színben ezek az anyagok — a házivászon holmik, a házi vagy pásztori gyapjuszóttosok és a juhások készítette bőrruhák nyers, sárgás fehérjét — a szűrruhák szürkéjét-barnáját, majd fehérjét — tehát tompa színüket — jelentették. Az ipari anyagok egyre növekvő felhasználása a görbe szabásvonalak mellett egyre növekvő fokú színesedést is eredményezett. Ez a színesség először a fejviseleteknél és a lábbeliknél jelentkezett, amelyeket a felsőtestre viselt mellények, kendők és ujjasok követtek, végül az alsótestre viselt szoknyák és posztónadrágok, valamint kötények fejeztek be.

Három szín fokozatos alkalmazása határozta meg a múlt századi viseletek alakulását. *Fehér*. A háziszóttos kender- vagy lenvászon sárgás, nyers fehérjével ellentétben a háziipari, illetve ipari vászon — a gyolcs — ragyogó kékesfehér. Elsősorban a *gazdagok*, a *fiatalság* és az *ünnepek* öltözetében kap először helyet. Ugyanakkor a háziszóttos vászon nyers, sárgás fehérje a köznapok, a szegénység és az öregség öltözetébe szorul egyre inkább vissza. Az idősebb kort és a félgaszt jelentő kékenzöldön keresztül így fehérre fakult az öregek és gyászoló viselete. — *Piros*. A magyar parasztság régen kedvelt színe. A *fiatalság*, az *ünnep*, az *öröm* kifejezése. A klasszikus népviseletek korszakában a női öltözetben az eladó lány és a virágjában levő fiatal menyecske öltözetére jellemző. Piros pártákról, piros hajszalagokról tudunk. A női öltözetben a kulminációs szakasz az eladó lányságtól a fiatal

menyecske első terhességéig, első gyerekéig tart. Ekkor a legünnepélyesebb, a legszínesebb és a legdíszesebb a viselet. — Az ünnepélyes piros mellett piros gyászra is vannak adataink. APOR P. írta, hogyha valaki harcon esett el, vörös süvegben temették.¹ A Vas megyei Kethelyen a múlt század végén a menyecskék piros ruhában mentek temetésre, míg a férfiak fekete ruhába öltöztek erre az alkalomra.² Rimócon piros csecsekendővel gyászolta kis gyermekét a fiatalasszony³. A viselet színbeli hatásában új volt a *fekete* is, amely csak a múlt század végén, erőteljesebben inkább második felében, nem egy helyen csak századunk elején jött divatba. A felsőbb társadalmi osztályok, a polgárság viseletében a feketének kettős jelentése volt: ünnepélyes és gyászos. A parasztsághoz először a fekete ünnepélyes jelentése került, s csak későbbben és fokozatosan a gyászos. A múlt század közepéről-végéről számos adat van arra, hogy az új divat fekete először a fiatalok és gazdagok ünnepélyes ruhatárának tartozéka. Mint ilyen, a pirosat váltja, vagy mellé rétegződik. Fiatal lányok pártájának alapszíne a régies piros után vagy ezzel kombinálva — a fekete lett. Így a sárközi lányok egykor piros alapú, egyetlen darabból álló pártáját a múlt század végén háromrészes pártá váltotta. Ennek csak egyetlen része maradt meg pirossal bevontnak, a másik két részt már fekete bársony borította.⁴ JANKÓ J. 1893-ban úgy írta le a kalotaszegi pártát, hogy az kívül fekete bársonnyal volt bevonva és aranycsipkével díszítve, s csak belül volt a régi piros klottal bevonva.⁵ Fiatalos fekete főkötőrészről ír GÖNCZI F. Göcsejből, ahol „Férjhezmenetelkor a lány kontyára fekete gallangyot kötöttek, erre azután fehérét. A fekete gallangyot első gyermekének megszületésekor oldotta le”.⁶ GYÖRFFY I. leírása szerint Szentistvánon és Tardon a nagyünnepi, díszes főkötő tokjára fekete fátlyat tettek az avatástól egészen addig, amíg a fiatal asszony teherbe nem esett, de legfeljebb egy évig.⁷ Az ormánysági fiatal menyecskék piros díszítéses főkötője szélén keskeny fekete csipkeszegés volt, amely az idősödő asszonyok kékes-fehéres főkötőjéről a piros díszítéssel fokozatosan eltűnt.⁸ A sárközi menyecskék főkötője fekete alapon fehér hímzéses volt. De ezt az ünnepélyes főkötőt csak az esküvő után 5—6 évig viselhették a menyecskék, tehát kb. 23—25 éves korukig.⁹ A katolikus mezőkövesdi menyasszonyok az 1910-es években feketében esküdtek.¹⁰ Az ugyancsak katolikus Kalocsa—Szakmáron még századunkban fekete a menyasszonyi ruha.¹¹ — Az ünnepélyes jelentés mellett fokozatosan gyászos lesz a fekete jelentése. Ma már a kék-zöld félgyászon keresztül feketévé sötétedik az öregek és gyászolók viselete.

A múlt század elejei magyar népviseletek igen *kevés* — csak a legszükségesebb *darabokból* állottak. Nőknél ing — pendely — szoknya — kötény — fejrevaló és lábbeli, — a férfiaknál ing — gatyá (nadrág), szűr vagy guba, ködmön vagy suba.

Az új, ipari anyagok hatására *zsúfolási tendencia* figyelhető meg a viseletben. Bővülnek az ingvállak — ingek, a szoknyák és a gatyák, és emelkedik az egy öltözethez viselt ruhadarabok *száma* is, egyre több alszoknyát zsúfolnak egy viseleti együttesbe, és egyre több darabból állnak a fejviseletek.

A paraszti viseletek alakulási-változási *tempója* még igen lassú a múlt század elején. De a múlt század folyamán, vége felé, különösen századunkban is ez a változási tempó felgyorsult.

Fentiek alapján a magyar népviseleteket XIX—XX. századi alakulásuk folyamán a sok új anyag, a görbe szabásvonalak növekvő térhódítása, a színesedés, az egy együtteshez tartozó darabok számának növekedése — a zsúfolás — és az alakulás gyorsabb tempója jellemezte. Ez az új fejlődési szakasz már a múlt század elején megindult, de jellemzi még a századunkban alakuló népviseleteket is.

A paraszti viselet esztétikája

A viselet a parasztságnak nemcsak ruházata, hanem egyúttal esztétikai és pszichológiai kifejező eszköze is. A szűk paraszti élet és mindennapok, a szellemi élet szűkössége az esztétikai érzék, az esztétikai igény számára viszonylag kevés kifejezési lehetőségre adtak alkalmat. E kevés lehetőség egyike a ruházat-viselet.

A paraszti élet azonban más, mint a felsőbb társadalmi osztályok vagy a városi lakosság élete. Más a paraszti életlátás is. Így a paraszti élet és szemlélet kifejezője — a paraszti esztétika — alkotóelemeiben, részletekben, amikből összeállt, eltérő lett a fölötte álló és másképpen élő társadalmi osztályok esztétikájától.

Először nézzük meg, hogy milyen elemekből rakódott össze a népviselet, s azután azokat a tényezőket vegyük szemügyre, amelyek a paraszti esztétikát a többi társadalmi osztályokétól megkülönböztették.

A magyar parasztság viselete — mint az előző korokban — a múlt században s századunkban sem független a felsőbb társadalmi osztályok s a város öltözetétől. Ez természetes is, hiszen a felsőbb osztályok nemcsak anyagilag, hanem kulturálisan is sokkal jobb helyzetben voltak a parasztságnál. S az is természetes, hogy a művelődésben szegényes helyzetben élő parasztság a látott, a kész formákból merített.

De ehhez az átvételhez, ahhoz, hogy az úri viselet részletei a társadalmi ranglét-rán leereszkedve a parasztsághoz jussanak — idő kellett. Így a magas kultúra stílusainak elemei a parasztsághoz mindig bizonyos időbeli eltolódással — retardációval kerültek. E retardáció miatt a parasztsághoz a magas kultúrából nem egész stílusok, nem szerkezeti egységek jutottak el, hanem az egyes stílusok elemei. Ugyanis, mire a stílusok, szerkezeti egységek az egyes társadalmi osztályokon és rétegeken lefelé haladva a parasztsághoz kerültek — szétestek, elemeikre bomlottak. Így magyar renaissance, hódoltság kori, barokk vagy biedermeier stílusú magyar paraszti viselet nincsen, viszont e viseletnek vannak renaissance, hódoltság kori, barokk és biedermeier elemei.

A közönségben élő, a közösségi kultúra törvényszerűségein belül fejlődő parasztság a hozzá került stíluselemeket mindig a maga életfelfogásának, a maga kulturális helyzetének, a maga esztétikájának megfelelően fogalmazta át. Viseletében különböző korokból származó stíluselemek újraalkotva és egymással újraötvözve élnek és olyan új egységet képeznek, ami végül is egyik stílussal sem azonos. Így a paraszti esztétikának jellegzetessége nem a felsőbb osztályok kultúrjaiból származó elemek pusztá átvétele, hanem inkább ezek átfogalmazása, újraalkotása és összeötvözése egy új, az eredietektől eltérő eleggyé.

A magas kultúra stílusait az elemek meglehetősen egyidejűsége jellemezte. Ahogy a stílus lefelé szállt, úgy töredezett szét szerkezete, s egyes elemei más időből származó egyes elemekkel ötvöződtek össze. Ahogyan gyengült az egyidejűség, úgy erősödött az újraötvözés, az újraalkotás. A parasztsághoz érve, a stíluselemek egykori egyidejűsége szinte teljesen feloldódott.

A stílusok ugyan töredékké válnak — de cserébe felerősödik az újraötvözés, az újraalkotás, az átfogalmazás annyira, hogy új stílus születik a töredékekből: paraszti stílus.

A paraszti viselet esztétikáját a paraszti élet alapját képező fizikai munka és a többi társadalmi osztályokhoz viszonyított szegénység határozta meg. A nehéz fizikai munka bizonyos vaskosságot, darabosságot eredményez. Vaskos és erőteljes lesz a művészi fogalmazási mód is.¹² A szépségideál is a vaskosság, az erőteljesség

felé tendál. A szoknyák számának szaporodásával például vaskos és erőteljes lesz a női sziluett. A vaskosság mellett további jellegzetesség még a magyar parasztságnál a csípő hangsúlyozása és a felsőtest viszonylagos hangsúlytalansága — például a matyóknál a kifejezett mellelszorítás.

Mit eredményezett a magyar parasztságnál a nehéz fizikai munka mellett a szegénység? Először is a hosszú készítési időt. Ez igen szoros viszonyt eredményezett a készítő és a készített termék között. A sokszor megismételt munka és a szoros személyes viszony a lassúsággal összefonódva klasszicizálási lehetőségre is módot adott, arra, hogy a részletek elrendezése, a térkitöltés és a színezés dinamikája bizonyos esztétikai egyensúlyt, bizonyos esztétikai kvalitást érjen el.

A parasztság szegénysége nemcsak anyagi, hanem kulturális szegénységet, műveltségbeli és művészi iskolázatlanságot is jelentett, tehát gazdasági, társadalmi és kulturális, műveltségbeli korlátokat. Ezeket a parasztság a szoros személyes viszonytal, az alakulás lassúságával és a hozzá került elemek újraalkotásával és egymáshoz ötvözésével ellensúlyozta, s az így kialakult erőteljességgel — néha monumentalitással — érte el azt az esztétikai egyensúlyt és kvalitást, ami a felsőbb társadalmi osztályok esztétikájának magasába emelte.

Kivetkőzés, a paraszti viselet elhagyása

Megtárgyaltuk a népviseletek kialakulását, kivirágzásukat, s a kivirágzás esztétikai jellemzőit. Most vessünk egy pillantást a viseletek elmúlására, az elmúlást kiváltó okokra és arra a folyamatra, ahogyan a parasztság a maga viseletét a városi ruházkodással felcseréli.

A klasszikus paraszti viselet és a városi öltözet más-más életforma ábrázolása és kifejezése. A kivetkőzés lényegében egy kultúrának egy másikkal való felcserélése, a paraszti magatartási és önkifejezési módnak egy különbözővel — a városival való felváltását jelenti.

Tulajdonképpen mi hát a kivetkőzés? Mint mondtuk, a hagyományosság nem volt egyúttal függetlenség is a felsőbb társadalmi osztályok, vagy a város kultúrájától. De jelentette az átvételek és az alakulás lassúságát, és főleg az átvett elemek újrafogalmazását és a magas kultúrától különbözően hagyományos paraszti esztétika szerinti újraalkotásukat. Amikor a parasztság öltözködési kultúrájában kifelé fordul, akkor a hagyományosságot, a paraszti esztétikát, tehát lényegében az újrafogalmazás, az újraalkotás elvét adja fel. A cselekvő átvételt felváltja a passzív elfogadás.

Ennek oka az, hogy a paraszti viseleteknél sokkal gyorsabban változó városi öltözet elfogadásának tempója annyira felgyorsul, hogy az újraalkotásra, az új elemeknek a meglévő öltözetekbe való beleötvözésére már nem kerülhet sor, s az újrafogalmazás helyébe már csak egyre kisebb változtatások, egyre kisebb módosítások lépnek.

A klasszicizálódásban a háziváson alap mellett növekvő mértékben alkalmaznak gyári anyagokat. A kivetkőzés a házi készítésű anyagok teljes kiszorulása és a gyári anyagok teljes győzelme. A klasszicizálódás szabásvonalai még többségükben keleties-derékszögűek és egyenesek, a kivetkőzéskor ezeket nyugatias-görbe szabásvonalak szorítják ki. A klasszicizálódás a nagy színesség korszaka, a kivetkőzéskor a kemény színek elmaradnak, a színskála árnyaltabbá válik. A klasszikus parasz-

ti viseletekre az volt a jellemző, hogy az együtteseket alkotó darabok száma erősen megnövekedett, a kivetkőzések ez a szám ismét erősen lecsökken.

Országos viszonylatban először a férfiak vetkőztek ki. Fiatal férfiak a nőknél hamarabb és nagyobb tömegekben jártak el a városokba dolgozni. Ruházatuknak a városiakhoz képest feltűnő különbözősége őket hamarabb zavarta. A nőknél kevésbé ragaszkodtak a hagyományoshoz és ezért esztétikailag is könnyebben váltottak. Kivétel az Alföld, ahol a nagymértékű állattartás a férfiakat otthon marasztotta, az anyagi fellendülés viszont a nőknél tette lehetővé a kivetkőzést.

A viseletek klasszicizálásával nagyon sokszor együttjáró mennyiségi zsúfolási csúcspontok elérése — különösen a női viseletnél — egyúttal a praktikum háttérbe szorulását is jelentette. A sokszoknyás nehéz paraszti ruha igen távol van a praktikumtól. Például a Borsod megyei Tardon az 1950-es években vasárnap reggeli nélkül kötötték fel az ünnepi viselethez tartozó nagyszámú szoknyáikat. A praktikumhoz való visszatérés a kivetkőzés kezdeti szempontja.

A viseletes falvakban betegek kezdték a kivetkőzést. Gyomorfájósok és tüdőbajosok cserélték fel először a nehéz paraszti viseletet a könnyebb és kényelmesebb városi ruhával. Ezeket a közösség nem szította meg. Hamar városi ruhába öltöztették a kiesi gyermekeket is. Utánuk a nagylányok, majd a fiatal asszonyok következtek. Először mezei munkára és titokban vették fel a városi, kényelmesebb ruhát. A változtatást előidéző elv itt is a praktikum. Lassan a mezei munka után a házi munkához is átöltöznek. Ezután fokozatosan ünnepre is városi ruhába öltöznek — először az eladó lányok, azután a menyecskék, végül az idősebbek is.

A kivetkőzés folyamatában a ruhadarabokon belül is van egy bizonyos sorrend. Mindkét nemnél általában a lábbelivel kezdődik a kivetkőzés és a felsőtestre viselt mellényekkel, ujjasokkal folytatódik. Ezután következnek az alsótestre viselt szoknyák, nadrágok, s legvégül a fej- és hajviselet.

A kivetkőzési folyamat elején még a falusi készítés áll. A megáhitott városi formájú ruhákat a parasztasszonyok kezdetben maguk varrták meg maguknak, de fokozódó mértékben falusi varrókhoz, kisiparosokhoz vitték. Ezek kezén a városi formáknak egy bizonyos mértékű átfogalmazása még megvalósul. Ezt az átfogalmazást azonban a paraszti ruhákra egyre rohamosabban zúduló városi hatás mind csekélyebbé teszi.

A városi öltözet gyors tempóváltása, az egymást sűrűn és gyorsan váltó divatok az egyes ruhadarabok számával való mennyiségi zsúfolást sem lehetővé, sem szükségessé nem teszik.

A kivetkőzés mai és véglegesnek látszó mozzanata az, amikor már nem a paraszti ízlés szerint módosító paraszti megvarrásról, kisiparosnál való készítésről van szó, hanem konfekció darabok vásárlásáról. A konfekció az átfogalmazás, az újraalkotás teljes feladása. Ezen a fokon formai újraalkotás, átfogalmazás már egyáltalán nincsen.

Láttuk, hogy a magyar népviseletek zömmel a XIX. század folyamán bizonyos gazdasági, kulturális és társadalmi körülmények — korlátok — összejátszásának eredményeként alakultak ki. Részleteztük, hogy anyagban, szabásban, színben mit jelentett ez a kivirágzás, — és sorra vettük azokat a törvényszerűségeket, a falusi körülményeknek azokat a változásait is, amelyek a kivirágzó viseletek lehanyaglását, a városi öltözetbe való beolvadását okozták és okozzák.

Ahogy az egyes területek viseleteinek kivirágzási ideje más és más, úgy különböző az e viseleteket alkotó ruhadarabok divatjának időpontja és élettartama is.

Így például a fehér posztó férfiöltözet az Alföldön már a XVIII. század végén eltűnik.¹³ („Régente, mint az agg öregektől hallám, a gazdaemberek vagy helyes lakosok általában aba, azaz fejrposztó mentét... s fehér nadrágot... viseltek.”) A Felföldön meg vannak rá múlt század elejei adatok: „...a' palóc asszonyok... a' gyapjút megfonyják és megszövik ruhának férjfiaik számára”¹⁴ Erdélyben még a mai napig él. Az aranyesipkés főkötőre az alföldi Kecskeméten vannak adatainak,¹⁵ a palócoknál napjainkban múlik el. Az elől vagy kétoldalt a derékba feltűzött szoknya gótikus divatja a XVIII. századi úri viseletben még visszatér. A múlt században több vidék viseletében megtalálható. Így tudunk róla a dunántúli Sárközből,¹⁶ Faddról,¹⁷ Szennáról,¹⁸ valamint a Felföldről¹⁹ és Erdélyből.²⁰ Ez a különös szoknyaviselet általában a múlt század végén eltűnt nagyjából, de Kazáron²¹ és az erdélyi Kalotaszegen ma is él.²²

A mai gazdasági, kulturális és társadalmi körülmények, a parasztság minden szempontú emelkedése s az egységes társadalomra törő folyamat e réteg feloldódását eredményezi az ősszmagyar társadalomban. E körülmények megváltozásával ledőlően vannak azok a korlátok, amelyek a népi kultúra különállását eredményezték, s a parasztok emberi-esztétikai érzéke egyik megnyilvánulási területének a népviseletet tették.

JEGYZETEK

¹ APOR P., 1736. Tizedik Czikkely.

² BÉKEFFY R., 1884:80.

³ FLÓRIÁN M., 1966.

⁴ U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:72.

⁵ JANKÓ J., 1893:21.

⁶ GÖNCZI F., 1910:7.

⁷ GYÖRFFY I., 1956:77.

⁸ KISS G., 1931:27.

⁹ U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:73.

¹⁰ GYÖRFFY I., 1956:113.

¹¹ K. CSILLÉRY K. szíves szóbeli közlése.

¹² PALOTAY G., 1937:116.

¹³ CSÁNYI J., 1840:75. In: KRESZ M., 1956:172.

¹⁴ SZEDER F., 1819:42—43. In: KRESZ M., 1956:146.

¹⁵ CSÁNYI J., 1840:75. In: KRESZ M., 1956:172.

¹⁶ KOVÁCH A., 1907:80.

¹⁷ K. CSILLÉRY K., 1958:188.

¹⁸ GÖNYEY S., 1937:35.

¹⁹ GYÖRFFY I., 1933:32. — GÁBORJÁN A., 1948:155—157. — GÁBORJÁN A., 1977: 32-33

²⁰ JANKÓ J., 1892:92.

²¹ Saját gyűjtés.

²² NAGY J., 1948:8.

A következőkben a magyarság lakta vidékek viseleteit — a teljesség igénye nélkül — Alföld, Dunántúl, Felföld és Erdély felosztásban vesszük sorra. Az egyes viseletdarabok történeti alakulását az első — az Alföld — fejezetben tárgyaljuk bővebben, s a többi területek viseleteinek leírásakor csak rövidebben utalunk rájuk.

Terjedelmi okokból itt most csak a földművelés és az állattartás adta nyersanyagokból, kender és lenvászomból, bőrből és gyapjúszőttesekből készült ruhadarabokat tárgyaljuk. Színükben, szabásukban ezek jelentik a magyar népviseletek — a felsőbb társadalmi osztályoktól régen sem független — alaprétegét. Ezek bemutatása a dolgozat elsődleges célja, a ruhadarabok díszítésére csak kivételes alkalmakkor — főleg a női fejviseleteknél — térünk majd csak ki bővebben.

Az ipari anyagokból készült ruhadarabok színezésükben, valamint szabásukban a felsőbb társadalmi osztályok és a városok recensebb hatásainak hordozói. A földművelés és állattartás adta anyagú ruhadarabokra rárétegződtek, illetve napjainkra fokozatosan ki is szorítják őket.

Bár az ipari anyagokból készült ruhadarabokat itt nem tárgyaljuk, ezeknek szegényesebb vászon megfelelőire — mint a vászonujjas, vászonnadrág és vászonszoknya — kitérünk.

A férfi és női viseletek tárgyalását a haj- és fejviseletekkel kezdjük, majd a felső és alsótestre viselt ruhákkal folytatjuk, s végül a lábbelikkel fejezzük be.

Az egyes ruhadarabok díszítésével ez a tanulmány nem foglalkozik. Csak annyit jegyzünk meg, hogy az egymáshoz sokszor nagyon hasonló alapokkal — az anyaggal és a szabással szemben inkább a díszítések a területi különbségek hordozói.

A fényképanyag összeválogatása nem elsősorban a tárgyalt területek szerint, hanem inkább az egyes viseletelemek fejlődéstörténetének bemutatása céljából történt. Éppen ezért célszerűbbnek látszott a képanyagot nem szétszórta a szöveg közé tördelni, hanem összevontan, egymás értelmezését elősegítve — témák szerint csoportosítani.

ALFÖLD

Férfiviseletek

Mint országszerte, az Alföldön is hosszú hajat viseltek a parasztférfiak a múlt században, helyenként még századunk elején is. E néha közepen választott hosszú hajat különböző módokon tűzték fel vagy fonták be¹ (1—2—3. ábra). A férfihaj fonása keleti sajátosság. Korai keleti ábrázolások is vannak róla. Így két vadász egyikének fonott a haja egy X. századi csernyigovi ezüstveretes ivókürtön,² (4. ábra) és varkocsos magyar férfi látható egy XII. századi regensburgi vállkövön³ (5. ábra). Fonott a haja a Képes Krónika 21. lapján „A magyarok bejövetele Pannóniába” jelenet egyik háttal álló alakjának⁴ (6. ábra), továbbá a Kolozsvári testvérek XIV. századi Szent György szobrának, és fonott a haja annak az ifjú magyar grófnak, aki SZENDREI J. 1905-ben megjelent munkájának első tábláján látható⁵ (7. ábra).

Gyakori hajviselet volt a múlt századi Alföldön a férfiüstök (8—9. ábra). A szó első előfordulása 1405 k., eredete ismeretlen.⁶ Üstököt említ ZOLTAI L. Debrecenből.⁷ GYÖRFFY I., 1765-ből büntetésről ír, amelyben üstökénél fogva akasztották fel a bűnöst.⁸

A hajat — valószínűleg az élősdiék ellen — erősen zsírozták. Már a XVIII. század végén megjelennek a zsírozott, rossz szagú hajat tilalmazó rendeletek. „A század végén a hatóság minden kun városban tiltja a zsíros hajat, mint a pallérozatlanság bizonyítékát” írta GYÖRFFY I.⁹ „Siros fejek keményen tilalmaztatnak, kivált a Gazdák templomba menni illy kenett hajjal... ne próbáljanak” olvashatjuk TÁLASI I.-nél.¹⁰ Debrecenben a XVIII—XIX. század fordulóján a fazekasok a társaságukbeli legényt 15 krajcárral bírságolták, ha hosszúra eresztett haját zsírral kente be.¹¹

A fejrevalók közül először a *süveget* (10—11. ábra) kell megemlítenünk. A szó első előfordulását az 1395 körüli Besztercei Szójegyzékből ismerjük, eredete ismeretlen.¹² Része volt a süveg a XVIII. századi kecskeméti viseletnek.¹³ Igen népszerű lett a kunsági pásztoroknál, amint ennek a formának *kunsüveg* elnevezése is mutatja. Néha rézsútosan be volt vágva a süveg szorosan felfekvő karimája, s ezt a bevágott részt *csákónak* nevezték.¹⁴ Olyan adataink is vannak, amelyek szerint a „süveg” szó a régibb múltban nem egyetlen típusú fejrevaló neve volt. Így a debreceni szűcs céh 1589-iki törvénykönyve szörmével bélelt süvegek árait sorolja fel.¹⁵ Az eredetileg katonai viseletnek látszó süveget a Nagy-kunságban 1764-ben a nép számára még tiltották.¹⁶ Magas süveget viselnek a GYÖRFFY I. bemutatta 1771-ből való mezőcsáti térképen látható férfiak.¹⁷ ECSEDI I. szerint a XVIII. században a hortobágyi bojtár fizetése többek között süveg is.¹⁸ XVIII. századi kunsági sírokból is előkerült a hengeres formájú süveg.¹⁹ Ez a forma a XIX. század elején még országosan kedvelt volt, mint az a BIKKESSY-HEINBUCHER²⁰ és JASCHKE²¹ sorozatok több képén is látható.

A zsírral kent hajhoz hasonlóan a süveget is zsírozták. A kecskeméti pusztaságon MADARASSY L. tudósít zsírral kent süvegről.²²

Vannak olyan adataink is, amelyek szerint a süveg szó többféle anyagot, többféle formát jelentett. PALUGYAY I. 1852—55-ben Békés megyéről a következőket írja: „Télen a „magyar” süveg fekete bárány bőrből, némely helyen turi süveg szabásu alacsony, más helyen szélesebb’ és magasabb, inkább kalpag formájú”.²³ Ez az adat is a süveg többféle fajtájára utal, s arra, hogy a túri süveg viszonylag alacsony volt. Fekete báránybőr süveget említ a múlt század közepéről HUNFALVY J.²⁴

Igen régies fejfedő formának látszik a *pörge kalap* (13/b. ábra). E szó első előfordulását 1598 körülről ismerjük, fejfedő értelemben, s valószínűleg magyar fejlemény.²⁵ A *kalpag* szó első előfordulása 1653 és oszmán-török eredetű.²⁶ A sárospataki vártemplom kriptájából a XVII. századi úri viselet tartozékaként került elő. Az Alföldön Szegedről van tudomásunk róla, a konzervatívabb Alsóvárosiak és halászok viselték.²⁷ PALUGYAY a múlt század közepén a Csanád megyei népviselet részeként írja a kis fekete pörgekalapot, fekete szalaggal.²⁸

Bár a süveget a múlt század első harmadában még viselték az Alföldön, a Nagykunságon már 1780-ból tudunk a süvegnél újabb divatú nagyszélű *kalap*ról²⁹ (12. ábra). Gyakran ábrázolta BIKKESY-HEINBUCHER.³⁰ Ezt a nagyszélű kalapot századunkban hortobágyi pásztorok még viselték.³¹ Az 1930-as években Balmazújvároson még készítették, mégpedig tiszta báránybőr gyapjúból. Ekkor legnagyobb a karimája a csikóskalapnak, valamivel kisebb a gulyáskalapé, és legkisebb a kondásé.³²

Már a múlt század elején tilalmazták az Alföldön a kalap túl széles karimáját. A Helytartótanács 1813-ban rendeletet hoz, amely szerint az egyszerű férfi kalapját nem szabad 8 hüvelyknél szélesebb karimával készíteni.³³

Télire általában inkább szőrméből készült fejrevalókat viseltek.³⁴

Szólni kell a szalmakalapról is. ECSEDI I. 1914-ben negatív formában ír róla a Hortobágyról: „szalma, vagy amint nevezik „takarmán” kalapot nem viselnek.³⁵ Ha azonban a már nem használt szalmakalapnak ilyen határozott neve volt, az mégis arra mutat, hogy ismerték. Annál is inkább, mert Debrecen környékén, Hajdúnánáson és Hencidán az 1940-es években még készítették.³⁶

Sokszor meztelen nyakkal, nyakravaló (10. ábra) nélkül írják le és ábrázolják a múlt századi parasztokat és pásztorokat. De lassan sűrűsödnek a *nyakravaló* említések. Így CSAPLOVICS 1829-ben a pásztorok ruházatánál már fekete nyakravalóról ír.³⁷ ECSEDI I. is felsorolja a hortobágyi pásztorviseletnél.³⁸ — Bár a múlt századi adatokból úgy látszik, hogy a fekete nyakravaló akkor kezdetett divatba jönni a parasztságnál, mint ünnepélyes és divatos darab, először a gazdagoknál és fiataloknál, — GYÖRFFY I.³⁹ és ZOLTAI L.⁴⁰ már a XVIII. században mutatnak paraszti nyakravalót.

Úgy látszik, hogy a nyakravaló használata magyar területen körülbelül a XVIII. század derekától kezdve terjedt. Először természetesen a felsőbb társadalmi osztályoknál, a polgárságnál, majd a mesterembereknél, s ezen az úton ért el a múlt század első fele folyamán a parasztsághoz, pásztorsághoz (11. ábra).

A fehér nyakravaló a XVI. század közepétől kezdve többször változó alakban a nyugat-európai divat tartozéka volt. A XVIII. században fekete sálféle volt az úri nyakravaló, s valószínűleg ebből származnak a múlt századi, magyar parasztokat ábrázoló képeken látható fekete darabok. Érdekes, hogy az úri nyakravaló a múlt

század elején ismét fehér lett és a nyakon többszörösen körülcsavarták. A paraszti nyakravaló megmaradt feketének, s ezt csavarták az új divatnak megfelelően többször körül a nyakon. Fekete nyakravalót viseltek többek között a századforduló körül a Fekete-Körös völgyén elhelyezkedő magyar falvakban is.⁴¹

A nyakravaló tehát nyugati divatú darab, amely a magyar parasztságnál előbb a keleties szabású inggel és gatyával, de leginkább a posztóruha viseletével ötvöződött össze.

Az *ing* szó első előfordulása 1372 u./1448 k., eredete ismeretlen.⁴² Szabása magyar földön csupa derékszögű darabból állott (13. ábra). Derekat egy középső vászonszél képezte, amely a vállaknál egyenesen, varrás nélkül fordult. A vállakba varrták az egyenes ujjakat, amelyek a vállak egyenes vonalát folytatták. Mivel e középső vászonszél a test méreteihez képest túl keskeny, kétoldalt, az ujjak alatt téglalap alakú betoldással szélesítették. Ez a szabás — amely a későbbben ismertető magyar szűrnek is jellegzetessége — a Balkántól és Közép-Kelet-Európától kezdve — esetenként lefelé szélesedő oldaltoldással — kelet felé egészen Turkesztánig követhető.⁴³ Lehetett az alföldi ing hosszú (14—15. ábra), későbbben rövid. Szabásában kelet felé mutatnak a kéznél gyakrabban hosszabb ujjak. Ilyet mutat az ún. Lehel kürtjén (16. ábra) az egyik díszített sáv középső alakja.⁴⁴ Kéznél hosszabb ruhaujj látható a Képes Krónika (6. ábra) 21. lapján ábrázolt „A magyarok bejövetele Pannóniába” című kép egyik alakján.⁴⁵ Ugyancsak hosszabbak a kéznél a hódoltság kori magyar felsőruhák ujjai.⁴⁶ Kéznél hosszabb ingujjakról ír a múlt század végi Rétközből NYÁRÁDY M.: „A pásztorok ingujjait sokkal bővebbre, földig érőre is készítették.”⁴⁷

A hosszú ing régebbi divatját a XVIII. század végén, a múlt század eleje körül a derekat szabadon hagyó rövid ing kezdi felváltani. BIKKESY-HEINBUCHER egyenesen ábrázolja a régiesebb hosszú, s az újabb rövid inget az Alföldről⁴⁸ (17. ábra). Debrecenben a fazekas céh artikulusa bírságot rótt ki a rövid ingért.⁴⁹ 1746-ban a jászkun kerület a jobbágyoknak és pásztoroknak a nagyon rövid ing viselését botbüntetés alatt megtiltotta. Túrkeven 1777-ben tiltották a rövid inget.⁵⁰ Nyilván itt is kevés eredménnyel, mint a ruhatiltó rendeletek általában. A viseletkutatás számára viszont igen fontosak ezek a ruhatiltó rendeletek, mert egy-egy ruhadarab divatjának kezdetét mutathatják. Rövid inget említ a régi rétközi viseletnél NYÁRÁDY M.⁵¹, a hortobágyi pásztorviseletnél pedig ECSEDI I.⁵² E régi, hosszú majd rövid ingeken még nem volt gomb. A nyaknál és a kézelőnél vagy szabadon lebegtek, vagy madzaggal kötődtek.

Az állattartó pásztoroknak, parasztoknak állandó ellenségei a magukat a ruházatba befészkelő élősdiek. Ezek ellen — mint a hajat és a süveget — az inget is zsírozták. Zsírban⁵³ vagy juhtejben kifőzték és sokszor hamuba is taposták.⁵⁴ Az ilyen ing színe mocskos fekete lett. Ilyen feket ing és gatyá látható BIKKESY-HEINBUCHER „Báts megyei parasztok” című képének egyik alakján (10. és 17. ábra). Zsíros ingről, gatyáról több leírás is megemlékezik. Így Kecskemétről MADARASSY L., TÁLASI I. a Kiskunságról, GYÖRFFY I. a Nagykunságról.⁵⁵

E köznapi, zsíros ingeken kívül ünnepre és a gazdagabbak bizonyára jobb anyagú és díszesebb ingeket is viseltek. Erre mutat ZOLTAI L. leírása, amely 1753-ból debreceni arannyal hímzett jegyingeről szól.⁵⁶ Feltehető, hogy ez a díszítési mód a XVIII. századi Alföldön máshol is előfordult.

A háziszőttés kendervászonból, keleti szabással készült férfiinget a múlt század végén, századunk elején galléros, kézelős, hónaljabóvító pálhás, vállfoltos, nyugati

módra kerek karöltőjű ingek kezdik felváltani (18. ábra). Ezek anyaga már nem a háziszőttés kendervászon, hanem lassan háziszőttés felpamutos vagy pamutos vászon, illetve a vásárolt gyolcs. Ez a gyolcs szélesebb volt a háziszőttés vásznaknál. Úgy gondoljuk, ezzel függ össze a nyakban és vállban ráncolt ujjú férfinag és a ráncolt gatyá.

A *gatyá*⁵⁷ jelölésére régebben a *lábravaló* szót is használták. ZOLTAI L. a XVI. századi Debrecenből lábravalóról is, gatyáról is ír.⁵⁸ A XVIII. századi nagykun viselethez lábravaló tartozott.⁵⁹

A XIX. századi parasztság és pásztorság jó részének az alsótestet fedő alsó és felső ruhája volt egyben a gatyá. A szegénységnek télen is: ilyenkor a szárakat bekötötték a csizmába, néha két gatyát is húztak egymás fölé.⁶⁰

Szabása egyenes darabokból állott (19. ábra).

Mint a hajtat, süveget és inget, az élősdiak ellen a gatyát is zsírozással védték, s a zsírozáson kívül néha hamuba is taposták. Ilyen gatyát mutat BIKKESY-HEINBUCHER a már idézett „Báts vármegyei parasztok”, valamint „Egy Tsikós egy vad lovon” című képe (17. és 10. ábra). A múlt század hatvanas éveiben a hortobágyi pásztorok hájjal kengették a gatyá korcát.⁶¹

Az ünnepi — fiatalos, gazdag — lábravaló vagy gatyá lehetett díszített is. Alsó széle általában rojtos volt. Debrecenből arannyal varrott lábravalót említ ZOLTAI L.⁶²

Ahogy az inget, úgy a gatyát is kendervászon helyett pamutos vászonnál, majd gyolcsból kezdték készíteni, s a gyolcsingekhez hasonlóan a gatyá szárai is bővülni, ráncosodni kezdték. Természetesen ez a bővülés a fiatalok és gazdagok ünnepi gyolcsgatyáira vonatkozik elsősorban, míg a munkanapok, a szegények és öregek vászongatyái szűkebbek voltak.

Anyaguk szerint a vászonholmik felsorolásában van helye a posztóujjas és posztónadrág szerényebb változatainak: a vászonkabátnak és vászonnadrágnak (20. ábra). A Rétközben a vászonkabát neve *külli*. A vászonnadrágnak pedig — a mintakép posztónadrághoz hasonlóan — ellenzője volt.⁶³

Viseltek ruhakímélésül vászonkötényt is. E ruhadarab az európai viseletben kézműveseknél és parasztoknál ruhakímélő megoldásként tűnik fel (21—22. ábra). A vászoning, vászonnadrág és vászonkötény mint munkanapi, illetve öregek viselet szinte napjainkig megmaradt (23—28. ábra).

Most azokat a — vászonruhákra viselt — felsőruhákat vesszük sorba, amelyek anyagát az állattartás adta. Ilyenek a bőrből, szőrmeből és szűrposztóból készült ruhafélék.

Ilyen a *tüsző*⁶⁴ nevű széles bőrv. Viselték a régies, gatyán kívül hordott hosszú ingre⁶⁵ (14/b. ábra) és a későbbi rövid ingekhez is⁶⁶ (17. ábra). GYÖRFFY I. a XVIII. századi nagykun viseletnél ír róla,⁶⁷ ZOLTAI L. a debreceni viselet leírásánál sorolja fel.⁶⁸ A régi Rétközön NYÁRÁDY M. emlékezik meg róla.⁶⁹ E tüszőket kisiparosok készítették.

A szőrmeruhák felsorolását a *hátibőrrel* kezdjük. Ez tulajdonképpen egy kikészítetlen, éppen csak lehúsolt és puhára törött birkabőr, amelyet két első, illetve hátulsó lábainál fogva a nyaknál és a deréknál megkötöttek. Ugyanilyen bőrt nemcsak a hátra, hanem a mellre is lehetett kötni. Ez az elő- és hátibőr, s az egész felsőtestet melegen tartotta.⁷⁰ Az írásos említésekben hol hátibőr, hol *kacagány* elnevezéssel fordul elő. Úgy látszik, a *hátibőr* szó inkább a szegénység kikészítetlen juhbőrét jelöli, míg az értékesebb vadbőrből kimódoltabban készített hátibőrnek kacagány

volt a neve.⁷¹ A múlt századi népi emlékezésben ez a két elnevezés gyakran össze is mosódott, s ugyanarra a ruhadarabra használhatták mind a két szót.⁷² ZOLTAI L. Debrecenből említi a hátibőrt.⁷³ GYÖRFFY I. Györkesz I. mezőtúri öreg szücsmesztert idézi, akinek emlékezete szerint a kitörött juhbőrt körülnyírták, irhával beszegették és belülről színes posztóval bélelték.⁷⁴

Kifejezetten pásztori hátibőrről szóló említéseket már a XVIII. századból ismerünk. GYÖRFFY I. idézi MISKOLCZI Gáspárt, aki 1702-ben így ír róla: „Nem igazán írják a mi képiróink Keresztelő Jánost mint valami kunsági juhászt hátibőrbe öltözve.”⁷⁵ Ugyancsak GYÖRFFY I. idézi GVADÁNYI-t is, aki az állat fajtáját is megállapítja, amelyből a kacagány készült: „Kazagánt viselnek a pásztorok, mások is az Alföldön hátukon párdutz bőr helyett; juh bőr ez”.⁷⁶ Debrecenből SZÜCS I. említi a hátibőrt a XVII. század elejéről.⁷⁷

ILLÉSY István nagykun kerületi kapitány 1760-ban kiadott körlevele tájékoztat a kacagányok és hátibőrök alapanyagainak különbözőségéről: „Úgy a juhászok és akarminemű pásztorok, egyszóval akarmi renden lévő kényes ifjak sub poena confiscationis a katzagánt ne viseljék és akárkinék nyakában megláttyák, az armások azonnal elvegyék kivéven mindazonáltal a hátibőrt, az ki már juhbőrből vagon”.⁷⁸ KISS L. arról tudósít, hogy a hátibőrt még 1820 táján is magukkal vitték Bécsbe a nép követei.⁷⁹ GYÖRFFY I. idézi MADARASSY egy adatát, aki szerint Csongrád megyében viselték az előbőrt is.⁸⁰ Hódmezővásárhelyen ugyancsak viselték a mell- és hátibőrt.⁸¹

A parasztság-pásztorság kedvelt és drága bőrruhája a *suba* (29—30. ábra). Ez a szó 1290-ben fordul elő legkorábban a magyar nyelvben, mégpedig posztóból (*de panno*) készült ruhadarab neveként. Vándorszó. A magyar szó közvetlen átadója bizonytalan.⁸² Szerepel a *suba* a pesti szücsök 1466-os és a budai szücsök 1522-es szabályaiban is.⁸³

Valószínű, hogy a *suba* szó fentebb idézett posztóruha jelentése kapcsolatban van a kfn. *Schaube* szóval, amely prémmel bélelt és szegett posztó vagy egyéb drága anyagú kabátfélét jelentett. Erre gondolunk annál az adatnál, amely Bethlen Gábor fejedelem ujjas subájáról szól.⁸⁴

Ám a *suba* szó jelentése a rendelkezésünkre álló adatokban nem egyrétű. Így a XVI. század elején a szőrmejelentéshez látszik kapcsolódni. DOROGI M. a Jordánszky Codex (1516—1519) következő passzusát idézi: „Zerzee ysten Adamnak es hiev felesegheenek swbaival belloeth kentesekeith”. DOROGI M. hozzáfűzi „Világosan érthető, hogy a szőrmebélés neve *suba*, az elkészült ruha pedig a köntös”.⁸⁵

A magyar pásztori-paraszti *suba* a tulajdonos anyagi helyzete szerint 4—15 juhbőrből készült. Formája a gazdagoknál fél vagy egész kör, a szegénységnél félkörnél szűkebb, éppen csak a testet beburkoló. A fél- vagy egész kör alakú *suba* formailag azonos a középkori palástokkal: félkörös a formája a magyar koronázási palástnak is. Félkörös a formájuk a recens kaukázusi nemez burkáknak. GERAMB óeurópai szőrme vagy nemez félkörös vállborítókról is ír.⁸⁶ Ilyenek a spanyol kóralakú köpenyek — a mantillák.⁸⁷

A *suba* szóval néha szinonim a *bunda* szó. Első előfordulását 1723-ból tudjuk, eredete ismeretlen.⁸⁸ Sem a *suba*, sem a *bunda* nem szerepel a XVIII. századi szücsök céhszabályaiban, árjegyzékeiben.^{88a}

Érdekes módon az első paraszti *bunda* vagy *suba* adatok pásztorok-juhászok készítette darabokról szólnak, amelyeknek bőrét ki sem készítették vegyileg, hanem csak szárazon megtörték őket. E primer bőrkészítési mód mellett a pásztorok kezén a

bőrszélékkel való összevarrásnak szintén primer módja maradt meg. Így a Hódmezővásárhely környéki juhászok „...a törött bőrből való ún. mosatlan subákat úgy varrták meg, hogy a bőr két szélét behajtották szőrfele, árral kilyukasztották és a lyukon a szabásnál elesett hosszabb-rövidebb keskeny bőrt megsodorván térdükön, átdugdosták, megkötötték. Ritkán esett a lyukasztás”.⁸⁹ A juhászok nemcsak maguknak varrtak ilyen bundákat, hanem eladásra is. Ezek a bundavarró juhászok nemcsak a tanyákon, hanem még a vásárokon is árulták bundáikat Nyíregyházán, — olyan helyen, hogy a szücsök észre ne vehessék. Ezek főleg Dorog, Nánás, Böszörményvidéki juhászok soraiból kerültek ki.⁹⁰ Hódmezővásárhelyen is a juhászok varrták meg bőrszéllel a mosatlan, tehát csak szárazon törött subákat.⁹⁰ GYÖRFFY I. is ír bundavarró juhászokról: „Világosságra jöven Dudás Simon János nyájjuhász régi megrögzött ravaszága, hogy magának és cselédjeinek bundákat varrt...”⁹¹ DOROGI M. így ír erről: „Nekem is több öreg, főleg városi (debrecei) szücs megerősítette, hogy a bundákat főleg a juhászok készítették, nemcsak maguknak, hanem gazdáiknak, sőt a falusi parasztoknak is.”⁹² Törött bőrből készült subákat viseltek a kiskunsági pásztorok.⁹³ PAPP L. Kecskemétről a szegények ruhadarabjaként ír a törött subáról.⁹⁴ CSÁNYI J. 1840-ben kifejezetten különbséget tesz a gazdagabbak hímezett subája, és a szegények törött, szücsmunka nélkül való subái között.⁹⁵ Törött bőrből készült subákat viseltek a jászkunok, az 1855 évre szóló naptáruk szerint.⁹⁶ A nyíregyházi subabőröket előbb sós vízzel kenték be és azután törték; törés után pedig sóval, korpával és árpaliszttal hintették be őket.⁹⁷

Ezek a törött bőrből készült bundák azonban igen érzékenyek voltak a nedves-ségre, könnyen rothadtak. Ezért, és talán az élősdiek elleni védekezésül zsírral kenték be őket. Így a zsírozott haj, süveg, ing-gatya után zsírozott subákról is tudunk. E juhászok készítette törött bőrök *zsírozásáról* is több adatunk van, néha a rossz szagot is felelmegetik. Így a váci püspökség már 1750-ben tilalmazta, hogy zsírral bekent, rossz szagú juhászbundákban lépjenek a templomba.⁹⁸ Zsíros bunda tilalomról a Kiskunságon 1780-ban TÁLASI-tól tudunk.⁹⁹ GYÖRFFY a XVIII—XIX. századi nagykunok zsíros bundájáról ír.¹⁰⁰ J. PAGET az alföldi juhászok kikészítetlen, nyilván csak törött bundájáról ír, amelynek szerinte nem volt túl jó szaga.¹⁰¹ A templomba gyűlt bundás férfiak nyomán terjengő zsírszagról írt EÖTEVÉNYI F. is.¹⁰²

Valószínűleg törött bőrből készült subákra kell gondolnunk azoknál az adatoknál, amelyek egyszerűen juhászbundákról szólnak.

Ezek a törött bőrből készült subák piszkosfehér-sárgásfehér színűek voltak. Általában nem voltak díszítettek, ritkán előforduló díszítésük csak szironnyal történt.¹⁰³ DOROGI M. szerint „A pásztor nem hímezett, ő szironnyal, hasival vagy juhbőrrel varrt”.¹⁰⁴

A cserrel kikészített barna bőrök hatására helyenként már a múlt század végén divatba jöttek a barna bundák. Ezekkel szemben a fehér bőrruhák mindig régiesebbek. Kecskeméten, ha barna subát kívántak, úgy a fehérre készített bőrt még dió, alma, körte vagy eperfán termett taplógomba levéllel barnára festették.¹⁰⁵ Valamennyire hasonló eljárásról tudunk Nyíregyházáról,¹⁰⁶ és a Hortobágyról is.¹⁰⁷ A különböző növények levéből nyert szín barnás vagy feketés volt.

Bár a suba rátéttel vagy hímezéssel való díszítésével itt nem kívánunk foglalkozni, mégis meg kell említenünk TÁLASI István igen érdekes adatát, amely szerint a Kiskunságon egy különös díszítésű, ún. *tükrös subát* is viseltek a múlt század végén.¹⁰⁸ Apró tükrökkel való díszítésről a múlt században más ruhadarabokkal kapcsolatban

is tudunk. Így volt tükrös ködmön, sőt tükrös szűr is. A tükröcskékkal való díszítést balkáni és keleti ruhadarabokon láttuk előfordulni.

Ködmön. A szó első előfordulása: 1317 és ótörök eredetű.¹⁰⁹ A XVII. századból „szörmeruha” jelentéssel van adatunk róla. „Ködmönnel bélelt = pellitus.”¹¹⁰ Tehát a ködmön szó magát a szörmebélest jelentette.

A ködmönről a XVI. századtól kezdve vannak bővebb adataink. Ezek azt mutatják, hogy ez a ruhadarab az alsóbb rendeknek, a parasztságnak és a pásztor-ságnak a juhtartás adta szörmeből készült kabát-féléje volt. RADVÁNSZKY úri anyagában például egyáltalán nem fordul elő.¹¹¹ Ilyen értelemben ír róla SZABÓ K. is: „Tanácsi jegyzőkönyveink igazolják, hogy a XVII. századtól kezdve napjainkig a juhászoknak a számadótól az isztronga hajtó gyerekeig szerződésileg adtak a gazdák... ködment...”¹¹² ZOLTAI Debrecenből azt írta, hogy a ködmön „Előírás szerint az inas bérben járt...”¹¹³ Pásztori, szegényes, köznapi szinten kikészítetlen, csak szárazon puhára törött, esetleg sózott bőrből gyakran varrtak maguknak ködmönöket a juhászok. Nedvesség ellen — mint a subákat — a ködmönöket is zsírral, hájjal kengették.¹¹⁴ Úgy látszik, a subához hasonlóan a ködmönöknél is volt egy pásztorok által törött bőrből készített és zsiradékkal kent réteg, amely fölött — ismét a subához hasonlóan — haladt a szűcsök által csávált bőrből, kimódoltabban kikészített és díszesen varrott ködmönök rétege.

Amint arra a rendelkezésünkre álló adatokból következtethetünk, a *ködmön* szó nem egyetlen típust jelent, hanem a történeti fejlődés folyamán különböző — fehér vagy barna, hosszú vagy rövid, egyenes vagy görbe szabásvonalú, derékban todatlan vagy toldott — szörmekabát félék kapcsolódtak össze ezzel a megjelöléssel. A fehér, hosszú és egyenes szabásvonalú ködmönöket régiesebbeknek tartjuk a barna, rövid és görbe szabásvonalú ködmönöknél.

A ködmön szó azonban nemcsak különféle szabástípusokat jelent, hanem esetenként össze is kapcsolódott a *csöves*, *bekecs*, *köce* és *daku* szavakkal. Így a hortobágyi kurta ködmön neve *bekecs* volt, fodros aljúra szabták, és hájjal kengették.¹¹⁵ Ugyancsak *bekecs* volt a neve Nyíregyházán is.¹¹⁶ GYÖRFFY I. szerint a Tiszántúlon *daku* néven térdig érő, egyenes szabású ködmönt viseltek még az 1930-as években.¹¹⁷ *Daku* vagy *bekecs* volt a hódmezővásárhelyi ködmönök neve.¹¹⁸ A Hajdúságban *tatárködmön* volt a neve a szárkőzépígy vagy bokáig érő, egyenesaljú ködmönnek.¹¹⁹ Bokáig érő ködmön volt a Püspökladányban, Kabán és Hajdúszoboszlón viselt *csöves*. „Két vállából térdén alul érő, hosszú ujsa nyúlik ki.”¹²⁰ A kézfejnél hosszabbra nyúló ruhaujjak keleti szokását az ugyancsak keleti szabású férfingeknél és felsőruháknál említettük (16. és 9. ábra). Szeged Alsóváros lakossága *bekecs* nevű ködmönt hordott.¹²¹ A Kiskunságban a múlt századi férfi ködmönök nevei: *daku*, *bukorujjú ködmön* és *bandzsar* volt.¹²²

A múlt század dereka után a barna színű, cserrel kikészített bőrök hatására kezdik megkedvelni a barna ködmönöket. Ezek bőreit azonban nem cserézték, hanem a sóval, timsóval, liszttel vagy krétával megdolgozott fehér bőrtöket utólag festették barnára, a barna subákhoz hasonlóan különböző gyümölcsfákon termett taplógomba levélvel.^{122a} Festett (barnára) ködmönről és bekecsről Nyíregyházáról KISS L. írt.^{122b} Az idézett adatok arra is mutatnak, hogy az Alföldön párhuzamosan is élhettek egymás mellett régies fehér és újabb divatú, barnára festett, de nem cseres bőrből készült ködmönök.

Része lévén a ködmön a parasztság és pásztorság viseletének, természetes, hogy

a hétköznapi mellett a gazdagabbak ünnepi — szücsök által csávált bőrből készült — igényesebb darabjai is éltek.

Bár a bőrruhák díszítésével itt nem foglalkozunk, mégis ide kívánczik néhány adat a díszítés kezdetéről. SZABÓ Kálmán írja Kecskemétről 1698-ból: „Dékány György Uram Fejős Juhászának Komáromi Szücs István egy mód nélkül való cifra ködment csinált a Város és maguk a céhek tilalma ellen, ezért Komáromi Szücs István büntetessék meg f 12 és az fokházban az ködmennek a cifráját fejtsse le és adgyák vissza, a Juhász adgya meg az árát amennyit egy paraszt ködmen érne, azonkívül az Szüccsel egyaránt f 12 legyen büntetése”.¹²³ Ez az adat nemcsak a pásztori hímezett ködmön tilalmára — tehát divatjára — mutat, hanem arra is, hogy a „paraszt” ködmönt díszítetlenek tartották. — Külön ki kell emelni a hódmezővásárhelyi férfiködmönt, amelyet KISS L. szerint 1850 körül fehér irhával és kerek tükrökkel díszítettek.¹²⁴ KISS L. SZEREMLEIt idézi, aki munkája IV. kötetében szintén ír a tükrös ködmönről.¹²⁵ Azért tartottuk fontosnak e tükrös díszítés megemléztését, mert ezzel a bundánál — subánál már találkozunk.

Bőrből nemcsak felsőtestet fedő kabát-féléket használt a parasztság és pásztor-ság, hanem télire *nadrágot* is. A számos említés azt mutatja, hogy viselete elég általános volt az Alföldön. CSÁNYI J. a XVIII. század végi Kecskemétről ír a juhbőr nadrágról, amelyet a szegények maguk varrtak és amelynek *salavári* volt a neve.¹²⁶ KISS B. az 1825 előtti szentesi viselet darabjaként sorolja fel a bőrnadrágot.¹²⁷ A hortobágyi pásztorok múlt század vége körüli bőrnadrágjáról ECSEDI István tudósít.¹²⁸ Hódmezővásárhelyen szűk volt a bőrnadrág, a kanászoké divatos pantalló formájú.¹²⁹ Ugyancsak Hódmezővásárhelyen a drágább fekete bőrnadrágot timsós bőrből is készítették a szücsök.¹³⁰ Nyíregyházán a nadrágnak és mellénynek való szürkés-fekete bőrt szárított zöld dióhajjal festették a szücsök. Ugyanott a fekete nadrág mellett sárga bőrnadrágot is készítettek.¹³¹

Juh bőrből mellényt is viseltek. Az alföldi¹³² és a hortobágyi¹³³ *bőrlajbi* hasítéka a bal oldalon volt. Hódmezővásárhelyen *mejjedző* volt a bőrmellény neve.¹³⁴

A *szűr* nevű paraszti, pásztori kabát-félét (32—38. ábra) a történeti adatok a parasztság, a szegénység ruhadarabjának mutatják, az előzőekben tárgyalt háti-bőrhöz, subához és ködmönhöz hasonlóan. „Az 1571. nov. 19-től dec. 1-ig tartott kolozsvári országgyűlés 31-ik articulusa így hangzik... De az szűrt szabad ne legyen vinni, hogy az szűr a szegény nép között ennél is inkább meg ne dráguljon...” idézte SZENTKIRÁLYI Á.¹³⁵ GYÖRFFY István arról ír, hogy „A szűrt ugyan mindenütt viselték, de inkább a szegényebb néposztály”.¹³⁶ RADVÁNSZKYnál sem szerepel az úri ruhadarabok között.¹³⁷ A szűr szegényes, paraszti alkalmazására mutatnak azok a XVI—XVII. századi adatok, amelyeket GYÖRFFY a Nyelvtörténeti Szótárból idézett: „Drága ruhaidat rola le hagyuna zyrben oetoezek” áll az 1526—1541 között íródott KAZINCZY Codex 72. lapján. „Az nemeseknek czimere boytos szuerre változnék” olvashatjuk PRÁGAI András „Fejedelmek serkentő órája”, 1628-ban megjelent munkájában. „Gazdagságok koelthetetlen, azt mondtam, de nem soká az barsont szuernek lattam” olvasható ENYEDI György „Gismunda és Giscardo historiája”, 1624-ben megjelent munkájában. „A vetkes természetet mint egy buedoes czondrát es koldus vagy rabfoltos szuert rolatok le vessetek” áll GELEJI KATONA István „Válság titka” című 1654-ben megjelent munkájában. „Angliai poszto kamuka és tafota helyett szuert koedmoent vet nyakatokban” írta BÁTHORY Mihály „Hangos trombita” című, 1664-ben megjelent munkájában. „Minthogy ki néz a szürbül is a nemes vér, úgy a bársony köntösbül is a paraszt természet” olvas-

ható GYÖNGYÖSI István „D. Charichlia” — 1763-ban megjelent munkájában.¹³⁸ Hasonló jelenségre mutatnak ZOLTAI debreceni, XVI—XVIII. századi adatai. Szerinte a szűrt még a múlt században is béresek, kocsisok, pásztorok, szekerezők, fuvarosok, szántó-vető polgárok és mesteremberek inasai viselték. Mesteremberek már nem vették magukra.¹³⁹ GOROVÉ L. szerint a szolnoki lakosok 1821 körül „megalatsonyító” öltözetnek tartották.¹⁴⁰ MADARASSY L. szerint is szűrt viselt a múlt században Kecskeméten és környékén a szolgál és cselédféle.¹⁴¹

A mai — szűr nevű — kabát féle különböző elemei: (a név, az anyag, valamint a szabás, a szerkezet) a múltban nem látszanak okvetlenül a mai kapcsolatot felmutatni: nemegyszer történetileg és földrajzilag különböző irányokba mutatnak. Messze mutat az elnevezés, a szűr szó is. Első előfordulását az 1395 körüli Besztercei Szójegyzékből ismerjük, ahol a posztók között van felsorolva: „685. griseus, zyr”.¹⁴² FINÁLY szerint e „zyr” szó szürke *szint* jelentett, tehát melléknévi jelentése volt. TAGÁNYI Károlynak már más volt a véleménye. Szerinte ez a szó „az ősrégi cseh durva szürke posztóból, melyet ők *šer*-nek hívtak, származik”.¹⁴³ A *szűr* szónak a szürke posztóval való kapcsolatát PAIS D. az Oklevél Szótár „Pannum griseum zywr dictum” adata alapján valószínűnek tartotta.¹⁴⁴ KNEJZA szerint „A magyar szónak a déli és keleti szláv *šer* alakokkal való összecsengése ugyan feltűnő, a szláv *e*-nek van is a magyarban —i— megfelelője (pl. ritka stb.) mégis az egybevetés valószínűtlen, mert színneveket a magyarság a szlávól egyébként nem vett át.”¹⁴⁵ Mi azonban a BesztSj. *zyr* szavát nem színnek, hanem TAGÁNYI nyomán posztónak — mégpedig a szláv megfelelő analógiájára — szürke posztónak tartjuk. A magyar *szűr* szónak megfelelő középkori latin *griseus* a frankból származik és ott — éppen úgy, mint a latinban — szürke posztót jelentett. Ezt mutatja DU CANGE 978-ból való szövege, amelyben „Gaufridus Comes (Andegavensis) inductus tunica illius panni, quem Franci grisetum vocant”. Ugyancsak DU CANGE 1250-ből való szöveget idéz, amelyből világos, hogy e szó nem színt — hanem egy bizonyos posztófajtát jelentett: „Pannus grisis cinerei coloris”.¹⁴⁶

A magyar *szűr* szó tehát *szürkeposztót* jelentett. A szürke háziszőttés posztó öltözet pedig jellemző a középkori európai parasztságra. Erre utal SCHULTZ A. következő passzusa: „Es kleiden sich die Bauern für gewöhnlich in graue Wollstoffe, die sie selbst gesponnen und gewebt haben”.¹⁴⁷ SCHULTZ A. BARTELSra utal, akinél ez áll: „Zunächst wurden ausländische Tuche verwandt: statt der hier und da sogar gesetzlich vorgeschriebenen Farben, Grau (für den Alltag) und Blau (für den Feiertag)...”.¹⁴⁸

Hasonlóan ír V. GERAMB is: „Dass der alte, graulodene, knielange Bauernleibroek bei Männern... in der Werktagskleidung weiterbehalten blieb, ist ganz sicher”.¹⁴⁹

A koraközépkori európai parasztsághoz hasonlóan a szürkeposztó Magyarországon is általános lehetett. ENREI W. adata szerint egy Sopron megyei malomban „quatour rote quarum una rota criseum pannum pilat”.¹⁵⁰ 1395-ből származik a debreceni szürkeposztót készítő takácsok céhlevele,¹⁵¹ — a Besztercei Szójegyzék valószínű keletkezésének idejéből. A NÁDASDIÁK 1540—1550 körüli számadásainak „Distributio pannorum” című fejezetében az 1552-es évnél szerepel egy „Gri-sej” című alfejezet, amelyből kiderül, hogy abban az évben a Nádasiak alkalmazásában álló milyen alsóbb szolgáléféknek (béres, pásztor, csödörpásztor, kanász, írődeák, lovász, kertész, molnár, rudasmester, cigány, rab) osztottak ruhára való szürke posztót.¹⁵² Brassó város 1577-iki statutumában a szürke posztó — a Grötuch — várasi eladásáról rendelkeznek.¹⁵³

A fenti adatokból nagyon valószínűnek látszik, hogy a középkorban a magyar parasztság és szegénység is *szűr* nevű posztóból készült szürke ruhákban járt, bár a *vestes griseae* megjelölést csak a XVI. századtól kezdve ismerjük. Így 1545-ben „Joanni Aurige debentur soluere... una vestis grisea...”¹⁵⁴ Báthory Zsigmond egyik — 1592-ből származó rendeletében „sartores”-ekből van szó, „qui vestes griseae conficere solent”¹⁵⁵

Szűr nevű ruháról mai ismereteink szerint 1570-ből való az első adat, amely egy bizonyos „Nicolaus Zyrzabo”-ról szól.¹⁵⁶

Bizonyos, hogy szürke posztóból a hódoltság alatt és későbbben is készült szűr. XVII—XVIII. századi limitációk, árszabások gyakran emlegetnek szürke szűrt, akár posztóként, akár ruhaként, s ez mindig olcsóbb a fehér — esetleg fekete — szűrnél. Így egy 1626-os ungvári limitációban a szürke szűr olcsóbb a fehéرنél.¹⁵⁷ Egy ugyan-csak 1926-os brassai limitáció szerint egy vég fehér szűr ára 4 forint, a szürke szűr vége pedig 3 forint.¹⁵⁸ Hasonló árkülönbséget mutat egy 1744-es erdélyi limitáció is, amely szerint „Egy öreg fehér szűrt 3 frt. Egy öreg szürke szűrt 2 frt 60 d.”-ért lehetett eladni.¹⁵⁹ GYÖRFFY I. egy 1812-iki felvidéki árszabást idéz, amelyben a „Szűr Szabók Limitációja”-ban ez áll: „Nem bundára való, hanem közönséges nagy szűr jó féle Posztóból 3 Forint 24 Krajcár... Egy jó nagy Szűr szürke Posztóból 2 Forint...” volt.¹⁶⁰

Századunkban szinte az egész magyarság lakta területen mutat szürke szűrt a népi emlékezés. A bodrogközi Visről KISBÁN Eszter adata mutat szürke szűrt. A Csallóközben HORVÁTH Terézia három helyen is rátalált az emlékére: Bátorkeszin, Keszin és Ekelen.¹⁶¹ KOVÁCS Attilának a Magyar Néprajzi Atlasz számára készült munkatérképe szerint a szürke szűr a népi emlékezésben mondhatni az egész magyarságlakta területen él: a Rábaközöttől az Olt melletti Vargyasig, a Pozsony megyei Vágától és a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Vajdácskától a jugoszláviai Bácskertesig és Pirosig.¹⁶²

Most a szűrposztó készítésének két fázisáról kell bővebben szólnunk. Egyik a *csapás*, a másik a *kallás-ványolás*. A *csapás* a gyapjú szálainak a megfonás előtti finomítását jelenti.¹⁶³ A debreceni csapócéh 1395-ben keletkezett.¹⁶⁴ A megszövítt posztó a *kalló*hoz kerül, aki azt víz segítségével kallotta, ványolta. A kallástól a posztó erősen összemegy, sűrű lesz és így nem ereszti át a vizet. A sátoraljaújhelyi Kazinczy Levéltár XVII—XVIII. századi limitációkat tartalmazó kötetében a limitációk néha feltüntetik a kallást. Például egy kassai, 1626-ból való limitációban „Egy Sing szűr Karlastul d. l.” összeget kértek.¹⁶⁵ Ugyanebben az évben Ungváron „Az szűr Karlastul az reghi mod szerint fizessenek...”¹⁶⁶ Valószínű, hogy a szűrposztót is kallották a debreceni mesterek. „Kallóik a Tocó és Kösely folyókon állottak. Nagykálló város és a Bihar megyei Kálló folyó neve arra enged következtetni, hogy itt is szürkallók működtek” írta GYÖRFFY I.¹⁶⁷

A limitációk néhány esetben külön is feltüntetik a szűrposztó kallottságát. Ebből arra kell következtetnünk, hogy esetleg nem minden szűrposztó volt ványolt, kallott. Ezt a feltételezést látszik megerősíteni a sátoraljaújhelyi limitációs kötet 1721-ben íródott limitációja, amely „Juhász Szűtte Szűrnek öli”-t említ.¹⁶⁸ — A juhások készítette elő- és hátibőrök, sivatásos hivatásos mesteremberek készítményei alatt futó réteggel.

A csapáshoz és kalláshoz visszatérve — ez a két mesterség az idők folyamán összemósódott: a *csapó* nevű mesteremberek a gyapjú fonás előtti finomítását és szövés utáni kallását egyaránt végezték. Az említett sátoraljaújhelyi kötetben többek kö-

zött ez áll egy 1626 előtti töredékben: „Egy cziapo szúrt eöregh embernek ualot...”¹⁶⁹ Feltűnteti a csapó szúrt egy kassai — 1626-ból való — limitáció és egy ugyancsak 1626-ból való másik limitáció is.¹⁷⁰ Ha a szúr *csapó* minőségét külön fel kellett tüntetni, gondolni lehet arra, hogy nem minden szűrposztó gypjú anyagát finomították fonás előtt, illetve kallották a megszövés után.

Vannak a limitációknak olyan adatai is, amelyek a szúr formájával vannak kapcsolatban. Például „Egy jó öreg galléros Czapo ujas Szűrért f l d 50”-et kértek — áll a sátorlajújhelyi kötet egy 1653-ból származó töredékében.¹⁷¹ Ezt a szöveget egy eperjesi, 1666-ból származó limitáció ismétli meg. Ha minden szúr galléros volt, úgy felesleges lett volna ezt néhány esetben külön is hangsúlyozni. Ugyane forrás „ujjas szúr” kitételét ma nem tudjuk pontosan értelmezni. Talán különbség lehetett a szűrök ujjának hosszában?

A magyar szúr szabása csupa derékszögű darabból áll. Magja egyetlen központi anyagszél, amely a vállaknál egyenesen, varrás nélkül fordul és elől végig fel van hásvítva. Ehhez vannak toldva az ugyancsak derékszögű szabású egyenes ujjak, amelyek folytatják a szúr vállának egyenes vonalát. Mivel a központi anyagszél túl keskeny a test méreteihez képest, az ujjak alatt téglalap alakú betoldást alkalmaztak.¹⁷² Ez az ujjbetoldás és szűrszélesítési mód a régi paraszti bevarrott ujjú férfingekre is jellemző és a magyarságon túlmenően kelet-európai, balkáni, keleti és észak-afrikai anyagban nagyon gyakori,¹⁷³ ettől nyugatra azonban hiányozni látszik. Néhány középkori dalmatikán ugyan előfordul.¹⁷⁴ Ezeknél esetleg feltételezhető keleti hatás.

A négyszögletes szűrgallér lehetséges fejlődéstörténeténél meg kell jegyezni, hogy a magyar szúr e jellegzetes tartozéka az általunk ismert keleti ábrázolásokban nem található meg. Nyugati sajátosságnak látszik és mai ismereteink szerint a XV. század második felében tűnik fel, például az 1490-ből való, ún. Kutenbergi Graduálé néhány ábrázolásán (39. ábra), de felöltött ujjú és nem szűrszerű felsőruhákon.¹⁷⁵ A legkorábbi magyar négyszögletes gallérábrázolás 1600-ból való¹⁷⁶ (40. ábra). Az ujjas vagy ujjatlan felsőruhához tartozó négyszögletes gallérról a XVI—XVII. századból is vannak adataink¹⁷⁷ (41—42—43. ábra), s ezekhez is ismerünk magyar párhuzamokat. Így négyszögletes gallér látható egy XVII. századi magyar dudáson¹⁷⁸ (44. ábra) és egy marhahajtón¹⁷⁹ (45. ábra). A négyszögletes gallér mindkettőjüknél felöltött ujjú, nem szűrszerű felsőruhához tartozik.

Az európai anyagban XVII. századi ujjatlan és kerek köpenyeken is gyakori volt a négyszögletes gallér¹⁸⁰ (46. ábra). Erre is van magyar példánk.¹⁸¹

Tehát a négyszögletes gallér ujjas és ujjatlan felső ruhákhoz vegyesen kapcsolódhatott, mind a magyarságtól nyugatra fekvő területeken, mind a magyarság lakta vidékeken. Idővel az eredetileg XV. század végi divatú négyszögletes gallér az európai terület földrajzi és társadalmi szélei felé haladva fokozatosan jutott el egyre alsóbb társadalmi rétegek ruházatába, így a különböző paraszti viseletekbe is. Így lett része a matrózok öltözetének, így került a skótok,¹⁸² a kasztíliaiak¹⁸³ (47. ábra), több balkáni, kelet-európai — s mindezekben belül a magyar népviseletbe is. Alkalmazása tehát Skóciától és Spanyolországtól Kelet-Európaig és a Balkánig terjedt. Ettől a vidéktől keletre mai tudásunk szerint nem fordul elő. Készülhetett a szúr csuklyával is (48. ábra).

Századunkból vannak olyan kelet-európai és balkáni adatok, amelyek szerint a négyszögletes gallérból *csuklyát* is lehet alakítani. Ezért az 1920—1930-as években néhány szerzőnél felmerült az a gondolat, hogy a csuklyát a négyszögletes gallérből származtassák.¹⁸⁴ Azonban a rendelkezésünkre álló ábrázolások és írásos adatok sze-

rint a csuklya sokkal korábbi viseletem a négyszögletes gallérnál. Elterjedése mind időben, mind térben annál jóval szélesebb —, így szélesebb a magyarságnál és annak rokonnépeinél is. Már az eurázsiai, ókori népek öltözetében is gyakori. S van olyan szerző is, aki a csuklya kisázsiai és európai előfordulását a kelta népelemhez köti.¹⁸⁵

A császári Rómában a csuklya a szegénység, a rabszolgák (49. ábra) kötelező viselete lett.¹⁸⁶ Az európai középkorban viselik parasztok¹⁸⁷ (50. ábra), bányászok (39. ábra) — és alázatosság jeléül egyházi öltözeteknek is tartozéka lett a csuklya.

Magyar területen a XIV. század második feléből származó Képes Krónikában számos csuklyaábrázolás található előkelő egyháziak és utazó királyok ujjatlan és kerek palástjain vagy felöltött ujjú felső ruháin (51. ábra). Ezekhez vagy hozzá vagy varrva a csuklya vagy különálló ruhadarabként van a felső ruha fölé öltve. Ilyen vállig érő csuklya látható az 1476 körüli „Szent Miklós és a szegény nemes három lánya” című kép szegény nemesén¹⁸⁸ (52. ábra). Csuklyás — de nem szűrös — pásztorokat ábrázol a berzenkei — 1450 körüli — „Joachim kesergése” című oltárkép (53. ábra). Ismerünk különálló csuklyát a népi viseletben is. Egy 1744-i erdélyi árszabás különböző, önálló csuklyafajtákat sorol fel. „Egy nagy fehér csuklyát —frt. 36 dénár. Egy alábbvaló csuklyát —frt. 21 dénár. Egy öreg fekete csuklyát —frt. 21 dénár”.¹⁸⁹

Az alföldi szűrökre az jellemző, hogy országos viszonylatban leghosszabbak és a legkisebb a gallérjuk. Az Alföld keleti részén — Biharban — a múlt század végén elterjedt egy olyan szűrforma, amelynek már rézsütösen szabott és összevarrott volt a válla.

Most térjünk rá azokra a szavakra, amelyek az idők folyamán az anyagot jelentő *szűr* szóval kapcsolódtak össze. Ilyenek a *köntös*, *köpönyeg*, *szűrscuha*, *szürguba* szavaink.

Köntös. A szó első előfordulását 1372 után, 1448 körülről ismerjük. Vándorszó. Végső forrása talán a Xenophontól feljegyzett méd kandys.¹⁹⁰ Anyaga a szűrposztó mellett lehetett bőr is. „Szerknteseket”, majd „Mutatnak az ilyen hamis tanétoc juh kentest” olvashatjuk a Magyar Nyelvtörténeti Szótár „Köntös” címszava alatt.¹⁹¹ Ugyanott áll a következő szöveg is: „Nem kell neked ber kentés es egéb berhe”. Egyébként a szótárak *pallium*, *toga*, *tunica* és *reverenda* szavakkal fordítják a *köntös* szót.¹⁹² Úgy látszik, a hódoltság korára — a szótárak zömének megjelenési idejére — már meglehetősen általános ruhajelentésű szó a *köntös*, s ha a középkorban még keleti szabású ruha vagy ruhafélék is kapcsolódtak hozzá, a fentebbi és különböző latin fordítások e formáknak, sőt valószínűleg már nyugati formáknak is széles skáláját jelentették.

Köpönyeg. A szó első előfordulása 1494 körüli és török eredetű.¹⁹³ Zala vármegye 1589. évi árszabásában ez áll: „Az Szwrsmívesök... Eöregh embernek walo zwr keope-neget flor. 2.”¹⁹⁴ Az Oklevél Szótár¹⁹⁵ és a Nyelvtörténeti Szótár¹⁹⁶ egyaránt közlik a köpönyeg „pluviale”, „regenmantel” fordításait. SZENDREI J. XVII. századi hajdút ábrázoló metszetet közöl¹⁹⁷ (46. ábra) s a metszet felirata szintén eső elleni ruhadarabnak mutatja a köpönyeget: „Den Soldaten vor Regen und kält — Sein Käppenek verwahrt, verhüllt”. A mai köznyelvben is azt mondjuk „esőköpeny”, s a köpeny — eső kapcsolatra mutat az „eső után köpönyeg” szólás is. Ha a köpönye-gnél ilyen általánosnak mutatkozik az eső elleni funkció — úgy feltételezhetjük, hogy anyaga kallott-ványolt szűrposztó volt.

SZENDREI J. idézett metszete egyúttal mutatja a köpenyeg XVII. századi formáját is, amely ujjatlan, kerek gallér. E metszet alapján köpenyeget viselnek

SZENDREI könyvének 48., 49., 51. és 52. ábráin feltüntetett figurák is, amelyek mind XVII. századi katonákat, hajdúkat ábrázolnak. A SZENDREI-féle ábrázolások szerint a köpenyeg a XVII. században kerek gallér volt, amelyet főleg az eső, az időjárás viszontagságai ellen viseltek.

A XVII. századhoz hasonlóan a köpenyeg a XVIII. században is kerek gallér. Erre mutat egy 1724-es, körtvélyesi limitáció következő adata is: „Egész Kerekű posztó Köpönyeghtul... fél posztó azaz magyar Köpönyeghtul...”¹⁹⁸ KRESZ M. hódmezővásárhelyi szabók iratát közli a XIX. század elejéről, amelyben a remekeléshez megkívánt posztó ruhadarabok méreteit sorolja fel. Ezek között áll a „Köpönyeg... Egész circulusa 8 sing”¹⁹⁹ E kerek köpenyeg és az előzőekben tárgyalt suba között formai hasonlóság van, hiszen mindkettő fél- vagy egész kör alakú.

A *köpönyeg* szó — mint láttuk — kelet felé mutat. Formájára nézve kelet felé is, nyugat felé is kapcsolódik. Keleti kapcsolatnak látszik a bizánci eredetű magyar koronázási palást, de félkörös-körös formájúak a kaukázusi nemez burkák. Nyugat felé a *Mantel* szóhoz tartozó forma mutat. „Der alte = Mantel = hingegen war ein um den Rücken her über die Schultern und Arme gebreitetes eckiges oder rundes (ovales) Stück aus Fell oder Wollzeug, später auch aus feineren Geweben, ein Umhang also, den wir heute als -Umhängekragen-, -Mantille-, -Radmantel-, -Pelle-rine- u. dgl. bezeichnen und der als Krönungs- oder geistlicher Vesper--Mantel- bis heute bekannt geblieben ist”²⁰⁰ Még a XVIII. században is viseli a szegénység a köpenyegét. GYÖRFFY I. azt írja az 1735-ös Péro-féle lázadásról, hogy a szegénység „Megijjedvén, elhányták szűröket, köpönyegjüket, dolmányokat, puskájokat”²⁰¹

Nagy területen ismertnek látszik a *szűr* szónak a *csuha* szóval való kapcsolata. Heves, Nógrád és Gömör, valamint a Dráva mentén Somogy, Baranya és Szerém megyékben csuhának hívják a szűrűt.²⁰² Régebben a csuha szó alkalmazása sokkal elterjedtebb volt.

Első előfordulását 1494—95-ből ismerjük. Eredetére nézve oszmán-török, s a török nyelvben valószínűleg perzsa jövevény.²⁰³ Az Oklevél Szótár 1516-ból „Vna Choha grisea”-t említ.²⁰⁴ Ebben a csuha szürke színe a régiesebb és olcsóbb szürke szűr szürke színével kapcsolódik. Ugyancsak az Oklevél Szótár MOLNÁR Albert szótárából kifejezetten szűrűcsuhát idéz.²⁰⁵ Így szürke csuháról és szűrűcsuháról is van adatunk.

A szűrűhöz hasonlóan a csuhát is alsóbb rendek viselték. ZOLTAI L. debreceni mesteremberek inasainál említi: „Egy-egy szűrűcsuha a csapócéhben (1598), a csizmadiaéknál (1604), a szappanosoknál (1598), a szűrűműves szabóknál pedig három szűrűcsuha járt, ketteje alsó, egyike felső öltőnek”²⁰⁶ ZOLTAINAK ez utóbbi adata arra mutat, hogy a *szűrűcsuha* szó nemcsak egyfajta ruhadarabot jelenthetett, hanem valamilyen különbségnek kellett lenni az alsó és felső öltőnek használt csuha között. Hogy a csuha a XVIII. században is a szegény, földhöz ragadt néppel kapcsolható össze, arra a Nyelvtörténeti Szótár következő adata utal: „Megvetett tsuhás nép földből gyúrt fészkeben”²⁰⁷ Szűrűposztóból nadrágokat, mellényeket is készítettek (54—55. ábra).

Következő ruhadarab a *guba* (56. ábra), miután a *szűrűguba* kapcsolat is előfordul. A *guba* szó első előfordulása: 1387.²⁰⁸

Mint a szűrű — a gubát is gyakran fordítják a *gausape* szóval a források. A *szűrűguba* fordítása és a *guba gausape* fordítása az idézett sátoraljaújhely ilimitációs kötetben is előfordul: Így egy Varanóban, 1636-ban kelt limitáció „Gausape Kaposiensis”-t, majd „Gausape Rosnensis”-t említ.²⁰⁹ Ugyanazon sorozat egy 1969 előtti

limitációjában magyarul áll hasonló szöveg: „Rosnyay szűrnek örege... Kaposi szűr hasonló képpen...”²¹⁰ Tehát a magyar *szűr* szót a latin *gausape* szóval fordították. Viszont egy 1653-ból való kassai limitációkban ez áll: „Gausape vulgo Guba”²¹¹

Ami a guba anyagát illeti, a Nyelvtörténeti Szótár egyik adata kifejezetten kecskeszörre utal: „A keresztelő János kontosi tevének szőriből készítettnek”²¹² szól egy 1702-ből való szöveg.

Mint a szűr, a gubát is a szegénység ruhájaként mutatják az adatok. A szűr és guba értékbeli hasonlóságára utal BÁRCZI G.-nak az az adata, amely szerint az „eben gubát cserél” szólás régi és teljesebb alakja: „eben kutyát, szűrön gubát cserél”²¹³ A sátoraljaújhelyi limitációs kötet egy 1626 előtti töredékében ez áll: „Egy eöreg hembernek ualo Guba... Inasnak ualo Guba”²¹⁴ Ungváron 1626-ban nemcsak „Egy öregh embernek való Guba” szerepel, hanem „Juhásznak való” guba is.²¹⁵ A Nagykunságon 1747-ben cselédbér a guba.²¹⁶ A debreceni szabóinasoknak az által is meg kellett magukat különböztetni a parasztoktól, hogy ne járjanak szürke gubában.²¹⁷ Van adatunk a Rétközben a múlt század végén viselt gubáról,²¹⁸ és viselték a gubát a Nyírségben is.²¹⁹

LUBY M. a gubának három fajtáját különböztette meg a Szatmár megyei Matolcsón: a „füsiült” gubának nem volt fürtje. A laza gyapjúsövetet *takácmácsonya* nevű virág termésével vagy fémeszközzel bolyhosították. A „rakott” gubába szövés közben — szőnyegszövésre emlékeztető technikával — sima fürtöket szóttek. Legdrágább volt a „báránfürtös” guba, mert ebbe a kishárány természetesen göndör fürtjeit szótták bele.²²⁰

Ami a guba színét illeti, Bihar megyében szürke gubát viseltek a múlt század elején.²²¹ Szürke a guba ugyanebben az időben Debrecenben is.²²² Szatmáron és környékén 1853 körül szürkésfehér vagy fekete volt a guba.²²³ ECSEDI I. szerint Debrecenben fekete volt a guba és felöltve viselték, a Nyírségben fehér, a Szamos mentén pedig szürke.²²⁴

A guba színére utaló középkori adatok mást mutatnak. Az Oklevél Szótárban ez áll: „1387: Vnum burum quod wlgó Guba dicitur...”, majd „1496: Induto super se quodam Bwro wlgó Ghwha”²²⁵ A latin *burum* szó pedig pirosat vagy feketét jelentett.

Bár a középkorból idézhettünk guba adatokat, amelyek felvilágosítással szolgáltak a guba színére vonatkozóan — GYÖRRFY I. szerint a guba a XVIII. században észak-kelet felől terjedt Debrecen felé. Ugyanis készítésének joga miatt pereskedés támadt a debreceni szűrszabók és gubacsapók között. A debreceni tanács 1801-ben kelt jelentésében a szűrszabók és gubacsapók közötti perből így idéz GYÖRRFY I.: „1738-dik Esztendő tállyán változván a Föld Népe viselete: Ungváronn és azon a tállyékonn Gubákat kezdetek szőni és azoknak viselését fel vette ezen Környék... Hanem tsak hamar elterjedvén a Guba viselete, minthogy e miatt a Szűr Szabóságnak is alább kellett szállni, az akkori Szűr Szabók Czéh Mestere 1745-dik Esztendő tállyán két Guba Szövéshez tudó Asszonyt hozatott ide, azokkal szövette a Gubát és azoktól tanulták meg a Szűr Csapók a Guba Szövését, s így lettek Szűr Csapókból Guba Csapókká...”²²⁶

Ez az adat felveti a kérdést, hogy milyen lehetett a XVIII. század előtt *guba* szóval jelölt ruhadarab, illetve mi lehetett az az újdonság, aminek divatja a XVIII. században kezdődött (újra)? Talán a fürtös gubáról lehetett szó, bár PLINIUSnál már érdekes adat van a guba szövésére: „Ad modum gausape texti”²²⁷ A XIII—XIV. században szokás volt Keresztelő Szent Jánost fürtösen szövött anyagból készült ruhában ábrázolni (57—58. ábra).

Ami a guba szabását illeti (59. ábra), az a szűrőhöz hasonlóan derékszögű darabokból áll, de a szűrrel ellentétben itt a vízszintes szabásvonalak uralkodnak. Ez a szabásrendszer Kelet—Közép-Európában szórványosan előfordul, és Arábiától Iránig egy *aba* nevű ujjatlan ruhatípus szabásbeli jellegzetessége.²²³ (60. ábra.) Az általunk ismert népviseleti guba ujjainak kialakítási módja már európai bronzkori szőrmeruhákról ismert²²⁹ (61. ábra), a recens néprajzi anyagban pedig Észak-Euráziában fordul elő.²³⁰

Az Oklevél Szótár 1498-ból származó adata: „Induto super se quodam Bwro wlgo Ghwba” talán magára borított pokrócot, talán ruhát jelentett.²³¹ Biztos adatumk *guba* nevű ruháról csak 1528-ból van: „Ad vestem guba”.²³²

Durva szűrposztó-féléből készült a *daróc* (62—65. ábra) is. A szó első előfordulása: 1340. „De panno darouch”²³³ és ismeretlen eredetű. Egy jó másfél századdal későbbi adat éppen szürke posztóként emlegeti: „1493: Pro maioribus saccis faciendis emi Grisium vulgo darocz”. Lehetett ez a posztó kallatlan-ványolatlan, de kallott is. „Emi karlathlan daroczot pro faciendis saccis ... Vnum karlo pro darocz”²³⁴.

A szűrőhöz és a gubához hasonlóan először a XVI. századból van olyan adatumk, amelyet *daróc* nevű ruhaként lehet értelmezni: „vestimenta rusticano”-ról van szó, amely olyan „mint az daroch”.²³⁵

A sátoraljaúj helyi — idézett — limitáció sorozat is többször említi a darócot, mégpedig mint a szűrrel egyforma áru, tehát valószínűleg egyforma minőségű anyagot. Így 1653-ból Kassáról: „Szürnek auagy darocznak Singet eöt fertalyat...”²³⁶ 1655. Zemplén: „Szürnek avagy darocznak singit, az szelebbe nek pro d 20 az mostanj singel egy singes szélű darocznak singit pro d 15”²³⁷ sőt egy 1666-os sátoraljaúj helyi limitáció szerint „Orosz Darocznak Singhit ket Szelut” is árultak.²³⁸

A darócból mint anyagból a sátoraljaúj helyi limitációk szerint dolmány készült. „Egy beresnek ualo Darocz Dolmany csinallasatul d 16”²³⁹ A kassai, 1626-os limitációban ugyanez a tétel szerepel: „Egj béresnek valo daroczbül dolmanytül d 50.”²⁴⁰ Az 1653-as, kassai limitáció így ír: „Daroczbul czinalt Beresnek dolmanyert d 20”²⁴¹ Darócból csinált dolmány szerepel az 1655-ös zempléni limitációban is.²⁴² Ezek az adatok béresnek, parasztnak mutatnak olesó darócból készült dolmányt. Tehát a szűrőhöz hasonlóan a daróc is a szegénység ruházati anyaga.

Érdekes, hogy a daróc anyagnévből származó daróc nevű ruha végül nemcsak daróc anyagból készülhetett. A sátoraljaúj helyi sorozat egy dátum nélküli — 1696 előtti limitációjában ez áll: „Orosz Granath egy Darocznak valo...”²⁴³

A *szűr*, a *guba* és a *daróc* nevű ruhadarabok derékszögűen szabott darabokból állnak. A szűrnél és a darócnál függőleges szabásvonalak uralkodnak, míg a gubát vízszintes szabásvonalak jellemzik. Szűrposztó féléből még a szűrnél rövidebb és kisebb darabok is készültek — ilyenek a *kankó* (66—68. ábra), *condra*, *cedele*, *zeke* és *szokmány*, amelyek keleti szabásába már rézsütös vonalak is vegyültek. Részletes tárgyalásukra egy későbbi időpontban kívánunk visszatérni.

Mindezek a szűrfele felsőruha darabok még nem gombokra, hanem madzaggal vagy csattal csukódtak.

A lábbelikhez érve elsőnek a *bocskort* (69. ábra) tárgyaljuk, mint a szegénység leggyakorabbi lábbelijét. A szó első előfordulása az 1395 körüli Besztercei Szójegyzékben található és eredete ismeretlen.²⁴⁴ Díszesebb formája a hódoltság alatt az úri viseletben is kedvelt. Zrínyi Miklós teleges bocskorban vett részt azon a szerencsétlen vadászatán, ahol életét vesztette.²⁴⁵ Természetesen a szegényebb néposztálynál,

a parasztságnál-pásztorágnál szerényebb, sokszor vegyileg ki sem készített, hanem csak lehúzott, néha szőrös bőrből készült bocskorról tudunk. Debrecenben 1670 körül a csizmadiáknál hátrányosabb helyzetű vargák munkája volt a bocskorkészítés, akár vegyileg kikészített ún. *gyártott* bocskor, de esetleg a szőrös bőrből készült is.²⁴⁶ Ez utóbbiakat sokszor a parasztek és pásztorok maguk is elkészítették.

A csizma általánossá válásával egy másodlagos bocskorkészítés is kialakult. Ugyanis az elkopott talpú csizmák jó állapotban levő szárából jó bocskort lehetett készíteni. Ilyen adatunk a múlt század második feléből van a Hortobágyról.²⁴⁷ Szatmár és Bereg megyében egylábas (mindkét lábra egyforma) és hegyesorru volt a bocskor, amelyet ugyancsak csizmaszárból készítettek.²⁴⁸ Általános viselet volt a bocskor a múlt század második felében a Rétközön, mégpedig a lábszárat védő bőrtokkal, az ún. *habdával*.²⁴⁹

A *csizma* (70—72. ábra) szó első előfordulása 1492. Oszmán-török eredetű, szerb-horvát közvetítéssel.²⁵⁰ A hódoltság kori törökség kedvelt hosszúszerű láb-belije, amelyet az elől emelkedő szártető, a száruk oldalvarrása, a talpuk jellegzetes hegyesorru és egylábas formája, valamint a felsőrészhez fordított-varrottan erősített talpa jellemez.²⁵¹ A csizma törökös jellege annyira nyilvánvaló volt még a XVIII. században is, hogy Kecskeméten a csizmadiáknak török csizmát kellett árúsítaniuk, ha nem volt elég saját készítésű csizmájuk.²⁵² Az alföldi férficsizma a múlt században fekete, ritkábban barna. Azonban a hódoltság kori úri viseletben gyakran volt piros vagy sárga, egészen ritkán kék.²⁵³ Piros férficsizmára utal az „Őszi harmat után” kezdetű, valószínűleg BALASSI Bálint versnek következő részlete: „Zöld erdő harmatját Piros csizmám nyomát Hóval fedi be a tél”.²⁵⁴ Valószínű e piros férficsizmák kései emléke az a piros kisfücsizma, amelyet J. PAGET 1839-ben a karcagi gyerekviseletnél írt le.²⁵⁵

Igen kedvelték a múlt század dereka körül a magassarkú férficsizmákat, amelyek torka gyakran ráncolt is volt.²⁵⁶ Nyáron inkább a gazdagok s az ünnepek viselete volt. A szegénység télen szalmát is tett bele, hogy melegebbet tartson.

Mivel a fordított-varrott technika, amellyel a talpat és a felsőrészt összevarrták csak egyetlen talp alkalmazását tette lehetővé, könnyű, kellemes lábbeli volt a csizma. Ha azonban az egyrétegű talp kilyukadt, fordított-varrott technikája miatt foltozni nem lehetett, mint a későbbi szögezett talpúakat, új talpat hozzávarrni pedig igen nehéz volt, s ezért költséges is. Az ilyen elkopott csizma szárából inkább bocskort szabtak. A múlt század végén — helyenként még csak századunk elején — jött divatba a szögezett talp, amely technikailag sokkal könnyebben kivihető volt a fordított-varrott talpnál, s amellett több rétegű talpat, valamint könnyebb talpalást is lehetővé tett. Lassan az egykori egylábas forma féllábasallal cserélődött fel, tehát a talp formája a jobb és bal láb szerint változott.²⁵⁷

A férfi *papucs* viseletről — bár meglétéről tudunk — igen kevés az adat. A szó első előfordulása: 1559 és oszmán-török eredetű.²⁵⁸ ECSEDY I. ír a hortobágyi papucsról. Ezt — a régi csizmaszárból alakított bocskortól eltérően — úgy készítették, hogy a csizma szárát oválisan — a női körömeipőhöz hasonló formában — levágták.²⁵⁹ Az ilyen papucsnek kérge is volt.

A *bakancs*ról úgy látszik, hogy legalábbis ezen a néven nem volt fontos lábbelije a magyarságnak. A szó első előfordulása 1519. Származékszó: alapszava a boka.²⁶⁰ Bár viszonylag kevés az adatunk róla, egy múlt század végi, századunk elejei ún. „egybeszabott” bakancs emléke országsgazerte él, sőt idősebb csizmadiáknál még a

szabásmintája is felgyűjthető volt (75—76. ábra). Kecskeméten 1756-ban csak minden *iplik* nélkül való paraszt bakancsokat árulhattak a csizmadiák.²⁶¹ Ipliknek azt a díszes zsinórt hívták, amellyel a török módra fordított-varrott talpú csizmáknál, lábbeliknél a színére fordítás után a kívülről összevarrott sarokrészen ezt a külső összevarrást elfedték. Az egybeszabott bakancs szabása azonban a középkorig nyúl vissza, mint ezt a budai várásatások XIV. századi lábbeli anyaga is mutatja.

Női viselet

Az alföldi női *hajviselet*nél keveset tudunk annak szerkezeti alapjáról, a választék helyéről. ZOLTAI L. arra a következtetésre jutott, hogy Debrecenben a lányok haja középen volt elválasztva.²⁶² A nagyon archaikus Mezőségről NYÁRÁDY M. írt a lányok középen választott hajáról.²⁶³ Úgy látszik, Szakmáron és Uszodon középen választott volt a lányok, az utóbbi helyen az asszonyok haja is.²⁶⁴ A középen választott haját a gótikáig tudjuk visszavezetni. (77. ábra.)

Van néhány adatunk a női haj zsírozásáról is. Ajakon a hat hónapon aluli leánygyermek haját disznózsírral kenték, a nagylányok olajozták a hajukat.²⁶⁵

Hosszú hajukat a lányok egy vagy két ágba fonva viselték. Az egy ágba fonás régiesebbnek látszik. Erről is idézünk néhány példát. Ajakon a kislányok egy ágba, a nagylányok két ágba fonva viselték a hajukat.²⁶⁶ Szegeden egy ágba fonták hajukat a lányok.²⁶⁷ Egyetlen fonatba fonva hordták a hajukat a Duna menti községek lányai.²⁶⁸

Hajsodrásról-pödrésről is szólnak leírások. Az európai viseletben a gótika divatja a hajpödrés (77. ábra), ezt a renaissance és a barokk folytatta. — A Pest melletti Rákosesabán U. KERÉKGYÁRTÓ A. ír a lányok „kétoldalt sodrás díszes” hajáról.²⁶⁹

Jászárszálláson HERBERTNél olvashatunk a lányok „felsimított” hajáról.²⁷⁰

Sokhelyt *pártával*²⁷¹ díszítették a lányok a hajukat. (81—82. ábra.) Ez lehetett gyöngyös vagy aranyos díszű. ZOLTAI L. híradása szerint a XVIII. századi Debrecenben gyöngyös és aranyos pártát viseltek a lányok, esetleg fekete alapon gyöngyös pártát.²⁷¹ E fekete és gyöngyös leánypárta feketéje azonban nem gyászos, hanem ünnepélyes volt, amely a szintén ünnepélyes gyönggyel kapcsolódott össze. Fekete és gyöngyös úri leánypártáról ír a XVII. századból TOPPELTINUS és SZENDREI János, 1700-ból TOLLIUS. Ezt az ünnepélyes feketét mutatják a más területekről ismert fekete párták is, s a szinte napjainkig tartó fekete leányhajszalagok. Például a Jászságban „a lányok a párta divatjának elmúlásakor fekete bársony szalaggal kötötték be a hajukat” olvashatjuk U. KERÉKGYÁRTÓ A.-nél.²⁷² A XVIII. század közepi Szegeden a „leltárakból sohasem hiányzik az igazgyöngy párta”.²⁷³

Az asszonyi fejrevalóknál legrégiesebbnek látszik a háló vagy *rece főkötő*. Divatja a gótikáig megy vissza²⁷⁴ (96. ábra), de kedvelt volt a magyar XVII—XVIII. századi öltözetben is. BÉL Mátyás is említi „De Re Vestiaria Hungarorum” című munkájában.²⁷⁵ Ír róla ZOLTAI L. Debrecenből.²⁷⁶ GYÖRFFY I. szerint a XVIII. századi nagykun asszonyok főkötőjének közepén rece volt.²⁷⁷

Barokkos fejviselet az asszonyok aranycsipkés főkötője. Arany-ezüsttel díszített volt a debreceni asszonyok *kaskélti* nevű fekete főkötője²⁷⁸ (83. ábra). Ennek

a feketéje is ünnepélyes jelentésű, ezzel kapcsolódott össze az ugyancsak ünnepélyes jelentésű arany-ezüst dísz. Aranycsipkés főkötőre emlékeznek a tiszapolgári nők.²⁷⁹ Uszodon és Tiszaroff vidékén is aranycsipkés volt a régi főkötő.²⁸⁰

A főkötőnek gyakran része a *homlokkötő*. ZOLTAI L. már a XVI. századból sorol fel Debrecenből homlokelőt.²⁸¹ HUNFALVY J. a múlt század közepi városi asszonyok régi magyar öltözeténél aranyos-drágaköves homlokkötőről ír, amelyet az aranyos-ezüstös főkötőhöz viseltek, s hozzá fátylat.²⁸² A régi szegedi viseletnél az aranycsipkés főkötőhöz aranyos homlokkötő tartozott.²⁸³

Országos szokás volt a főkötőre vékony kendőket, *fátylakat*²⁸⁴ kötni. Népi használatukról legkorábbi adatunk BALLA Gergely „Nagykőrösi Króniká”-jának következő adata: „Az asszonyok ... patyolatot fejeken fehért viseltnek, azokat két felől a füleik körül gombos gyöngyökkel fűzött ezüst tűkben ékességnek okáért tartottanak”.²⁸⁵ GYÖRFFY I. a XVIII. századi nagykun viseletben az új asszonyok fehér patyolat kendőjéről ír.²⁸⁶

E fátylak színe az úri viseletben lehetett a fehér mellett az ünnepélyes fekete, de színes fátylakról is vannak adataink: „Ilyen volt a múlt század közepe tájáig szokásban volt feje, veres vagy zöld, vékony selyem fátyolból készült burok, melyly az asszonyok kontyára leeresztve szinte a sarokig ért, s repített” írta róla KISS B.²⁸⁷ Fekete a főre való fátyol a XVIII. századi Debrecenben.²⁸⁸

Ezek a fátylak vagy kendők elől az áll alatt nem voltak megkötve. A mai értelemben vett előrekötött kendő — úgy látszik — csak a XIX. század folyamán vált általánossá. TÖRÖK Károly írta 1867-ben Hódmezővásárhelyről, hogy ott az előre kötött kendő akkor volt új divat. Rosszalja is, hogy a menyecskék előrekötött kendővel kötik be a fejüket, holott az azelőtt csak az öreg asszonyok kiváltsága volt.²⁸⁹

Az ünnepélyes aranycsipkés főkötőhöz kapcsolódott az ünnepélyes jelentésű fekete. Akiknek nem tellett aranycsipkére, fekete selyem főkötőt viseltek, amelyet ünnepnapon fehér virágos fekete fátyol takart Szolnok megyében.²⁹⁰ Fekete csipkés-fodros volt századunk elején a Fekete-Körös völgyén a főkötő, rajta egyszerű fehér vászon kendő.²⁹¹ Fehér patyolat kendőt tett fel főkötőjére az új asszony a XVIII. századi Nagyunságon.²⁹² ZOLTAI L. a XVIII. századi Debrecenből főre való fekete fátylat sorol fel.²⁹³ Nagyon régies az ajaki nők régi fehér csipkés és fodros főkötője, amelyet úgy terítettek le a fehér kendővel, hogy a fodor kilátszódt.²⁹⁴

Nyakukban az alföldi nők a múlt században *gyöngyöt*, néha fekete pántlikát viseltek. KISS B. a szentesi lányok, fiatalasszonyok 1825 előtti fekete nyakpántlikájáról, de kalárisáról is írt.²⁹⁵ Tiszapolgáron a fiatal nők 3—5 sor kalárist viseltek, míg Ajakon gránát került a lányok nyakára.²⁹⁶

Az *ing*, az ingváll és a pendely kérdése egymással szorosan összefügg és eléggé bonyolult. Az *ing* szó első előfordulását az 1395 körüli Besztercei Szójegyzékből ismerjük.²⁹⁷ Itt „607. camisia, enk” és „603. armilla, engual”. Ez utóbbi azonban még tisztázásra szorul, miután az *armilla* szó BARTALnál „ornamentum brachiorum”.²⁹⁸ Az Oklevél Szótár 1544-ből az *ing*, 1555-ből az *ingváll* szót közli.²⁹⁹ Talán szabásbeli különbséget jelentett ez a két szó: talán a régiebb, vállba bevarrott ujjú inget jelentette az *ing* szó, az ingváll szó pedig a renaissance divatú, a derék mellé varrott ujjú és nyakban körül ráncolt ingvállat³⁰⁰ (91. ábra) Az ingváll mellévarrott ujjú ing kapcsolatára utalának még a ZOLTAI L. idézte *kötéses* ingváll és *fűs* ingváll adatok.³⁰¹ A múlt századi és századunkbeli kalotaszegi és torockói női viseletben mindkét ingválldíszítés megvan a renaissance hatásának megismert mellévarrott ujjú ingvállon. Ír még ZOLTAI sípujjú ingvállról,³⁰² sőt 1589-ből sípujjú

mentéről is.³⁰³ A sátoraljaújhelyi kötet 1626-ból sorol fel sípújjú mentét³⁰⁴. A férfi sípújj későgótikus (92. ábra) — korarenaissance, a női sípújj XVI. századi (93. ábra) eredetű a nyugat-európai viseletben³⁰⁵. A XVII. század elejéről magyar adatunk is van róla (94. ábra). Mint a kötéses és fiis ingvállat, a sípújjú debreceni ingvállat is magyarázzák a kalotaszegi és torockói XIX—XX. századi sípújjú ingvállak.

A gótikus felsőruha és a gótikus ing még egybeszabott, tehát a deréknál még elvágtatlan. Derékban elvágott lesz a renaissance ruha és az ing is. II. Lajos magyar király felesége Mária királynő 1522-ben viselt esküvői inge még hosszú, még nincs elvágva a deréknál.³⁰⁶ ZOLTAI L. a XVIII. századból hosszú női ingről ír.³⁰⁷ Mária királynő idézett ingének nyakráncolása arany ránclevarró öltésekkel rögzített. Aranyos ingvállról tudósít PAPP L. a régi Kecskemétről.³⁰⁸

Az *ingalj* szó³⁰⁹ XVI—XVIII. századi debreceni írásokban is előfordul.³¹⁰ GYÖRFFY I. a Nagykunságból 1773-ból ír ingaljról, de 1757-ből a *pendely* szót is említi.³¹¹ A pendely szó első előfordulása a magyar nyelvben 1458 és német eredetű, a Bändelhemdből származik.³¹² — „1458: Camisias muliebres wlgō Pentheles sex” és „1508: Duabus camisias penthelyes dictis” áll az Oklevél Szótárban.³¹³ Talán magyarázatot adnak erre a Bändel-pántlikás formára azok a cseh gótikus vállpántos ingek, amelyeket a Wenzel bibliából O. SRONKOVA közölt.³¹⁴ (95—96. ábra.)

A *kötény* praktikus, ruhakímélő férfi és női ruhadarabként a XIV. századi Európa kézműveseinél (21—22. ábra) és parasztjainál tűnik fel.³¹⁵ (97. ábra.) Anyaga bőr vagy vászon a kézműveseknél, vászon a parasztoknál (98. ábra). A ruhakímélő — tehát praktikus — indokolású kötény történetében érdekes fejlődésnek lehetünk tanúi. A kézműveseknél és a paraszti viseletben megmaradva — a XVI—XVIII. században a polgárság, majd az úri osztályok női öltözetébe emelkedett: először a köznapi, majd az ünnepi öltözet részeként. Természetesen tartozéka lett a parasztnők ünnepi viseletének is. Anyaga drágább textília, de a háziszőttés vászomból készült, hétköznapi ruhakímélő női kötény még napjainkban is él. A magyar paraszti anyagban ZOLTAI L. a XVI—XVIII. századi Debrecenből,³¹⁶ GYÖRFFY I. a XVIII. századi Nagykunságból ír kötényről.³¹⁷

A posztóból s egyéb ipari anyagból készült szoknyákat bizonyára megelőzte a házivászomból készült *szoknya*. Ilyen volt a múlt század derekán a hódmezővásárhelyi nők *miskolci szoknyája*, amelyről TÖRÖK K. tudósít.³¹⁸ A XVIII. századi nagykun rokokyáról csak annyit jegyzünk meg, hogy belső oldalára *bagaziát* varrtak.³¹⁹ Ez a bagazia csak akkor látszódnak, ha a szoknyát elől felemelték — a kalotaszegi muszujhoz és a sárközi régi szoknyákhoz hasonlóan. Ilyen kétoldalt vagy elől felemelt szoknyákat a XV. századtól kezdve mutatnak az ábrázolások (99—104. ábra). Bővebben a dunántúli női viselet leírásakor fogunk erről a formáról szólni.

Bár a vállkendőkkel itt nem akarunk bővebben foglalkozni, Zoltai L. XVIII. század közepéről való adatát azért idézzük, mert aranyos díszét említi.³²⁰

Ugyanígy, csak az aranyos díszítés miatt idézzük PAPP L. adatát, amely a XVIII. századból aranyos pruszlik tilalmáról ír a kecskeméti szolgálók számára.³²¹ Itt még a múlt század derekán is aranycsipke díszes a fekete selyem mellény.³²² Ugyancsak aranyos vagy ezüstös volt a múlt század derekán a jászkun nők pruszlikja.³²³

Az ingváll fölé a múlt század dereka folyamán a polgári-városi divat hatására különféle posztó, selyem vagy egyéb anyagú ujjasok rétegződtek. Szabásuk a recens

polgári divat darabjainak hatására ívesen karcúsodó, rézsútosan varrott vállal és kerek karöltővel. Az 1840-es években Kecskeméten arany-ezüst csipkés volt a nők réklije.³²⁵

Az aranycsipkés pártához, főkötőhöz, homlokkötőhöz, inghez, mellényhez, vállkendőkhöz és ujjasokhoz az ünnepélyes és gazdag jelentés kapcsolódott.

Női tüszőviseletről az egyetlen adatunk NYÁRÁDY M. leírása, aki szerint Ajakon az 1860—70 körüli években tüszőt is viseltek a nők.³²⁶ Övről PAPP L. számol be a XVIII. századi Kecskemétről,³²⁷ újabb divatú övről pedig NYÁRÁDY M. ír az ajaki női ruházatban.³²⁸

Nők által viselt hátibőrről ugyancsak egyetlen adatunk van, egy Szabó Jánosné nevű asszony viselte 1751-ben a Nagykunszágon.³²⁹

Viszonylag koraiak a *ködmön* említések. Debrecenben a szűcsök céhének 1598-iki *articulusa* öreg ráncos ködmönről, irhás kurta ködmönről és tarkázott — tehát díszített, talán rátétes, talán himzett — női ködmönről szól.³³⁰ A XVIII. századi Nagykunságról különösképpen nincs adat női ködmönről.³³¹ Szentseről 1825 előtről KISS B. említi.³³²

A régi férfiködmönökhöz hasonlóan fehér volt a régi női *ködmön* is (108. ábra), az újabb divatú pedig barnára festett. Pest vármegyében 1837-ben még viselték a régi „mocskos fehér”, de az újabb barna és himzett ködmönt is.³³³ Békésben 1850 körül ködmönben esküdtek a menyasszonyok. Ez fehér báránybőrből készült, fehér selyemmel kivarrva.³³⁴ A Nyírségben csak a jómódú asszony viselte a ködmönt.³³⁵

Félkör alakú, a férfi bundához-subához hasonló a női *bunda* is. Debrecenben 1837-ben rövid, himzett bundát hordtak az asszonyok.³³⁶ A múlt század második felében a Fekete-Körös völgyének női viseletéhez tartozott a fekete selyemmel himzett, barna kis bunda.³³⁷ Rövid és cifra décbundát viseltek a Nyírségben az asszonyok.³³⁸ Kerek és posztóval borított volt a tiszapolgári nők bundája.³³⁹ Nyíregyházán sarkig érő volt az asszonybunda, de a környező falvak asszonyaié csak térdig ért.³⁴⁰

Gubát nők — eddigi tudomásunk szerint — egyedül Ajakon viseltek, mégpedig a 16 éven aluli lányok és a 30 éven felüli asszonyok.³⁴¹

A régi alföldi női *csizmák* (109—113. ábra) — a férfi csizmákhoz hasonlóan — törökös fordított-varrott talppal készültek, egylábasak voltak, száruk kétoldalt varrott, szártetejük emelkedő volt. Ünnepre kedvelt színük a piros. Piros volt a XVII—XVIII. században a kecskeméti nők csizmája,³⁴² úgyszintén a nagykunságiaké is, de itt az öregekről azt is tudjuk, hogy fekete csizmát viseltek.³⁴³ Piros volt a csizma a Fekete Körös völgyi viseletben is.³⁴⁴

Fordított varrással és egylábasan készültek az alföldi női *papucsok*. Legkorábbi adatunk női papucsról Szegedről, a hódoltság korából való, amikor egy Hóbiárt nevű pasa kertjébe cseresznye szedni összehordott menyecskek papucsuk sarkával verték agyon a pasát.³⁴⁵ E női papucsok sarka — úgy gondoljuk — az a hódoltság kori törökös vassarok lehetett, amelyhez hasonló a Nemzeti Múzeum őriz Koháry István papucsaként.³⁴⁶ — Vannak aranyos papucs említések is. Aranyos díszű volt a múlt század derekán a kecskeméti papucs.³⁴⁷ Hódmezővásárhelyen szűcsök készítették a cifra papucsfejeket.³⁴⁸ KISS L. szerint Hódmezővásárhelyen³⁴⁹ és Nyíregyházán³⁵⁰ női hasinyakötőket is készítettek a szűcsök.

Míg más — dunántúli, felföldi — vidékekről a nők arepirosításáról tudunk, a Szolnok vidéki parasztnők a múlt század elején sötét, földet és a falról meszet ettek, hogy „pofájokon az úri sápadt színt” elérjék.³⁵¹

Az alföldi női viseletben kedvelt színről eddig csak egyetlen adatot ismerünk. PAPP L. Kecskemétről a vörös szín kedveltségéről ír.³⁵²

Végül a női halálraivalórol — az azzal kapcsolatos fehér színről — kell megemlékeznünk. GYÖRFFY I. írja, hogy a Fekete-Körös völgyén a múlt század végén a női halottakat tiszta fehérben temették.³⁵³ A Rétközben szintén fehér volt a katolikus asszonyok halálraivalója, míg a református nőket ünneplő ruhájukban temették el.³⁵⁴ Ünnepléses jelentésű volt alkalmazásának kezdetén a fekete. Fekete menyasszonyi ruháról még e században is tudunk a katolikus Kalocsáról és vidékéről.

Áttekintettük az alföldi férfi és női viseleteket és egyes darabjaikat azoknak az adatoknak a tükrében, amelyeket a korabeli és későbbi leírások közölnek. Ezekből — mint legfontosabb következtetés — az alföldi parasztviselet sokrétűsége derül ki. A legmélyebb réteget a férfiviseletben mutatják be a leírások. Ezekből egy pásztori-paraszti réteg lép elé, zsiros hajjal, zsiros süveggel, zsiros inggel-gatyával, az ingnek a kézfejnél keletiesen hosszabb ujjával, törött bőrből készült hátibőrrel, törött bőrből juhászok készítette és bőrszéllel varrott, zsirozott ködmönnel és subával, bundával, olesó szürke posztóból készült szűrrel és olesó booskorral. Minde felső ruhák igen régies módon nem gombokkal, hanem madzaggal, csattal csukódtak. Ez a réteg — kevés kivételtől eltekintve — ritkábban volt leírásra s különösen megfestésre érdemes. Pedig nyilván jelentette a parasztság és pásztorság nem jelentéktelen részét, amely a kiterjedt állattartás miatt nagyobb mértékben merített az állattartás adta anyagokból, s nagyobb mértékben volt ezért az elősdiak elleni védekezésül ruhadarabjainak zsirozására kényszerítve. E legmélyebb réteg — ezen igazán primer ruházkodás — fölött, néha mint ugyanazok ünnepi viselete élt a kékposztós, lobogós ujjú gyolcsinges és gyolcsingyás, cifraszűrös és szűcsők készítette cifrasubás, csizmás réteg.

A női viseletben a legmélyebb réteg a XVIII. századi nagykun egyszál pendely és a XIX. századi hódmezővásárhelyi — pendely fölött viselt — egyszál háziszóttos szoknya. Ugyanabban az időben haladt fölött az ünnepi aranyos réteg, aranyos pártájával, főkötőjével, homlokkötőjével, mellényével, vállkendőjével, ujjásával és papucsával. E hódoltság kori vagy barokkos aranyos réteget helyenként felváltotta, vagy helyenként a legváltozatosabban kombinálódott vele a múlt századi polgári divat egyes darabjainak és formáinak a rétege.

A mély és magas rétegek a legváltozatosabb módokon kapcsolódtak, ötvöződtek össze és módosultak az új együttesben, egy együttesben különböző korú rétegekből alakítván új egészet, s figyelmeztetnek arra, hogy mennyire nem egységes a XIX—XX. századi paraszti viselet sem.

JEGYZETEK

¹ GARAY Á., 1911. — ZOLTAI L., 1938:77. — GYÖRFFY I., 1937:120.

² LÁSZLÓ Gy., 1967:116.

³ LÁSZLÓ Gy., 1967:17.

⁴ Chronicon Pictum — Képes Krónika. Facsimile kiadás, 1964. 21 kép.

⁵ SZENDREI J., 1905:I. tábla.

- 6 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. 1976:1056.
7 ZOLTAI L., 1938:77.
8 GYÖRFFY I., 1937:120.
9 GYÖRFFY I., 1937:120—121.
10 TÁLASI I., 1936:33.
11 ZOLTAI L., 1938:79—80.
12 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. 1976:636.
13 PAPP L., 1930:27.
14 ZOLTAI L., 1938:81. — SZENDREI J., 1905:39.
15 ZOLTAI L., 1938:81.
16 GYÖRFFY I., 1937:121—122.
17 GYÖRFFY I., 1933:28—32.
18 ECSEDI I., 1914:39.
19 GYÖRFFY I., Magyarország Néprajza III. kiad. é.n. I. 337.
20 BIKKESY—HEINBUCHER, 1816.
21 JASCHKE, Fr., 1821.
22 MADARASSY L., 1912:26.
23 PALUGYAY I., 1852—55. In: KRESZ M., 1956:188.
24 HUNFALVY J., 1856—64. In: KRESZ M., 1956:193.
25 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. 1970:320.
26 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. 1970:330.
27 CSERZY M., NÉ. 1906:209.
28 PALUGYAY J., 1852—1855. In: KRESZ M., 1956:189.
29 GYÖRFFY I., 1937:124.
30 BIKKESY—HEINBUCHER, 1816:41, 48.
31 ECSEDI I., 1914:39.
32 ÉBNER S., 1935:65.
33 CSAPLOVICS, I. von, 1829. In: KRESZ M., 1956:131.
34 NYÁRÁDY M., é.n. 15.
35 ECSEDI I., 1914:40.
36 IGMÁNDY J., 1940. — BAKÓ E. 1940.
37 CSAPLOVICS, I. von, 1829. In: KRESZ M., 1956:132.
38 ECSEDI I., 1914:24.
39 GYÖRFFY I., 1937:125.
40 ZOLTAI L., 1938:85.
41 GYÖRFFY I., 1912:5.
42 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. 1970:214.
43 TILKE, M., 1922. — TILKE, M., 1925.
44 LÁSZLÓ Gy., 1953: 10-11
45 Chronicon Pictum. Képes Krónika. Facsimile kiadás. 1964:21 kép.
46 V. EMBER M., 1962.
47 NYÁRÁDY M., é.n. 16.
48 BIKKESY—HEIBUCHER, 1816.
49 ZOLTAI L., 1938:87.
50 GYÖRFFY I., 1937:125.
51 NYÁRÁDY M., é.n. 15.
52 ECSEDI I., 1914:24.
53 PAGET, J., 1839. In: KRESZ M., 1956:144. — KUTHY L., 1846. In: KRESZ M., 1956:177.
54 GYÖRFFY I., A Magyarország Néprajza III. kiad. I.: 347.
55 MADARASSY L., 1912:26. — TÁLASI I., 1936:30, 33. — GYÖRFFY I., 1937:125.
56 ZOLTAI L., 1938:106.
57 Első előfordulása 1530. Szerb-horvát eredetű szó. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. 1967:1034—1035.
58 ZOLTAI L., 1937:86.
59 GYÖRFFY I., 1937:125.
60 GYÖRFFY I., A Magyarország Néprajza 3. kiad. I.: 347. — TÁLASI I., 1936:30.
61 ECSEDI I., 1914:26.
62 ZOLTAI L., 1938:87.
63 NYÁRÁDY M., é.n. 16.
64 Első előfordulása 1529. e. Vándorszó, oszmán-török közvetítéssel, ahová a perzsából került.

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. 1976:1016.
- 65 MOLEVILLE, Bertrand de, 1804. In: KRESZ M., 1956:116. lap és 5. tábla.
- 66 BIKKESSY—HEINBUCHER, 1816.
- 67 GYÖRFFY I., 1937:125.
- 68 ZOLTAI L., 1937:88.
- 69 NYÁRÁDY M., é.n. 16.
- 70 GYÖRFFY I., A Magyarság Néprajza 3. kiad. I.: 354.
- 71 Vándorszó, valószínűleg latin eredetű. Közvetlen forrása tisztázatlan. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. 1970:294—295.
- 72 GYÖRFFY I., 1912:242.
- 73 ZOLTAI L., 1938:90.
- 74 GYÖRFFY I., 1912:243.
- 75 GYÖRFFY I., 1912:243.
- 76 GYÖRFFY I., 1912:241.
- 77 GYÖRFFY I., 1912:242.
- 78 GYÖRFFY I., 1912:242.
- 79 KISS L., 1926:164.
- 80 GYÖRFFY I., 1912:243.
- 81 KISS L., 1926:162.
- 82 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. 1976:609.
- 83 BALOGH J., 1948:23—Történeti Tár 1889:380—381.
- 84 BALOGH J., 1948:20—21.
- 85 DOROGI M., 1958:3.
- 86 MAUTNER, K.—GERAMB. V. 1932. I.: 83.
- 87 TILKE, M., 1945. 67T. 8. á.
- 88 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. 1967:389.
- 88a KRESZ M., 1956:38.
- 89 KISS L., 1926:163.
- 89a KISS L., 1929:27.
- 90 KISS L., 1926:163.
- 91 GYÖRFFY I., Nagykunsági Krónika. 19.
- 92 DOROGI M., 1958:3.
- 93 TÁLASI I., 1936:32.
- 94 PAPP L., 1930:27.
- 95 CSÁNYI J., 1840. In: KRESZ M., 1956:172.
- 96 IMRIK J. (szerkesztésében) 1855. In: KRESZ M., 1956:187.
- 97 KISS L., 1929:9—10.
- 98 GOROVÉ L., 1821. In: KRESZ M., 1956:147.
- 99 TÁLASI I., 1936:33.
- 100 GYÖRFFY I., 1937:127. — GYÖRFFY I., Nagykunsági krónika, 19.
- 101 PAGET, J., 1839. In: KRESZ M., 1956:144.
- 102 EÖTEVÉNYI F., 1847. In: KRESZ M., 1956:175.
- 103 Szirony. Első előfordulása 1138/1329. Török jövevényszó. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. 1976:764.
- 104 DOROGI M., 1858:6.
- 105 SZABÓ K., 1923:35.
- 106 KISS L., 1929:9, 12.
- 107 ECSEDI I., 1914:30.
- 108 TÁLASI I., 1936:34.
- 109 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. 1970:603.
- 101 SZARVAS G.—SIMONYI Zs., Magyar nyelvtörténeti szótár.
- 111 RADVÁNSZKY B., 1879.
- 112 SZABÓ K., 1942:55.
- 113 ZOLTAI L., 1938:91.
- 114 ECSEDI I., 1914:36—37, 39.
- 115 ECSEDI I., 1914:36, 39.
- 116 KISS L., 1929:15.
- 117 GYÖRFFY I., A Magyarság Néprajza. 3. kiad. I.: 357.
- 118 KISS L., 1926:164—165.
- 119 GYÖRFFY I., A Magyarság Néprajza. 3. kiad. I.: 357.

- 120 ECSEDI I., 1914:168—169.
 121 CSERZY M., 1906. 208.
 122 TÁLASI I., 1936:34.
 122^a DOROGI M., 1958: 157.
 122^b KISS L., 1926:158—159.
 123 SZABÓ K., 1923:83.
 124 KISS L., 1926:157—158.
 125 SZEREMLEI J., IV. 1900—1901
 126 CSÁNYI J., 1840. In: KRESZ M., 1956:172.
 127 KISS B. 1825 előtt. In: KRESZ M., 1956:135.
 128 ECSEDI I., 1914:38.
 129 KISS L., 1926:65.
 130 KISS L., 1926:159.
 131 KISS L., 1929:12, 16.
 132 GYÖRFFY I., A Magyarság Néprajza. I.: 355.
 133 ECSEDI I., 1914:32.
 134 KISS L., 1929:165.
 135 SZENTKIRÁLYI Á., 1923:6.
 136 GYÖRFFY I., 1930:77.
 137 RADVÁNSZKY B., 1879.
 138 GYÖRFFY I., 1930:16.
 140 GOROVÉ L., 1821. In: KRESZ M., 1956:147.
 141 MADARASSY L., 1912:26.
 142 FINÁLY H., 1892:65 szám.
 143 TAGÁNYI K., 1893:323.
 144 PAIS D., 1935:335.
 145 KNIEZSA I., 1955. I. 956.
 146 DU CANGE (újra kiadva: 1954.) IV.: 113 és VI. 139.
 147 SCHULTZ A., 1903. 291.
 148 BARTELS, A., é.n. 44.
 149 MAUTNER, K.—GERAMB, V., 1932. I.: 278.
 150 ENDREI W., 1969:40.
 151 MÁLYUSZ E., 1935:135.
 152 BELÉNYESY M., 1960. II.: 195—198.
 153 KOLOZSVÁRI S.—ÓVÁRI K., I.:450.
 154 BELÉNYESY M., 1960. I.:79.
 155 SZÁDECZKY L., 1913. I.:91.
 156 SZAMOTA L.—ZOLNAI Gy. 1902:309.
 157 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. Loc. 98:54.
 158 SZENTKIRÁLYI Á., 1923:7.
 159 Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1895:194.
 160 GYÖRFFY I., 1930:183.
 161 KISBÁN E., HORVÁTH T. szíves szóbeli közlése.
 162 Az adatokra BARABÁS J. engedélyével hivatkozom.
 163 SZÚCS J., 1955:80.
 164 GYÖRFFY I., 1930:111.
 165 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 36.
 166 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 54.
 167 GYÖRFFY I., 1930:111.
 168 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 419.
 169 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 9.
 170 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 36.
 171 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 78.
 172 GYÖRFFY I., A Magyarság Néprajza. 3. kiad. I. 349.
 173 TILKE, M., 1922. — TILKE M., 1925.
 174 BRAUN, J., 1907:278—279.
 175 HUSA, V., 1967:152, 154, 156 ábrák.
 176 DILLICH, W., 1600:31.
 177 SICHART, E. von, 1926:299.á. és FALKE, O. von, é.n. 261.á.
 178 BIRKENSTEIN, B. von., 1686. In: SZENDREI J., 1905:129 l. 99.á.

- 179 Magyarország története képekben. 1973:169. l. 11.á.
 180 FALKE, J. von, 1880:260. l. 192.á.
 181 SZENDREI J., 1905:81. l. 51.á.
 182 HABERLANDT, A., 1928:548.
 183 OAKES, A. and HAMILTON-HILL, M., 1970:90.
 184 TILKE, M., 1925. — HABERLANDT, A., 1928:548. — GYÖRFFY I., 1930:29.
 185 EGGER, R., 1932. In: MAUTNER, K.—GERAMB, V., 1932:159.
 186 MAUTNER, K.—GERAMB, V., 1932:77.
 187 MAUTNER, K.—GERAMB, V., 1932:112.á.
 188 RADOCSAY D., 1955: LXX. tábla. Jánosrét — Lučky pri Kremnici, főoltár.
 189 KONCZ J., 1895:94. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.
 190 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. 1970:610.
 191 SZARVAS G.—SIMONYI Zs. 1890—1893.
 192 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902.
 193 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. 1970:616.
 194 PAIS D. 1935.
 195 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902.
 196 SZARVAS G.—SIMONYI Zs., 1890—1893.
 197 SZENDREI J., 1905:50.á.
 198 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 338.
 199 KRESZ M., 1956:11.
 200 MAUTNER, K.—GERAMB, V., 1932. I. 82.
 201 GYÖRFFY I., 1937:131.
 202 GYÖRFFY I., 1930:21.
 203 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. 1967:569.
 204 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902.
 205 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902.
 206 ZOLTAI L., 1938:93.
 207 SZARVAS G.—SIMONYI Zs., 1890—1893.
 208 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902. — A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. 1967: 1100.
 209 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 64.
 210 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 142.
 211 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 64.
 212 SZARVAS G.—SIMONYI Zs., 1890—1893.
 213 BÁRCZI G., 1941:99.
 214 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 10.
 215 Sátoraljaújhelyi limitációs kötet. 64.
 216 GYÖRFFY I., 1937:130.
 217 ZOLTAI L., 1938:93.
 218 NYÁRÁDY M., é.n. 16.
 219 LUBY M., 1927: 151.
 220 LUBY M., 1927:149—150.
 221 FÉNYES E., 1836—1840. In: KRESZ M., 1956:139.
 222 P. L., 1837. In: KRESZ M., 1956:157.
 223 SY. K., 1853. In: KRESZ M., 1956:186.
 224 ECSEDI I., 1914:34.
 225 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902.
 226 GYÖRFFY I., 1930:113—114.
 227 PLINIUS (Calepinus)
 228 TILKE, M., 1922:29, 31—34, 77 és 81. táblák. HANSEN, H. H., 1961:61.á.
 229 HALD, M., 1950:356—357.á.
 230 Szibériai Atlasz. 1961:305—307.á.
 231 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902.
 232 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902.
 233 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902.
 234 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902.
 235 MELICH J., 1898.
 236 Sátoraljaújhelyi limitációk: 68.
 237 Sátoraljaújhelyi limitációk: 85.

- 238 Sátoraljaújhelyi limitációk: 129.
 239 Sátoraljaújhelyi limitációk: 9.
 240 Sátoraljaújhelyi limitációk: 68.
 241 Sátoraljaújhelyi limitációk: 68.
 242 Sátoraljaújhelyi limitációk: 85.
 243 Sátoraljaújhelyi limitációk: 142.
 244 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. 1967:316.
 245 GYÖRFFY I., *Magyarság Néprajza*. 3. kiad. I.:360.
 246 ZOLTAI L., 1938:101.
 247 ECSEDI I., 1914:43.
 248 ÉBNER S., 1932:127—129.
 249 NYÁRÁDY M., é.n. 16.
 250 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. 1967:544.
 251 GÁBORJÁN A., 1957: 546, 553. — GÁBORJÁN A., 1958: 41.
 252 PAPP L., 1930:28.
 253 NEMES M.—NAGY G.: 1900. 157.
 254 A magyar költészet gyöngyszemei. Kuruc költészet. Válogatta és az előszót írta: SZÁSZ I. é.n.:9.
 255 PAGET, J., 1839. In: KRESZ M., 1956:145.
 256 TÁLASI I., 1936:34.
 257 GYÖRFFY I., *Magyarság Néprajza*, 3. kiad. I.: 363. — GÁBORJÁN A., 1958: 53.
 258 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. 1976:95.
 259 ECSEDI I., 1914:47.
 260 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. 1967:222.
 261 PAPP L., 1930:28.
 262 ZOLTAI L., 1938:287.
 263 NYÁRÁDY M., é.n. 17.
 264 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:96—97.
 265 NYÁRÁDY M., é.n. 148.
 266 NYÁRÁDY M., é.n. 17.
 267 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:98.
 268 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:95.
 269 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:103.
 270 HERBERT J., 1928:51.
 271 A szó első előfordulása az 1395 k. Besztercei Szójegyzékben, német eredetű. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. 1976:114—115.
 271^a ZOLTAI L., 1938:288.
 272 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:103.
 273 KOVÁCS J., 1901:234—235. In: U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:98.
 274 HEINEMEYER, E., 1966:13—22.
 275 Mathiae BELLII, *De Re Vestiaria Hungarorum*. Ráday Könyvtár kéziratára. K.O.13.
 276 ZOLTAI L., 1938:290.
 277 GYÖRFFY I., 1937:364.
 278 ZOLTAI L., 1938:289.
 279 NYÁRÁDY M., é.n. 18.
 280 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:97, 105.
 281 ZOLTAI L., 1938:289.
 282 HUNFALVY J., 1856—1864. In: KRESZ M., 1956:194.
 283 KOVÁCS J., 1901:217.
 284 Fátyol. Első előfordulása 1250 k., vitatott eredetű. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. 1967:852.
 285 PAPP L., 1930:33.
 286 GYÖRFFY I., 1937:369.
 287 KISS B., 1839. In: KRESZ M., 1956:137.
 288 ZOLTAI L., 1938:291.
 289 TÖRÖK K., 1867. In: KRESZ M., 1956:213.
 290 THALY G., 1837. In: KRESZ M., 1956:153.
 291 GYÖRFFY I., 1912:19
 292 GYÖRFFY I., 1937:364.
 293 ZOLTAI L., 1938:291.

- 294 NYÁRÁDY M., é.n. 20.
295 KISS B., 1825 előtt. In: KRESZ M., 1956:137.
296 NYÁRÁDY M., é.n. 18, 20.
297 FINÁLY H., 1892. — A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. 1970:214.
298 BARTAL A., 1901:49.
299 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy. 1902.
300 PALOTAY G., NÉ. 1931 és 1938.
301 ZOLTAI L., 1938:292.
302 ZOLTAI L., 1938:292.
303 ZOLTAI L., 1938:92.
304 Sátorajáújhelyi limitációs kötet. 41.
305 DEUCHLER, Fl., 1963:108—109.á.
306 V. EMBER M., 1962:61.á.
307 ZOLTAI L., 1938:292—293.
308 PAPP L., 1930:35.
309 1372 u. 1448.k. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. 1970:214.
310 ZOLTAI L., 1938:292. — PAPP L., 1930:43.
311 GYÖRFFY I., 1937:366.
312 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. 1976:151—152.
313 SZAMOTA I.—ZOLNAI Gy., 1902.
314 ŠRONKOVÁ, O., 1954:75—81.á.
316 ZOLTAI L., 1938:297—298.
317 GYÖRFFY I., 1937:368.
318 TÖRÖK K., 1867. In: KRESZ M., 1956:213.
319 GYÖRFFY I., 1937:367.
320 ZOLTAI L., 1938:302.
321 PAPP L., 1930:45.
322 VAHOT I., 1853. In: KRESZ M., 1956:184.
323 IMRIK J., (szerk.) In: KRESZ M., 1956:187.
324 HERBERT J., 1928. 51.
325 PAPP L., 1930. 44.
326 NYÁRÁDY M., é.n. 16.
327 PAPP L., 1930:39.
328 NYÁRÁDY M., é.n. 21.
329 GYÖRFFY I., 1937:368.
330 ZOLTAI L., 1938:301.
331 GYÖRFFY I., 1937.
332 KISS B., 1825 előtt. In: KRESZ M., 1956:136.
333 ISMERETLEN SZERZŐ, 1837. In: KRESZ M., 1956:156.
334 BANNER B., 1923:24—40.
335 NYÁRÁDY M., é.n. 17.
336 P. L., 1837. In: KRESZ M., 1956:157.
337 GYÖRFFY I., 1912:23.
338 NYÁRÁDY M., é.n. 17.
339 NYÁRÁDY M., é.n. 19.
340 KISS L., 1929:16.
341 NYÁRÁDY M., é.n. 22.
342 PAPP L., 1930:39.
343 GYÖRFFY I., 1937:369.
344 GYÖRFFY I., 1912:24.
345 CSEFKÓ Gy., 1928:45.
346 GÁBORJÁN A., 1965:1993.
347 VAHOT I., 1853. In: KRESZ M., 1956:184.
348 KISS L., 1962.
349 KISS L., 1926:165.
350 KISS L., 1929:16.
351 GOROVÉ L., 1821. In: KRESZ M., 1956:147.
352 PAPP L., 1930:36.
353 GYÖRFFY I., 1912:15.
354 NYÁRÁDY M. é.n. 18.

DUNÁNTÚL

Férfiviselet

A dunántúli férfiak *hajviselete* nagyjából az alföldiekéhez hasonló változatokat mutatja. Így tudunk *hosszú hajról*,¹ és a hosszú haj közepén való választékáról.² E hosszú haját esetenként kétoldalt *bütyökbe*, *gombokba* tűzték.³ Sok adatunk van *hajfonásról* (1—7. ábra) is.⁴ Mint az Alföldön — a Dunántúlon is tudunk *hajzsírozásról*.⁵

Ami a fejviseleteket illeti, számos a *süveget* (10—11. ábra) említő leírás.⁶ Még élt a múlt század elején a süveg divatja, amikor megjelenik a nagyszélű *kalap*⁷ (12. ábra). Viseltek a Dunántúlon *pörge kalapot* (13. b. ábra) is.⁸ 1850-ből arról tudunk, hogy a körözött hosszúhetényi honvédek *pörge kalapot* és *zsiros kalapot* viseltek.⁹ Télire elég általános volt a *báránybórsapka*.¹⁰ A Balaton mentén, különösen az északi parton nagyon népszerű volt egy cylinderhez hasonló, annak formáját továbbfejlesztő *kalap*¹¹ (13. a. ábra).

A *nyakravaló* (11. ábra) viselete a Dunántúlon is elég általánosnak mondható a múlt században. A régiesebb fehér, az újabb fekete. A fehér-fekete váltás területenként különböző időpontokban következett be a múlt század folyamán. Fekete nyakravalóról igen sok adatunk van, a fehér nyakravalók említése ritkább, ezért most csak ezeket emeljük ki. KOVÁCH A. is azt írta a Sárközből, hogy ott a régi fehér nyakravalót követte a fekete.¹² Az ormánysági nyakravaló fekete volt, de ezt „jász” idején fehérrel cserélték fel.¹³ FÉNYES E. Komárom megyéből a református legényeknél fehér-, a katolikus legényeknél fekete nyakravalóról ír.¹⁴ A sokszor konzervatívabb reformátusok itt a katolikusoknál tovább őrizték a régiesebb fehér nyakravalót.

A dunántúli régi *férfiing* is derékszögű darabokból állott, gallértalan és kézelőtlen volt, s a nyaknál sehogysem vagy madzaggal kötődött (14. a. ábra) — éppen úgy, mint az alföldi. Ujjait a vállba varrták be. Régibb formája hosszú volt, s a gatyán kívül viselték.¹⁵ Egy — Milfait Ferencet ábrázoló — 1836-ban készült metszeten a háttérben lévő szegénylegényeken, sőt a pandúrokon is gatyán kívül hagyott hosszú ing látható¹⁶ (14. b. ábra). E derékszögű darabokból álló *férfiing* bő ujjaira furcsa módon a *sípujjú*, megjelölés húzódott. Az alföldi viseletnél említettünk debreceni női *sípujjú* ingvállat és ennek kalotaszegi és torockói megfelelőit. A *sípujjú* elnevezés *síp* formájú ujjat jelölt. (92—94. ábra). A Dunántúlon ez a megjelölés a *férfiing* bő ujjaira tolódot el. Így Kölesden a rövid derekú ing kéznél keleties módon hosszabb bő ujjait jelölték a *sípujjú* névvel.¹⁷ Az ormánysági imög vagy ümög széles ujjairól azt írta KISS G., hogy azokat Somogy felé *sípujjúnak* hívták.¹⁸ Ugyancsak *sípujjú* volt a neve a Nagykanizsa és környékén hordott rövid derekú, nyakban kötős ing széles ujjának.¹⁹ Bószájú — *sípujjú* — volt a neve a régi Balaton melléki ing bő ujjának.²⁰

Zsírozott — sötét — ingról-gatyáról (10. és 17. ábra) a somogyi juhászoknál is tudunk.²¹

A *gaty*a (19. ábra) általános nyári, néha téli viselete volt a dunántúli parasztságnak és pásztorságnak. Télen két gatyát is viseltek egymás fölé.²² Hetésben és a Balaton mellékén gatyában telett ki a férfiak szegényebbje.²³ Szentgálon is gatyában járt télen a szegényember.²⁴ Zsíros és sötét inghez viselt zsíros és sötét gatyát (10. és 17. ábra) már az ing leírásánál említettünk.²⁵ A pamutos vászon, majd a gyolcs alkalmazásának hatására a gatya egyre bővebb lett. A somogyi juhászok gatyáját tíz szélből szabták, ha pamutos vászomból készült; ha gyolcsból, akkor tizenkét szélből.²⁶ Nagykanizsa környékén 2—10 szél volt a gatya, aszerint, hogy hétköznaplónak vagy ünneplőnek készült.²⁷

Férfi *kötény*ről (21—22. ábra) kevés a leírás. Kórógyról,²⁸ Kapuvárról,²⁹ Szentgálról³⁰ tudunk róla. A Balaton mellékén nem kötényt viseltek ruhakímélésül a férfiak, hanem a gatya fölé húzott női péntőllel óvták ruhájukat az elpiszkolódástól.³¹

Néhány adat *vászonkabát*ról — dolmányról — és *vászonnadrág*ról (20. ábra) szól, a drágább posztóruhák szegényesebb násolatairól. A Sárközből,³² a szlavóniai Kórógyról³³ végül Szentgálról³⁴ tudunk róla. Szentgálon *kukoricánadrág* volt a neve.

*Hátbőr*ről nem ismerünk eddig dunántúli adatokat. Néhány leírás *bőrmellény*ről emlékezik meg. Több adatunk van a *ködmön*ről, sőt tudunk a bakonyi pásztorok zsíros ködmönéről is.³⁵ Somogy vármegyében az 1812-es limitáció paraszt (fehér prémes és ősőbb) ködmönt, valamint közönséges (fekete prémes és drágább ködmönt) sorol fel.³⁶ Itt határozottan nem gyászos, hanem drága és ünnepélyes a fekete prémszegély. Egy XVIII. század végi baranyai leírás szerint a ködmön hosszú is lehetett.³⁷

*Bőrnadrág*ról is tudósítanak leírások. A bakonyi pásztorok bőrnadrágjáról azt írta TÁLASI L., hogy azt zsírozták.³⁸

Kedvelt ruhadarab a Dunántúlon a *suba-bunda* (29—31. ábra) is. A hajhoz, süveghez, bőrnadrághoz és ködmönhöz hasonlóan zsírozott bundáról ír EGYED A. Dunaföldvárról.³⁹ Sopron vármegyéből 1833-ból tudunk szegények viselte *juhász bundákról*, amelyeknek nem volt ujjuk.⁴⁰ Valószínűnek tartjuk, hogy ezek a — néha zsírozott — juhászbundák az alföldi, kikészítetlen, csak puhára törött bőrből juhászok varrta bundákhoz voltak hasonlóak.

A dunántúli *szűrök* általában rövidebbek voltak az alföldi szűrőknél, viszont sokkal bővebbek, sokkal nagyobb gallérúak voltak és ujjaik gyakran be voltak fenekelve.⁴¹ A régi Sárközben csak nős ember viselhette a cifraszűrt.⁴² A közönséges szűrt ott is esős vagy hűvös időben viselték.⁴³ Hasonló leírásunk van Kölesdről is.⁴⁴ A szlavóniai Kórógyon *csuklyás* (sipkás) *szűrt* (48. ábra) hordtak.⁴⁵ Egy 1822-es német vázlatfüzet Moson és Győr megyékből fehér csuklyás szűrt ábrázol.⁴⁶

A *cifraszűr* GYÖRFFY I. kutatásai szerint igen korai lehetett Somogyban. GÖNCZI F. a XVIII. század végéről ír a cifraszűr tiltásáról és arról, hogy 1833-ban is kénec a kaposvári szárszabók a cifraszűr eltiltását, ugyanakkor a *tükrös szűrt* is kifogásolják.⁴⁷ A kiskunsági tükrös suba,⁴⁸ és a hódmezővásárhelyi tükrös ködmön⁴⁹ mellett a dunántúli tükrös szűr is mutatja e keleti-balkáni díszítésforma meglétét a magyar anyagban.

GYÖRFFY I. kutatásai szerint a bakonyi kanászsűr nagy gallérjának oldalai kissé homorúak voltak, ezért azt fecskefarkúnak hívták.⁵⁰ FÉNYES E. szerint a szűrt Komárom megye déli részén a szegények hordták.⁵¹

A szűr és csuha szavak kombinációja a Dunántúlon is előfordul. A soproni szűr-szabóknál a „Vásármíves szabó az első évben szűr-csuhát... ad inasának,... a szűr-míves... szűr-csuhát esztendőként”.⁵² Somogy, Baranya és Szerém megyében *csuha* a szűr neve.

A csupa derékszögű darabból álló bő dunántúli szűrök mellett vagy azok helyett viseltek kisebb, a derékszögű vonalak mellett részsütös szabásvonalú *szűrruhákat*,⁵³ *szűr-kankókat*⁵⁴ (66—68. ábra), *dolmány-szűröket* vagy *szűr-dolmányokat*.⁵⁵ A sellyei céhremek 1844 és 1868 között egy köpenyegszűr mellett egy szűr-dolmány.⁵⁶ Az 1735-ös komáromi remek: öregszűr és dolmány-szűr.⁵⁷ Csökölyben és Hetésben a gazdagabbak is viselték a szűr-dolmányt.⁵⁸ Hetésben 1855 körül dolmány-szabású fehér darócujjast viseltek, vörös posztóval szegve.⁵⁹ A *daróc* (62—65. ábra) szó, amelynek több helyről ismerjük *ruhadarab* jelentését, itt nyilván anyag jelentésű. Viselték a szűr-dolmányt a régi Balatonmelléken is, amelynek színe lehetett szürke vagy fehér.⁶⁰ Valószínűnek tartjuk, hogy e szürke szűr-dolmány szürke gyapjúszőttés anyaga a régi szürke szűrök és szürke paraszti ruházat emléke.

Szűrköpenyegről, tehát *szűr* anyagból készült *köpönyeg* nevű ruhadarabról Sellyéről tudósít KODOLÁNYI J.⁶¹ — „A fehér köpönyeg és suba máig is módi Eörségbe” írta NEMES-NÉPI ZAKÁL György „Eörségnek leírása...”, 1818-ból való munkájában.⁶² F. S. BEUDANT a veszprémi vásárban látott 1818-ban szegényes, durva, feltételezésünk szerint szűrposztó köpenyeg.⁶³ Sopronban a szűr-szabók 1724-ben öreg köpönyeget is készítettek.⁶⁴

Szürmellényről is ismerünk néhány adatot. Így a Balaton mellékén JANKÓ J. ír a régi fehér posztó *pruszli*ről.⁶⁵ GYÖRFFY Csökölyről (55. ábra), Szennáról és Gigéről említi.⁶⁶ Piros bőrrrel szegett, régi fehér *pruszli*ről VAJKAI A.-nál olvashatunk.⁶⁷

Valószínűleg a Dunántúlon is a régebbi lábbeli a *bocskor* (69. ábra), amely lehetett fedeles és csatos.⁶⁸ NEMES-NÉPI ZAKÁL György tudósítása szerint az Őrségben a XVIII. század vége, a XIX. század legeleje körül a bocskor mellett sarut és bakancsot is viseltek.⁶⁹

A *saru* szó első előfordulása: 1380 (KönSzj.), eredete ó-török.⁷⁰ A honfoglalás óta a magyarság technikailag és formailag keleti eredetű — valószínűleg hosszúszerű — lábbelijét jelentette. Amint azonban a letelepedett magyarságnál mindinkább tért hódítottak nyugati ruházatkodási divatok, divatelemek, a saru szó lassan nyugati formai és technikai elemekkel töltődött fel, s e folyamattal párhuzamosan egyre inkább általános lábbeli jelentése is kialakult.⁷¹ A XVIII. századból való írásos adataink olyan lábbelinek tüntetik fel a sarut, amelynek több, nemegyszer 2—3 rétegű talpa van. A fordított-varrott talpú csizmának (mint ezt az alföldi csizma leírásánál említettük) csak egyetlen talpa lehet a felsőrész-talp összevarrási technikájából következően. A saru többretegű talpához úgy erősítették a felsőrést, hogy azt kifelé hajlóan varrták a talpra (73—74. ábra). Kifelé hajlóan pedig akár 2—3 rétegű is lehetett a talp. Ez a technikai megoldás pedig kifejezetten nyugatról ért a magyar öltözködésbe.⁷² A saru felső részének a talpra kifelé hajlóan történő felvarrásáról JANKÓ J.⁷³ és GÖNCZI F.⁷⁴ is tudósít. Ugyanerre a technikai sajátosságra mutatnak TÁLASI I. őriszentpéteri és MORVAY J. Zóbor vidéki adatai is.⁷⁵

A saru formai elemeit sorra véve, ezek vegyesen mutatnak kelet, illetve nyugat felé. Így a saru szárteteje lehet keleti módon elől emelkedő, de lehet nyugati módon kerek. A száruk varrása lehet keleti módon kétoldali, de lehet nyugati módon hátul-varrott is.⁷⁶ A Néprajzi Múzeumban összesen hat saru van. Formai elemeik vegyesen

keleti, illetve nyugati eredetűek. Orruk öt esetben a nyugati szögletes forma (73. ábra), s csak egy esetben a keleti hegyes orrforma. E vegyesen keletre, illetve nyugatra mutató elemek mellett a felsőrész minden esetben nyugati módra kifelé hajlóan (74. ábra) van a talphoz varrva.⁷⁷ A dunántúli parasztságnál a XIX. század elejétől az alföldiekhez hasonlóan egyre nagyobb teret hódít a keleti formai és technikai elemekből álló *csizma*: szárteteje elöl emelkedő, szára kétoldalt varrott és a felsőrész a talppal fordított-varrással van összevarrva. (70—72. ábra.)

Van néhány adatunk férfi *papucsról* is. Így a múlt század elején dél-dunántúli céhiratok is mutatják a papucset.⁷⁸ Csökölyben a múlt század végén házimunkához papucset viseltek a férfiak.⁷⁹ Szentgálon ugyancsak oszmán-török eredetű szóval *pacsmagnak* hívtak egy papucs félét; amelyet valószínűleg nők is hordtak.⁸⁰

Bakancsról kevés az adat. Annyit tudunk, hogy az Őrségben 1818 előtt is viseltek a bakancsot.⁸¹ 1850-ben a hosszúhetényi szökött honvédek közül egy asztalos bakancsban futott el.⁸² Az Ormányságban a századforduló körül kezdték viselni. Sajnos, a szabásáról nem szólnak az adatok, s így nem tudható, hogy az Alföldnél megismert egybeszabott felsőrésű-e?

Női viselet

A női viseletekben a fejviseletek a legbonyolultabbak; legjobban tükrözik a fiatalságot, az ünnepélyességet, az öregséget és a gyászt, valamint a területi különbözőségeket.

Ami a női *hajviselet* szerkezetét, a *hajválasztékot* illeti, a nagyon régies, gótikus renaissance jellegű, középen való elválasztást (77. ábra) az Ormányságból írja le KISS G.⁸³ BIKKESSY-HEINBUCHER „Egy Szolga és egy Szolgálóleány a Balaton mellett” és „Füred vidéki lány” című képein középen választott haj látható, ugyanígy a „Paraszt asszonyok Soprony tajkán” című képen. KOVÁCH A. arról tudósít, hogy a sárközi asszonyok a múlt század második felében középen végig elválasztották a hajukat, a lányok azonban az újabb, biedermeier jellegű módon (78—80. ábra), fordított T alakban.⁸⁴ Csökölyben a katolikus lányok hajviseletét jellemezte ez a választék,⁸⁵ Hetésből BELLOSICS B. ír róla.⁸⁶ Fr. JASCHKE veszprémi lányain is jól látszik e fordított T alakú választék. Általános hozzá a gótikus hajpödrés szokása (77. ábra), amely előbb a gótikus eredetű középen választékkal, majd a biedermeier divat fordított T alakú választékkal ötvöződött össze.

Az egy fonatba fonott leányhaj az Alföldhöz hasonlóan a Dunántúlon is régiebbnek látszik a kétágba fonásnál.⁸⁷ Egyetlen fonatba volt fonva a nagyon régies Ormányságban is a lányok haja.⁸⁸

A lányok tulajdonképpen hajadon — fedetlen — fővel jártak. Ünnepen szalagot vagy pártát viseltek a hajukon. E szalagok és párták legrégebbre követhető színe a piros volt. 1829-ben Pakson a lányok homlokán piros pántlika díszelgett.⁸⁹ Pécs környékéről írta HÖLBLING M., hogy „A' leányok hajadon fővel járnak, mellyről a' pártának, vagy is széles piros selyem szalagnak elmaradni nem szabad.”⁹⁰

Valóban a *párta* a legdíszesebb leányfejviselet. A sárközi lányok a múlt század második felében az ún. tüllpártát viselték. Ennek váza pirossal volt bevonva és arany-ezüst kúpocskák sorakoztak rajta.⁹¹ Utoljára 1887-ben viselt ilyen egy menyaszszony.⁹² Ez idő után három részből álló pártát kezdtek viselni.⁹³ Ennek csak egyetlen

része volt a régieinek számító pirossal bevonva, két része pedig már az újdivatú és ünnepélyes feketével.⁹⁴

A párta divatját a hajszalag követte, amely gyakran volt fekete. Például Faddon a századforduló körül fekete bársony szalagot kötöttek hajukra a lányok, ennek piros, zöld vagy kék volt a széldíszítése.⁹⁵ Ünnepélyes tehát és nem gyászos ez a fekete, amely előbb a piros mellé rétegződött, illetve lassan ki is szorította azt.

Leányhajdísz a *pinthinek* nevezett fekete pánt, amely középen ívesen behajlott az orr felé. Fr. JASCHKE pintlivel ábrázolja 1821-ben a veszprémi lányokat. Tolna megyében 1830 előtt viselték a pintlit,⁹⁶ a Balaton mellékén 1840—50 körül. Feltehetően a régebben letűnt pártát váltotta fel, mert pártának nevezték.⁹⁷

Ami az asszonyok hajviseletét illeti, több leírás szól a középben, illetve fordított T alakban elválasztott hajról, s az ezzel összekapcsolódott sodrásról-pödrésről.⁹⁸ (77. és 80. ábra.)

Kontykarikáról — amely majd Erdélyben lesz gyakori — eddig egyetlen dunántúli adatot ismerünk, mégpedig JANKÓ J.-tól.⁹⁹

A formailag és színben-díszítésben nagyon változatos dunántúli *főkötő*ket itt a régies piros, a pirossal ötvöződött fekete, az ünnepélyes fekete, majd a gyászos fekete sorrendjében tárgyaljuk, mivel véleményünk szerint ez a felosztás egyúttal az időbeli sorrendet is jelenti.

Tűzpiros fityulát hordtak a régi Szeremlén az asszonyok, amely a sárközi főkötőkhöz hasonlított, s csak a századforduló óta lett fekete, akkor is piros szalagokkal.¹⁰⁰ Püspökbogádon 1830—40 körül a főkötő fehér vagy piros alapon fekete hímzésű volt.¹⁰¹ A göcseji és hetési asszonyok a fakontyra vagy káplira piros főkötőt tettek.¹⁰² Hetésben az asszonyok faéket viseltek a kontyukon, erre piros káplit tettek fehér pántlikával, tetejébe a pacsá nevű, különlegesen összehajtott kendőt.¹⁰³ A Lendva vidékén fehér szalagos piros káplival jártak otthon az asszonyok.¹⁰⁴ Az Órségben egy kobak vagy lapicka nevű, pirossal bevont tokféléet viseltek.¹⁰⁵ Az ormánysági menyecskék századunk eleji, ünnepi-díszes főkötője a régi ünnepélyes piros volt, de az arcot már az újdivatú, ünnepélyes, keskeny fekete csipke szegélyezte. Ahogyan az asszony idősödött, úgy szaporodott el lassan főkötője díszében a kék és fehér, s maradt el ezzel párhuzamosan a piros dísz és az arcot keretező, keskeny fekete csipke.¹⁰⁶ A Zselicségben pirossal bevont tokot viseltek a menyecskék, arra fekete hátrakötött kendőt.¹⁰⁷ Piros volt a kölesdi asszonyok alsó kendője is, amelyre fekete felső kendőt viseltek.¹⁰⁸ A kethelyi menyecskék pödört hajukon piros anyaggal bevont kobakot vagy kontyot viseltek. Erre piros-fekete csatkendő vagy tórakendő jött, tetején piros-fekete bokorral. Öregeknél a kendő és a bokor már tiszta fekete volt.¹⁰⁹ Itt azzal az érdekes fejlődési fokkal állunk szemben, amikor a menyecskéknél a fiatalos piros az újabb divat fiatalos feketével ötvöződik össze, de a fekete már az öreges-gyászosat is kezdi jelenteni. Az 1840 körüli Rábaközben a főkötőre piros vagy fekete kendőt kötöttek. Ugyanakkor az öregek fejkendője még a régies fehér volt.¹¹⁰ Itt ismét a fiatalos-divatos feketével áll szemben az öregek fehér fejkendője.

Most rátérünk az *ünnepélyes-fiatalos fekete* főkötőkre. A sárközi főkötő fekete alapon fehérhímzéses volt. Ezt az esküvő után csak vagy 5—6 évig viselhették a fiatal menyecskék, nagyjából 24—25 éves korukig.¹¹¹ A csökölyi menyecske fejszorítója fekete volt, az öregeké és gyászolóké fehér.¹¹² Göcsejben és Hetésben a kontyon fekete gallangyot viseltek a menyecskék az első gyerekig.¹¹³

Sok helyen tartozéka a *fátyol* az asszonyi, fiatalasszonyi fejviseletnek. Így a Sárközben a gyermektelen menyecskék az ünnepi fekete főkötő fölé *bíbor* nevű fátlyat

csavartak. Tekerődő menyecskeknek hívták őket. A bíborvég régen arannyal, ezüsttel, majd színes hímzéssel volt díszítve. Hat darab ún. tekerődő túvel erősítették a főkötőhöz.¹¹⁴ JEREMIÁS Sámuel vajszlói református lelkész szerint 1828 körül ott a menyasszonyt feltekerőztették.¹¹⁵ Az ormánysági menyecskek a főkötőn hátravetőt hordtak, amely 35 éves korukig fátyol volt, azután gyoles.¹¹⁶ Takarító volt a neve annak a fátyolnak, amelyet a csökölyi menyecskek főkötőjükön hordtak.¹¹⁷ Tilánglit (tulle anglais) vagy selyem kendőt viseltek az Őrségben a pirossal bevont kobakon vagy lapickán.¹¹⁸ Selyem, tilámlí vagy patyolat kendőt kötöttek a pillangós kobakra a kapuvári nők.¹¹⁹

Néhány dunántúli fejrevaló kendő neve *necc* volt.¹²⁰ Igen elterjedt volt a múlt században az ún. *pacsá*. Ez fehér patyolatból, vékony vászonból különlegesen hajtogatott fejkendő volt, amely sátorszerűen állott a fejen. BIKKESY-HEINBUCHER és JASCHKE többször ábrázoltak pacsás asszonyokat. GÖNYEY S. a baranyai Kákicsen,¹²¹ valamint a somogyi Nagybjomban és Csökölyön akadt a nyomára.¹²² Pacsát tettek a piros káplí tejéjére az asszonyok Hetésben.¹²³ A Lendva vidékén az asszonyok a pacsát az áll alatt piros selyemkendővel kötötték le.¹²⁴ GÖNCZI Ferenc 1913-ban egy alsólendvai öregasszonynál még felgyújthette a pacsá hajtogatását.¹²⁵

A fekete ünnepélyes-fiatalos jelentése szerint a csökölyi menyecske fejszorító nevű fejviselete fekete volt, ugyanakkor az öregeké és gyászolóké fehér. Ez a menyecske fejszorító fekete kelmével bevont papírabroncs volt, amelyet ráncba szedett piros selyemszalag díszített Somogyban.¹²⁶

Tudunk a Dunántúlról töleseralakú főkötőről is.¹²⁷ Meg kell még emlékeznünk a horvátországi Szlavónia magyar falvaiban a fehér fonott főkötőről. Ezeknek mintáját a hosszanti szálak különböző összefonása adta.¹²⁸

Nyakszalagról néhány adatunk van. Veszprémből Fr. JASCHKE mutat fekete szalag nyakszorítót két fiatal lányon. Öcsényen és Decsen 1862-ben fekete szalagot viseltek nyakukban a fiatal nők.¹²⁹

Elég általános a *nyakgyöngy* viselete. Igen érdekes formáját a Sárközből ismerjük, ahol hálószerűen fűzött gyöngyallért viseltek a fiatal nők.¹³⁰ Ilyen nyakdíszről majd csak a későbbben ismertetendő Mezőkövesdről tudunk.

Néhány adat szól a dunántúli nők *arcpirosításáról*. Ez a XVIII. századi szokás a múlt század folyamán a Dunántúlra is elérkezett. MUNKÁCSI 1842-ben a bókócziek arcpirosításáról ír és a nap ellen használt fehér kendőkről.¹³¹ KATONA I. CSAPÓ V. nyomán a sárközi nők arcpirosításáról tudósít.¹³² A múlt század közepén a baranyai nők is festették az arcukat és a naptól kendőkkel óvták.¹³³ A szalavóniai Kórógyon magunk is találkoztunk az arcpirosítás század eleji emlékével. Az ún. rokkafa levelének levéllel dörzsölték be az arcukat a nők. Csipett.

A női ingeknek a derék mellé varrott ujjú s a nyakban körülráncolt — renaissance — szabásáról tudunk (91. ábra). Faddon a múlt század második felében ez az ing különös módon igen rövid volt.¹³⁴ Magasra kötött pendely járt hozzá, ez volt az ún. *főkötőködős* viselet.¹³⁵ Az ing anyaga háziszóttas vászon, lassan azonban az ujjakat, majd helyenként az egész ünnepi inget gyolesből készítették. Az anyagváltás itt is először a fiataloknál, a gazdagoknál és az ünnepi alkalmakra következett be, és vidékenként különböző időpontokban ment végre.

Ami a díszítését illeti: aranydíszről, az azzal kombinálódó, majd az azt váltó fekete díszről tudunk. Öcsényben és Decsen az inget aranypillangók tömege és fekete selyem hímzés díszítette.¹³⁶ Sárközi aranypillangós és hímzéses ingról az 1862-es Vasárnapi Újság írt.¹³⁷ KATONA I. is említi a sárközi islógos bíborümmögöt.¹³⁸ Érde-

kes és jellemző az ing anyaga a régi Ormányságban: fátyol volt a fiatalok inge, gyolcs az idősebbeké, majd lenvászon az öregeké és gyászolóké.¹³⁹ Jól látszik a különbség a fiatalos kékes fehér fátyol és gyolcs, valamint az öregek és gyászolók sárgásfehér lenjeng között. A fátyoling alá szűkujjú kis inget is hordtak.¹⁴⁰

Néhány adat *pendely* nevű ingről szól, amelyet — ismerve e szónak a német Bändelhemdből (95—96. ábra) való eredetét — külön is ki szeretnénk emelni. Eszerint 1840 körül „A’ pendel vagy hosszú ing fölé rendszerint egy kurta kis gyolcs-, patyolat ing öltetik...” olvashatjuk a Regélő 1840-es évfolyamában.¹⁴¹ A szentgáli *péntő* szó régen ümög-félét jelentett, ez volt a neve a Győr megyei Kapiban is.¹⁴² De a *pendely* szó a Dunántúlon is túlnyomórészt az alsótestet fedő legalsó házivászon szoknyát jelentette.

A *pendely* egykori *ingalj* nevével Baranyából van 1806-ból származó adatunk.¹⁴³ Néhány adat több — egymás fölé vett — *pendelyről* szól. Így Faddon két *pendelyt* vettek egymás fölé.¹⁴⁴ A kölesdi *péntő* 4—5 szél volt és többet is felvettek egyszerre belőle.¹⁴⁵ Ehhez hasonlóan Kiskomáromban és környékén 3—4 *péntőt* is vettek magukra a nők.¹⁴⁶

Az ingre — az Alföldhöz hasonlóan — a Dunántúlon is blúz-félék rétegződtek fokozatosan, s az inget lassan alsóruhává szorították. Ezzel együtt a szabása is megváltozott a városi-polgári fehérenemű ingek hatására.

A múlt század legrégiesebb, legszegényesebb dunántúli *szoknyái* háziszöttes vászonból készültek és fehérek voltak, vagy gubaccsal feketére festettek. Például Tolna-Tamásiban az asszonyok köznap festett vászonszoknyában jártak.¹⁴⁷ Baranyában kb. 1845-ig jártak fehér vászonszoknyában a nők, akkor jöttek divatba a színes szoknyák.¹⁴⁸ Göcsejben PLÁNDER F. a régi — tehát valószínűleg XVIII. század végi — vászonruhát emlegeti: „A’ némberek jelenkorig nem esmértek más ruhát mint ön kezeik munkálta vászonból készületeket...”¹⁴⁹ Hetésben a múlt század második felében egy *killin* nevű házivászon szoknyát viseltek a nők, amelyet néha gubacs levéllel feketére festettek.¹⁵⁰ Ugyancsak *kitlin* volt a házivászon szoknya neve a Lendva vidékén.¹⁵¹

Ezeket a szoknyákat helyenként változó időpontokban bolti anyagú és színes szoknyák váltották fel.

A szoknyák fölé viselt, különböző bolti anyagú ujjasok szegényesebb utánpótlásaként *vászonujjasokat* is viseltek. Nem sok adatunk van róluk. Az Ormányságban a *páncé* nevű vászonujjas öregek és gyászos viselet volt,¹⁵² tehát a fehér gyászhoz is tartozott. A szlavóniai Kórógyon az első világháború előtt még vászonkabát-félben, az ún. vászonkankóban jártak az akkori szegény öregasszonyok.¹⁵³

Bőrpruszlikot Vajszlóról ismerünk, ahol a múlt században kisbundának hívták.¹⁵⁴

A *kötény* (97—98. ábra) a dunántúli női viseletnek is szerves része. Valószínű, hogy a XVIII. század végi — XIX. század elejei — köznapi kötények jórészt még házivászonból készültek, és a régi vászonszoknyához hasonlóan fehérek voltak, esetleg gubaccsal feketére, vagy a kékfestőnél kékre festettek. Úgy látszik, hogy legalább az ünnepi kötény már a szoknya színesedése előtt ipari textíliából is készülhetett. De ahol ünnepre már áttértek a bolti textíliából készült kötényre, ott munkára még sokáig a házivászon kötényt használták, sőt helyenként még a mai napig is használják, mint például a szlavóniai Kórógyon.¹⁵⁵ A Hazai Tudósítások Baranyában 1806-ból háziszöttes előkötőt említ.¹⁵⁶ Somogy megyében 1857-ben még fehér volt a kötény.¹⁵⁷ JANKÓ J. a Balaton mentén ír fehér vászon kötényről.¹⁵⁸ Göcsejben GÖNCZI gubaccsal feketére festett *elekötüt* említ.¹⁵⁹ Fehérvászon volt a faddi¹⁶⁰ s az or-

mánsági kötény.¹⁶¹ Fehér lenből készült kötényt viseltek a Zselicségben.¹⁶² Baranya megyében, ahol a múlt század közepe körül még gyakran jártak mezítláb a templomba, aranyrojtos kötényt is viseltek.¹⁴³

A múlt század különböző időpontjaiban a kétoldalt feltűzött *szoknya* (99—104. ábra) is divatban volt a Dunántúlon.¹⁴⁶ E furcsa viselés mód eredetét a XV. századi európai gótikus ruházatban találhatjuk meg. Akkor emelték, tűzték fel kétoldalt a szoknyát, hogy a szintén drága anyagú alsó szoknya látszódjék, illetve — az alsóbb rendeknél — hogy a felső szoknyát az elpiszkolódástól megóvják.^{164a} STERIO Károly múlt század közepi dunántúli asszonyon szintén kétoldalt feltűzött piros szoknya látható¹⁶⁵ (102. ábra). Faddon és a Sárközbén az alul-belül pirossal szegett szoknyát felszúrták kétoldalt a derékba, ezáltal a belső piros szegés kifordult és láthatóvá vált¹⁶⁶ — mint ahogyan ezt napjainkban a kalotaszegi muszujról ismerjük.

A Dunántúl keleti részén egy — eddigi tudásunk szerint — dél felé mutató különös szokásról kell megemlékeznünk, a derékre kötött abrosz- vagy kendő-félékről. Egy 1822-es vázlatfüzet az adonyi lakodalomban táncoló nők derekán abrosz- vagy kendő-félét mutat.¹⁶⁷ Abroszt viseltek derekukon a sárközi nők is.¹⁶⁸ A szlavóniai Kórógyon 1970-ben még férfi halott derekára helyeztek átlósan összehajtott női fejkendőket.¹⁶⁹

Dunántúli női *ködmönökről* is tudósítanak a leírások. Hol régies fehérek, hol újabb divatú barnák. Néhány helyről fekete szőrmével szegett ködmönökről tudósítanak a leírások, s ez a fekete szőrme szegély ismét nem a gyászt, hanem az ünneplés, divatos díszet jelentette. Tudunk róla az Ormányságból.¹⁷⁰ Sárga volt a ködmön Hetésben, szintén fekete szőrmével szegélyezve.¹⁷¹

A *bocskor* a női lábbelik között is legrégebbi.¹⁷² De a legtöbbet említett, legdíszesebb és legrágább női lábbeli a török módra fordított varrással készült, oldaltvarrott szárú és elöl emelkedő szártetejű *csizma* (109—113. ábra) volt. Torka lehetett ráncos is. Kedvelt színe e csizmáknak a piros, ritkábban a sárga, végül a fekete. A hódoltság kori piros és sárga csizmákra egy 1551-es Gilicét ostorozó mondás utal, amely e hivalkodó piros és sárga csizmákban látta a pusztító dőghalál okát.¹⁷³

SZENTE A. olyan fekete női csizmáról ír a Lendva vidékéről, amelynek kerek szártetején 3 ujjnyi piros vagy zöld szegély volt.¹⁷⁴ Ezzel majd Kalotaszegen és Erdély más vidékein fogunk találkozni.

GÖNCZI F. szerint Göcsejben és Hetésben ezt a csizmát a nőknél is a *sorucsizma* előzte meg.¹⁷⁵

Néhány említés a dunántúli — fordított-varrott technikával készült — női *papucs*ról is van. Így tudunk róla a Sárközből, Püspökbogádról,¹⁷⁶ a Balaton mellékéről.¹⁷⁷ Szentgálon is viselték a nők a papucsot, sőt egy *pacsmag* nevű papucs félét is.¹⁷⁸

Különösen a papucshoz — későbbben a cipőhöz is — divat volt a Dunántúlon színes, gyakran kék vagy piros *harisnyá*kat viselni. E harisnya boka részén ék alakú díszítés volt, például piros harisnya kék bokával vagy kék harisnya piros bokával. Nevük néha: *kapca*. Így Váralján a múlt század végén *bütykös kapca*, a Sárközbén *csöcsös harisnya* járta. Nagybajomi kapcások készítették ezeket gyapjúból, s a kész kapcákat-harisnyákat ványolták.¹⁷⁹ Az Ormányságban a múlt század végén a cipőhöz csíkos — bütykös — harisnyát viseltek.¹⁸⁰ Kiskomáromban és környékén 1870 körül színes, piros harisnyákat, ún. *gombos kapcákat* viseltek.¹⁸¹ Vas megyében is kapcának hívták a harisnyát.¹⁸² Ez az adat — a többi harisnya-kapca adattal együtt

— arra utal, hogy a kapca eredetileg nem rongy, hanem lábbeli volt. Készülhetett bőrből, gyapjúból vagy vászonból, s lehetett rövidebb vagy hosszabb.¹⁸³ Kapuváron fehér csöcsös harisnyát viseltek a lányok és menyecskék.¹⁸⁴

A cipő helyenként már a XIX. század elején divatba jön a Dunántúlon. Ekkor a divatosság sorrendjében megelőzi egy rövid időre a csizmát. Érdekes, hogy míg a piros és sárga csizma vagy azok emléke nagyon erős, a piros és sárga cipők nagyobb részben kihullottak az emlékezésből. A Balaton mentén a bocskor és a fekete csizma után piros és sárga cipők lettek divatosak.¹⁸⁵

A dunántúli férfi és női viseletekről szóló adatokon végigmenve, kínálkozik az előző fejezettel — az Alfölddel — való összehasonlítás.

Így a valóban ősi vonásokat őrző „zsiros” rétegről (zsiros haj, kalap, ködmön, bunda és nadrág, ing és gatyka) itt is megemlékeznek a leírások.

Megtaláltuk a Dunántúlon is az Alföldön oly hangsúlyos „arany” réteget is. Főleg a Sárközből és Baranyából, valamint Kapuváron vannak nyomok róla. Az előzőek kelet — az Alföld — felé utalnak, míg Kapuvár már a Felföld felé mutat, ahol a palócságnál — mint azt a következőkben látni fogjuk — az aranyréteg még ma is él.

A nagy vonásokban vett női viseletben itt is a sok fehér halad a többszínűség felé. A színek közül különösen a piros szeretetéről szólnak adatok. KOVÁCH A. szerint a bátaszéki apátság vizsgálatára a XVIII. században kiküldött jámbor bécsi szerzetes megdöbbenően írta a jelentésében, hogy különös nép lakik a Sárközben, „ördögszínű” ruhát visel.¹⁸⁶ A pirosszeretetről és ünnepélyes, sőt gyászos jelentéséről tanúskodik az a szokás, amelyet BÉKEFFY R. írt le Kethelyről. Itt a múlt század végén annyira ünnepélyes volt a piros jelentése, hogy a nők a temetésen a legrikítóbb piros színű ruhájukban jelentek meg a feketébe öltözött férfiak mellett. Ez azonban kivétel.

A házivászon adta fehérhez visszatérve: a Sárközben is a sok fehér haladt a színesség felé, és fehér volt a gyász is.¹⁸⁷ Az ormánysági asszonyok öltözetében a kékes fehér fiatalos és ünnepélyes gyolccsal szemben sárgás fehérek voltak a háziszóttos lenvászonból készült alszoknyák. Ezek fokozatosan úgy lettek felszoknyák, ahogyan idősödtek az asszonyok. Sárgás fehér lenvászon volt a gyászos öltözet is.¹⁸⁸ Itt a halottakon kívül nemcsak a katonaságnál és a börtönben távollévőket gyászolták, hanem gyászolt a testi fogyatékos is.¹⁸⁹ A szlavóniai Harasztiban egy hibás szemű lány nem öltözhetett viseletbe ünnepen az 1900-as években.¹⁹⁰ Istentiszteletre Kórógyon fehérben jártak a nők.¹⁹¹

Ezekből az adatokból úgy látszik, hogy a női viselet fehér alapszíne tovább maradt meg a keleti és déli részeken, mint észak-nyugaton. A színesedés először a fejviselet, a kötény, a mellény a szoknyák és a vállkendőknél következett be, és színesek voltak a csizmák, harisnyák, kapcák, papucskok és cipők. A régi sárgás fehér általában a házikészítésű len- vagy kendervásznat jelölte, míg a kékes fehér gyolcs és a színes anyagok általában gyári készítésű textíliák — s mint ilyenek, a nyugati görbe szabásvonalak hordozói.

Végül egy különös szokásról kell megemlékeznünk, amelyet eddig csak két helyről ismerünk. Eszerint a kórógyi lányhalottal vele adták minden szép ruháját, drágaságait, kedves emlékeit.¹⁹² Ennek a szokásnak nagyon eleven emlékéiről saját gyűjtésünkben is meggyőződhattunk. Csökölyön a lánnyal egész kelengyéjét veleadták.¹⁹³

JEGYZETEK

- ¹ KATONA I., 1962:115. — PLÁNDER F., 1838. In: KRESZ M., 1956:154. — JANKÓ J., 1892:225. — VAJKAI A., 1964:175. — VARGA A., 1940:125.
- ² MUNKÁCSI, 1842. In: KRESZ M., 1956:165. — GÖNCZI F., 1914. 372.
- ³ MUNKÁCSI, 1842. In: KRESZ M., 1956:165. — PLÁNDER F., 1938. In: KRESZ 1956:154 — TELEKESI, 1842. In: KRESZ M., 1956:164. — BREDECZKY S., 1803. In: KRESZ M., 1956:118.
- ⁴ VARGA A., 1940:125. — KISS G., 1931:30. — SZEMLÉR M., In: KRESZ M., 1956:91 tábla. — BELLOSICS B., 1903:279. — VAHOT I., 1848. In: KRESZ M., 1956:170. — TELEKESI, 1842. In: KRESZ M., 1956:164. — JANKÓ J., 1892:233. — VAJKAI A., 1959:241.
- ⁵ GÖNCZI F., 1914. 372. — JANKÓ J., 1892:223. — HÖLBLING M., 1845. In: KRESZ M., 1956:178. — BREDECZKY S., 1803. In: KRESZ M., 1956:118. — BELLOSICS B., 1903:279. — JANKÓ J., 1892:223. — TÁLASI I., 1939:30.
- ⁶ GYÖRFFY I., 1909:178. — TÁLASI I., 1930:30. — KODOLÁNYI J., 1960.
- ⁷ KOVÁCH A., 1907:76. — TÁLASI I., 1939:30—31. — VAJKAI A., 1959:241. — KODOLÁNYI I., 1960:50. — A baranyai széles kalapot zsiroták: HÖLBLING, 1845. In: KRESZ M., 1956:178.
- ⁸ JANKÓ J., 1892:223. — VARGA A., 1940:125. — PODMANICZKY Zs., 1943:40. — VAJKAI A., 1959:241. — FÜZES E., 1962:315.
- ⁹ HÖLBLING M., 1845. In: KRESZ M., 1956:178. — Magyar Hírlap. Hosszúhetényi honvédek körözése. 1850. In: KRESZ M., 1956:180.
- ¹⁰ JANKÓ J., 1892:224. — VAJKAI A., 1959:221. — VARGA A., 1940—125. — KODOLÁNYI J., 1960:50. — KISS G., 1931:31. — KATONA I., 1962:115.
- ¹¹ JANKÓ J., 1892. — TÁLASI I., 1939:31.
- ¹² KOVÁCH A., 1907:75.
- ¹³ KISS G., 1931:31.
- ¹⁴ FÉNYES E., 1836—1840. In: KRESZ M., 1956:139.
- ¹⁵ KOVÁCH A., 1907:73.
- ¹⁶ KRESZ M., 1956:35 tábla.
- ¹⁷ VARGA A., 1940:126.
- ¹⁸ KISS G., 1931:31.
- ¹⁹ KERECSENYI E., 1960:304—305.
- ²⁰ JANKÓ J., 1892:224.
- ²¹ BREDECZKY S., 1803. In: KRESZ M., 1956:118.
- ²² KODOLÁNYI J., 1960:51. — KATONA I., 1962:115.
- ²³ JANKÓ J., 1892:214. — BELLOSICS B., 1903:278.
- ²⁴ VAJKAI A., 1959:243.
- ²⁵ BREDECZKY S., 1803. In: KRESZ M., 1956:118.
- ²⁶ GÖNCZI F., 1947:109.
- ²⁷ KERECSENYI E., 1960:314.
- ²⁸ GARAY Á., 1911:225.
- ²⁹ PODMANICZKY Zs., 1943:41.
- ³⁰ VAJKAI A., 1959:250.
- ³¹ VAJKAI A., 1964:46.
- ³² KOVÁCH A., 1907:75.
- ³³ GARAY A., 1911:226.
- ³⁴ VAJKAI A., 1959:249.
- ³⁵ TÁLASI I., 1939:31.
- ³⁶ GÖNCZI F.
- ³⁷ FÜZES E., 1962:312.
- ³⁸ TÁLASI I., 1939:31.
- ³⁹ EGYED A., 1832. In: KRESZ M., 1956:151.
- ⁴⁰ KISS J., 1833. In: KRESZ M., 1956:152.
- ⁴¹ GYÖRFFY I., 1930:205.
- ⁴² KOVÁCH A., 1907:78.
- ⁴³ KATONA I., 1962:115.
- ⁴⁴ VARGA A., 1940:128.
- ⁴⁵ GÁBORJÁN A., 1972:57.

- 46 KRESZ M., 1956:29. tábla.
 47 GÖNCZI F., 1942:268, 272—272.
 48 TÁLASI I., 1939:34.
 49 KISS L., 1926:157—158.
 50 GYÖRFFY I., 1930:205—206.
 51 FÉNYES E., 1836—1840. In: KRESZ M., 1956:139.
 52 CSATKAI E., 1946:72.
 53 PLÁNDER F., 1838. In: KRESZ M., 1956:154. — KOVÁCH A., 1907:76. — FÜZES E., 1962:312.
 54 GARAY Á., 1911:226. — VAJKAI A., 1959:247.
 55 KOVÁCH A., 1907:76.
 56 KODOLÁNYI J., 1957:347.
 57 GYÖRFFY I., 1930:198.
 58 GÖNCZI F., 1914:377.
 59 BELLOSICS B., 1903:278. — SZENTE A., 1898:66.
 60 JANKÓ J., 1892:226.
 61 KODOLÁNYI J., 1957:
 62 NEMES-NÉPI ZAKÁL Gy., 1818. In: KRESZ M., 1956:134.
 63 BEUDANT, F. S., 1822. In: KRESZ M., 1956:133.
 64 CSATKAI E., 1946:72.
 65 JANKÓ J., 1892:225.
 66 GYÖRFFY I., 1930:209.
 67 VAJKAI A., 1964:177.
 68 KODOLÁNYI J., 1960:51.
 69 NEMES-NÉPI ZAKÁL Gy., 1818. In: KRESZ M., 1956:134.
 70 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. 1976:497.
 71 GÁBORJÁN A., 1958:74.
 72 GÁBORJÁN A., 1958:74.
 73 JANKÓ J., 1902:227. — GÁBORJÁN A., 1958:59.
 74 GÖNCZI F., 1910:26 és Ua. 1914:376. — GÁBORJÁN A., 1958:60.
 75 GÁBORJÁN A., 1958:61.
 76 GÁBORJÁN A., 1958:62.
 77 GÁBORJÁN A., 1959:235.
 78 MÁNDOKI L., 1963:256.
 79 Magyarország vármegyéi és városai. Somogy m. 201.
 80 VAJKAI A., 1959:260.
 81 NEMES-NÉPI ZAKÁL Gy., 1818. In: KRESZ M., 1956:134.
 82 Magyar Hírlap, 1850. In: KRESZ M., 1956:180.
 83 KISS G., 1931:27.
 84 KOVÁCH A., 1907:72.
 85 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:85.
 86 BELLOSICS B., 1903:278.
 87 VARGA A., 1940:125.
 88 KISS G., 1931:27.
 89 EGYED A., 1829. In: KRESZ M., 1956:151.
 90 HÖBLING M., 1845. In: KRESZ M., 1956:178.
 91 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:71—72.
 92 KOVÁCH A., 1907:84.
 93 KOVÁCH A., 1907:86. — U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:72.
 94 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:72.
 95 K. CSILLÉRY K., 1959:192.
 96 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:69.
 97 JANKÓ J., 1892:228.
 98 BÉKEFY R., 1884:121. — BELLOSICS B., 1903:275. — GÖNCZI F., 1914:382—383. — U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:85. — GÖNYEY S., 1937:41. — KERECSENYI E., 1957:124, 130, 136.
 99 JANKÓ J., 1892:228.
 100 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:75.
 101 SZMIK A., 1902:181.
 102 GÖNCZY F., 1914:384.

- 103 BELLOSICS B., 1903:275—276
- 104 SZENTE A., 1898:64.
- 105 DÖMÖTÖR S., 1960:86.
- 106 KODOLÁNYI J., 1960:59—60.
- 107 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:83—84.
- 108 VARGA A., 1940:114, 117.
- 109 BÉKEFY R., 1884:22.
- 110 F., 1840. In: KRESZ M., 1956:161.
- 111 KOVÁCH A., 1907:91.
- 112 Magyarország vármegyéi és városai. Somogy. 201.
- 113 GÖNCZI F., 1914:385.
- 114 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:74.
- 115 HOFFMANN T., 1954:527.
- 116 KISS G., 1931:28.
- 117 Magyarország vármegyéi és városai. Somogy m. 201.
- 118 DÖMÖTÖR S., 1960:86.
- 119 PODMANICZKY Zs., 1943:46.
- 120 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:83—84. — GÖNYEY S., 1937:35. — KERECSENYI E., 1957. 124. — DÖMÖTÖR S., 1960:86.
- 121 GÖNYEY S., 1937:41.
- 122 GÖNYEY S., 1940:205.
- 123 BELLOSICS B., 1903:276.
- 124 SZENTE A., 1898:63.
- 125 GÖNCZI F., 1913.
- 126 Magyarország vármegyéi és városai. Somogy m. 201.
- 127 EGYED A., 1832. In: KRESZ M., 1956:151. — V. J., 1838. In: KRESZ 1956.
- 128 PALOTAY G.,—FERENCZ K., 1933:84.
- 129 Képek a hazai népeletből. XV. Szekszárd vidéki népviselet. 1862. In: KRESZ M., 1956:210.
- 130 KOVÁCH A., 1907:87.
- 131 MUNKÁCSI, 1842. In: KRESZ M., 1956:164.
- 132 CSAPÓ V., 1866. In: KATONA I., 1962:122.
- 133 HÖBLING M., 1845. In: KRESZ M., 1956:178.
- 134 K. CSILLÉRY K., 1959:17, 179.
- 135 K. CSILLÉRY K., 1959:193—194.
- 136 Képek a hazai népeletből. XV. Szekszárd vidéki népviselet. 1862. In: KRESZ M., 1956:210.
- 137 Képek a hazai népeletből. XIV. Sárközi viselet. 1832. In: KRESZ M., 1956:210.
- 138 KATONA I., 1962:124.
- 139 KISS G., 1931:28—29.
- 140 KODOLÁNYI J., 1960:56.
- 141 F., 1840. In: KRESZ M., 1956:163.
- 142 VAJKAI A., 1959:245.
- 143 Szokások és öltözetek. Hazai Tudósítások. 1806:24—25.
- 144 K. CSILLÉRY K., 1959:192.
- 145 VARGA A., 1940:118, 121.
- 146 KERECSENYI E., 1957:124.
- 147 SZALAY A., 1830. In: KRESZ M., 1956:152.
- 148 HÖBLING M., 1845. In: KRESZ M., 1956:178.
- 149 PLÁNDER F., 1838. In: KRESZ M., 1956:154.
- 150 BELLOSICS B., 1903:277.
- 151 SZENTE A., 1898:64.
- 152 KISS G., 1931:30.
- 153 Sajat gyűjtés.
- 154 HOFFMANN T., 1954:520.
- 155 Sajat gyűjtés.
- 156 Szokások és öltözetek. Hazai Tudósítások. 1806.:24—25.
- 157 SZAKÁCSI CSORBA J., 1857. In: KRESZ M., 1956:196. — Magyarország vármegyéi és városai. Somogy m. 201.
- 158 JANKÓ J., 1892:229.
- 159 GÖNCZI F., 1914:381, 394.
- 160 K. CSILLÉRY K., 1959:191.

- 161 KISS G., 1931:29.
162 GÖNYEY S. 1937:35.
163 GÖNCZI F., 1914:381.
164 Képek a hazai népeletből. VII. Tolna megyei (iregi) csász a csárdában. VU. 1861. KRESZ M., 1956:208.
165 KRESZ M., 1956:88b. tábla.
166 K. CSILLÉRY K., 1959:91. — KOVÁCH A., 1907:206.
167 Német vázlatfüzet 1822. In: KRESZ M., 1956:31. tábla.
168 KATONA I., 1962:126.
169 Saját gyűjtés.
170 KODOLÁNYI J., 1960:63.
171 BELLOSICS B., 1903:277.
172 JANKÓ J., 1892:230. — KODOLÁNYI J., 1960:57. — VAJKAI A., 1964:180.
173 KISS G., 1931:30.
174 SZENTE A., 1898:64.
175 GÖNCZI F., 1914:382.
176 KATONA I., 1962:128. — SZMIK A., 1902:179.
177 JANKÓ J., 1892:230.
178 VAJKAI A., 1959:259—260.
179 GÖNYEY (ÉBNER) S., 1934:43.
180 KODOLÁNYI J., 1960:57.
181 KERECSENYI E., 1957:124.
182 Magyarország vármegyéi és városai. Vas m. 370.
183 GÁBORJÁN A., 1967:564—568.
184 PODMANICZKY Zs., 1943:49.
185 JANKÓ J., 1892:230.
186 KOVÁCH A., 1907:205.
187 KOVÁCH A., 1907:212.
188 KODOLÁNYI J., 1960:61, 65.
189 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1937:81.
190 Saját gyűjtés.
191 GARAY Á., 1911:226.
192 GÁBOS D., 1926:5. Ezt az adatot TÁLASI Istvánnak köszönöm.

FELFÖLD

Férfiviselet

Férfiak hosszú *hajáról* a Felföldről is vannak adataink.¹ Ezt. Eger és Gyöngyös vidékén a múlt század derekán nagyon régiesen választották el.² Olyan adataink is vannak, amelyek szerint — az országos gyakorlathoz hasonlóan — csimbókba kötötték kétoldalt a hosszú haját.³ Egy ugyancsak nagyon régiesen hajformát viseltek a palócok a XVIII. század végén — a törökös üstököt.⁴ (8—9. ábra.) Arra is vannak adataink, hogy hosszú hajukat fonták (1—7. és 17. ábra) a férfiak.⁵ Elég gyakori volt a haj zsírozása is.⁶

A férfi fejrevalók közül a ma felderíthető legrégebbi forma a *süveg* (10—11. és 17. ábra). Ilyet mutat BIKKESSY-HEINBUCHER 1816-ból „Felső-Magyarországi Szénás Paraszt” című képén. A süveg elnevezés a Felföldön sem jelenti következetesen mindig ugyanazt a formát, mert pl. báránybőr süvegről is van említés.⁷ MÁRTONFFY Károly pörge *kalap*ról (13. b. ábra) tudósít Egerből.⁸ A Cserhátton télen és ünnepen viseltek pörge kalapot.⁹

Mint az Alföldön és a Dunántúlon, a Felföldön is gyakori a fekete nyakravaló¹⁰ (11. ábra), amelynek feketéje itt sem jelentett gyászt. Például Mezőkövesden a fiatal házaspárok csak 3—4 évig viselték az esküvő után a fekete nyakravalót.¹¹

Az Alföldhöz és a Dunántúlhoz hasonlóan — a szegényes, a nyári és a munkanapi viselet itt is az ing és a gatyá, amelyet itt is zsíroztak. (A pásztorok) „...öltöztük durva vászon ing' s bő gatyá, mellyeket gyakran a férgek eltávoztatása végett zsírba mártanak...” olvashattuk PRÓNAY G.-nál.¹² Hasonlóképpen ír a kondásról: „Öltözte derékig alig éri rövid zsíros ing, hosszú bő ujjakkal...”¹³

A régi *ing* (14. a. és 17. ábra) itt is derékszögű darabokból álló, hasáb alakú oldaltoldásos, gallértalan-kézelőtlen. Hászóttos kendervászon anyaga lassan hászóttos félpamutos, majd tiszta pamutos vászon lesz, végül ünnepre és a fiataloknak, gazdagoknak gyolésból készült. Az anyag finomodásával párhuzamosan galléros-kézelős-pálhás lesz, és elmarad a hasábalakú oldaltoldás.¹⁴ (18. ábra.)

A *gatyá* (19. ábra) a múlt század elején szűkebb. Az idők folyamán az anyag finomodásával együtt egyre bővült, derékban egyre ráncoltabb lett — főleg természetesen az ünnepi gyolés-gatyá — s alját rojtozással is erősítették — díszítették.¹⁵

Az ing-gatyá tárgyalásánál kell megemlékeznünk az erősebb vászonból készült — a drága posztóruhák utánzásaképpen, azok helyett viselt — szegényes vászon-ujjasokról és nadrágokról. Így a Zempléni Hegyvidéken *killi* volt egy ingszabású felső kabát neve.¹⁶ Az Abaúj megyei Pusztafalun ugyancsak kitlinek neveztek egy álló gallérú vászonkabátot.¹⁷ Négynyüstös vászonból készült a pusztafalusi férfiak nyári vászonkabátja — kitlije — és nadrágja is.¹⁸ Ugyancsak négynyüstös vászon

volt a matyó férfiak nadrágjának (20. ábra) anyaga, amelyet Mezőkövesden, Tardon, Mezőkeresztesen és Polgáron hordtak.¹⁹ A telet nem egy helyen ilyen vászonnadrágban vagy gatyában állották ki a szegényebbek, a matyók télen két gatyát viseltek egymás fölött.²⁰

Férfi kötényt a múlt századból sem a leírások nem említenek, sem ábrázolásokat nem ismerünk róla. GYÖRFFY I. is azt írja a matyó férfiviseletről, hogy annak nem volt tartozéka a kötény. Tardi öregek úgy emlékeztek, hogy a miskolci börtönben a raboknak kellett kötényt kötniök.²¹ Úgy véljük, hogy kezdetben a férfi kötény ruhakímélésül szolgált (21—22. ábra) és háziszóttos vászon volt, s csak később ment át az ünnepi férfiviseletbe: esetleg csak a múlt század végén, vagy századunk legelején. PALOTAY G. a századforduló körülről Rimócról fehér, azután fekete férfikötényt — szakácsot — említ.²²

Az inghez-gatyához viselt *tűsző* (10. és 17. ábra) nevű bőrvet BIKKESY-HEINBUCHER Báts Vármegyei Parasztok című képén láthatjuk, és többek között GYÖRFFY is ír róla a matyóknál.²³

Hideg ellen az ország északi részén is házi és kisipari készítésű szőrme- és szűr ruhákkal védekezett a parasztság. Ezek: hátibőr, bőrmelles, ködmön, suba-bunda és bőrnadrág, valamint a szűrposztóból készült szűrök, szűrkanok és nadrágok.

*Hátibőr*ről csak a matyóknál tud GYÖRFFY, aki Mezőkövesden és Tardon a nagyon öreg emberek emlékezetében még nyomára akadtott.²⁴

A *bőrmellénynek* és *ködmönnek* régebben fehér, újabban barna az alapszíne. Hosszú ködmönről is szól néhány adat. Így BIRKÁS E. Nyitra megyéből, Vágújhely és Nagyszombat felé térdig érő fehér és sárga ködmönről ír.²⁵ Hosszú volt a cserháti ködmön is.²⁶ A palóc házas férfiak bekecse ISTVÁNFFY Gy. szerint hosszabb volt a ködmönnél.²⁷ Szokolyán csak a gazdagok viseltek ködmönt, s ez majdnem térdig érő volt.²⁸

Tudomásunk szerint legkorábbi felföldi említés ködmönről egy 1670-es rendelkezés, amely szerint a török a gyöngyösi piacon eltiltotta a cifra ködmön árulását.²⁹

Vannak felföldi adatok bőrnadrágra is, például a múlt századvégi öreg palóc férfiaknál.³⁰ Szokolyán szarvasbőr nadrágot hordtak télen.³¹ Kazáron, Maconkán az öregek ellenzős bőrnadrágban jártak télen, s ez kétoldalt piros bőrrel volt díszítve. Hasznosan csak a gazdagoknak volt kecskebőrnadrágjuk.³² Galgamácsán télen ellenzős fekete vagy sárga bőrnadrágot viseltek.³³ Szadáról is tudunk bőrnadrágról.³⁴

Az ujjatlan, palást-szerű bundáról-subáról főleg a gazdagoknál emlékeznek meg a leírások.³⁵ Ujjas bundáról ír GYÖRFFY I. Tardról.³⁶

E bőrholmikon kívül — illetve néha felettük — szűrposztóból készült felsőruhákat is hordott a felföldi magyar parasztság: szűröket, szűrkanokokat, szűrdommányokat és szűr nadrágokat. A kisebb gyapjúruhák anyagát SZEDER F. szerint a múlt század elején részben még házilag állították elő a palócok.³⁷

A *szűrkanok*t (66—68. ábra) a palócoknál SZEDER F.,³⁸ a matyóknál GYÖRFFY I. említi.³⁹

Helyenként *szűr nadrágot* is viseltek a palócok *hunya* néven.⁴⁰

A felföldi *szűr* formájában az alföldi és a dunántúli között áll; rövidebb az alföldinél, de hosszabb a dunántúlinál, s ujjá néha bekötött — állapította meg GYÖRFFY I. Neve Heves, Gömör és Nógrád megyékben: *csuha*, éppen úgy, mint azt a Dunántúlon Somogy, Baranya és Szerém megyékben láttuk.^{40a}

A Felföldön még él az emléke a szűr kezdeti díszítésének; a piros vagy kék szegésnek. Kékkel szegett öreges szűréről írt PAP Gy. 1865-ből.⁴¹ Rimócon vörössel szegett szűrőket viseltek.⁴² A múlt századi felföldi szűr lehetett gallértalan, de gyakrabban négyszögletes gallérja volt. Erről olvashatunk BIRKÁS E.-nél 1837-ből. Leírása szerint a barna szűr gallér nélküli volt, míg a fehéret négyszögletes gallér díszítette.⁴³ A barna szűr itt a régies, a juhok természetes gyapjának a színét jelentette, amelyből egyszerű, dísztelen szűrők készültek, s e régies formák lehettek még gallér nélküliek.

1870—80 körül a matyó szűr színes hímzésű volt. 1900 körül a hímzés erősen vörösödött, majd nemsokára tiszta feketévé vált. A völegény *csillagos* szűrűt viselt, amely nevét az elejére hímzett csillag alakú motívumtól kapta. Esküvőre a ködmönre vették ezt a szűrűt.⁴⁴

A szűrnél valamivel ritkább volt a *guba* (56—61. ábra) mégpedig fekete, fehér vagy szürke. Ez utóbbi színt itt — úgy látszik — nem a juhok természetes színű gyapja adta, hanem a természetes fehér és a festett fekete összekeverése.⁴⁵ 1840 körül a Sajó völgyében is viselték a szürke gubát.⁴⁶ Nagyon szegényes, a vászonujjasokhoz és vászonnadrágokhoz hasonló az a guba, amelyet Tiszapolgáron az asszonyok kendercsepüből házilag készítettek.⁴⁷

Lehetett a felföldi guba három féle: a füsült gubát szövés után bolyhozták, a rakott gubára szövés közben szőnyegszövésre emlékeztető technikával juhgyapjú szálakat szőtték. A báránnyűrtös gubába pedig kisbárány természetesen göndör fűrtjeit szőtték. Ez a báránnyűrtös guba volt a legdrágább a három fajta közül.⁴⁸

Ezek voltak nagyjából azok a ruhadarabok, amelyeknek anyagát a földművelés és az állattartás adta. Szabásvonalaik túlnyomórészt egyenesek, színük gyakran sárgás, nyers-fehér, vagy tompa szürke-barna. Legkedveltebb díszítés a piros. A múlt század folyamán növekvő mértékben hatolnak be a felföldi viseletbe az ipar, a gyárak készíttette anyagok. Az ünnepi ing és gatyka lassan a kékes-fehér gyolcsból készül, s ráncolással egyre bővül. Az ipar adta kék — későbbben fekete — posztóruhák a régi vászonruhákat vagy kiszorítják, vagy rájuk rétegződnek. A szürkankó, szürmellény helyébe a sötétkék majd fekete posztóruha lép, a vászongatyára posztónadrág rétegződik. Ezekkel az anyagokkal a viselet színbeli megjelenése is megváltozik. A régen is kedvelt piros dísz mellett nagy hangsúlyt kap a posztóruha kékje, feketéje.

E posztóruhák szabásban is különböző világot jelentettek az addigi — túlnyomórészt egyenes — szabásvonalú daraboktól. Így rézsútos lesz a váll, kerek a karöltő, s görbülnek a nadrág szabásvonalai is.

Szűr- vagy durvaposztó köpenyegről is van adatunk. Ilyet viseltek 1824—34 között az urasági hajdúk az aszódi vásáron.⁴⁹

A lábbelikhez érve: általánosnak mondhatók a *bocskoremlítések*. (69. ábra.) Ismerték a palócok a *sarut* (73—74. ábra) is, amelyről MALONYAY-nál azt olvashatjuk, hogy a sarka is varrott volt.⁵⁰

A bocskort és a sarut — elsősorban természetesen ünnepre, fiataloknál és gazdagoknál — lassan a *csizma* (70—72. ábra) váltja fel. Így a Zoborvidéken ünnepen már a csizmát viselték a századforduló körül, de hétköznapon még a régiesebb sarut vették fel.⁵¹ A csizma törökös módon fordított-varrott talpú, emelkedő szárterejű és kétoldalt varrott szárú volt. Szára bokában lehetett ráncos is.

Papucsot mintegy a századfordulóig viseltek a Zoborvidéken a férfiak. Ez halinából készült és bokáig ért. Készülhetett csizma is halinából, ennek neve *kapca* volt.⁵²

Női viselet

A felföldi női viseletről szóló leírásokban és gyűjtésekben sok olyan régies elem van, amelyről úgy látszik, hogy a Felföldön maradt meg legtovább.

Mint a férfiak, helyenként a nők is zsírozták a hajukat. MEDNYÁNSZKY Nyitrából említi ezt a szokást.⁵³ Rimócon is zsírozták a női haját.⁵⁴ Valószínűleg a hajzsírozással állott összefüggésben az a szokás, hogy a leányhajfonat ágait rongyokba, majd díszes szalagokba burkolták.⁵⁵ (107. ábra)

A lányok egyetlen fonatba fonott haja itt is régiesebbnek látszik a két fonatnál és a koszorúnál.⁵⁶

Ami a női haj elválasztását illeti, itt is az előző fejezetekben említett két fő formáról tudunk: a gótikus eredetű középen választott hajról és a fordított T alakú választékról.⁵⁷ (77—80. ábra.) Több leírás szól olyan fordított T alakú választékú női hajról, amelyet kétoldalt sodortak vagy pödörtek.⁵⁸ (80. ábra.)

Pártáról is vannak adataink, ünnepen viselték a lányok. Különösen díszes lehetett a SZEDER F. leírta aranyos pártá.⁵⁹ Boldogon a menyasszony tükrös pártát viselt.⁶⁰ Az aranyos pártá legtovább a Felföldön élt.

Talán a régi párták, illetve a homlokon viselt pántok emlékei a különböző *homlokkötők*, *pintlik*, amelyeket helyenként a lányok viseltek, helyenként pedig az asszonyi főkötők részei lettek. E homlokkötők lehetek gyönggyel díszítettek, mint például Pilinyben.⁶¹ Gyöngyös homlokkötőt — *féruhát* — tettek a főkötőre Szentistvánon.⁶² Igen érdekes volt a szokolyai menyecske homlokkötője, amely piros kanavász alapon fekete rakott csipke volt.⁶³ A fiatalasszonynak dukáló ünnepélyes piros mellé itt az ünnepélyes fekete rétegződött.

Az asszonyi fejviseletek között talán legrégebbi forma a kúpalakú *konty*, amelyet a múlt századi Dunántúlnál is említettünk.⁶⁴ Ilyen a mezőkövesdi *tok*, amely a múlt század végén még sokkal kevésbé volt hegyes, mint századunkban.

Igen régies formának látszik az a *vászonfőkötő* is, amelynek kerek hátlapjába karika alakban csepűvel vagy ronggyal töltött kolbász félét varrtak. Ez a forma az európai XVII. századi karika alakú leányhajviseletek, illetve az asszonyok kontykarikájára emlékeztet. Ilyen volt a régi mezőkövesdi és a régi tardi főkötő.⁶⁵

Úgy véljük, hogy a renaissance úri fejviselet reminiscenciája a *háló*. Ilyen például a Nagyhinden viselt fekete cérnaháló, a *necc*.⁶⁶

A felföldi női főkötőknél meg kell emlékezni a piros, az arany-ezüst, végül a fekete alkalmazásáról. Így a sóshartyáni menyecske főkötőjén a régi piros fodorral az aranycsipke ötvöződött össze.⁶⁷ Piros a kazári *nagyarany* (85. ábra) főkötő alapját képező káva, és pirosak a főkötő hátul lelógó hosszú és széles szalagjai.⁶⁸

Igen általánosak a felföldi fiatal menyecskéknél az arany-ezüst főkötők.⁶⁹ Ez az arany-ezüst csipke hol a régi pirossal, hol a divatszín feketével ötvöződött össze. Így Szentistvánon és Tardon fekete fátylat viselt aranyos főkötőjén az újmenyecske: az avatástól míg teherbe nem esett, de legfeljebb egy évig.⁷⁰

Asszonyok szarvalakú fejviseletéről a Zoborvidékről vannak adataink, ahol a főkötőbe húzott dróttal alakították ki a szarvakat.⁷¹

Shokás volt a menyecskéknél — általában az első gyerekeg — a díszes ünnepfőkötőkre hosszanti vagy négyszögletes fehér *tüllkendő*t kötni. Ezt helyenként *bulázó*nak, helyenként *fidelnék* hívták. Bényen kétkítették és *tilánghin*ak hívták ezt a fátylat.⁷² Szuhán a csonkakúp alakú aranycsipkés főkötőn az esküvő után néhány hétig a menyasszonyi fátylat viselték.⁷³ Kéménden az új menyecske az esküvőt követő

vasárnap bujázó kendőt tett fel.⁷⁴ Fátlyat tettek az ünnepi aranyos főkötőre Galgamácsán,⁷⁵ Kazáron.⁷⁶

Sok helyen papírral bélelték a megkötött fejkendőket a jobb tartás kedvéért. A palócoknál a múlt században írta le ezt a szokást ISTVÁNNFFY Gy.⁷⁷ Hollókn (87. ábra), Dejtáron és Kazáron ma is élő ez a szokás.⁷⁸ A matyóknál ilyen — eredetileg a jobb tartás kedvéért — papírral bélelt kendőből alakult ki a nem egészen fiatal asszonyok *sátoros kendője*. A palóc és matyó *tokon* előtt csokorra kötött pántlika — *bukor* — volt, amelyet ugyancsak a jobb tartás végett papírral béleltek és nem kötöttek esetenként újra. Idővel ez a merev pántlikacsokor 6—8 szögű idommá alakult, amely végül már nem is nagyon hasonlított masnira — ami eredetileg volt. Ilyen esetben a minden alkalomra való újrakötést felváltotta a több alkalomra egyszeri kötés, s az így megkötött kendő állandó formájú fejviseletté, az egykori csokorból alakult idom a fejviselet állandó részévé merevedett.

Valamelyest hasonló módon alakult a mezőkövesdi fiatalabb asszonyok *csavarrintós kendője* (86. ábra). Ez eredetileg cifra kásmírkendő, szélein egyre tömöttebb, sokszínű gyapjúrojtokkal. Ezek idővel egyre rövidebbek, egyre sűrűbbek lettek, és nem is kötötték meg a fejkendőt minden esetben újból. Az egyre sűrűbb rojtok végül gömbformába rendeződtek, színes gyapjúgömbök benyomását keltették.

A felföldi női fejviseleteknél még egy igen érdekes kendőről kell megemlékezni, az arc felé bodros keretű diósjenői fejkendőről,⁷⁹ amely első látásra egy gótikus fejviseletet juttat eszünkbe.⁸⁰ (84. ábra)

Szokás a nyakon több-kevesebb sor *gyöngyöt* viselni. Két régiesnek látszó forma érdemel említést. Egyik a mezőkövesdi — a sárközietekéhez hasonló — gyöngygallér, a *pütyegős gyöngy*.⁸¹ A másik régies forma egy kb. 20—30 sorból álló összeállítás, amely ma a bujádi viseletre jellemző,⁸² de Mezőkövesden is viseltek a múlt század vége körül 30 sor gyöngyöt.⁸³

Viseltek a nyakra a fiatalok fekete *fojtót* — szalagot, amelyet a hiúak megszorítottak, hogy arcuk mennél pirosabb legyen.⁸⁴

Ami a felsőruha szerepű *inget* (91. ábra) és *pendelyt*, illetve házivászon szoknyát illeti, ezek színe sárgás-nyersfehér. Amikor az ipari gyolcs kezdett behatolni erre a területre, ennek a színe kékesfehér volt. Ezt a kékes fehéret kékítéssel még fokozták is. Így például Bényen a fejre viselt tilángli kendő volt kékített,⁸⁵ Kazáron az ingvállak bő túllujjai alá még szűk, kékített sifon ujjakat tettek.⁸⁶

Mint az eddig tárgyalt magyar vidékeken — a Felföldön is az ing egyben felsőruha. Általában derékig vagy hasig érő; de a régiesebb hosszú ingról is tudunk Kéméndről.⁸⁷ Valószínűleg hosszú inget kell értenünk MALONYAY egy adatán, amely szerint Hans NORMANN német utazó a palóc nőket a múlt század elején egy ingben és kötényben látta.⁸⁸

A női ingnek a Felföldön is az eddig ismert két szabása él egymás mellett vagy egymás fölött; az *ingvállnak* hívott, mellévarrott ujjú, renaissance szabás⁸⁹ és az *ingnek* hívott, bevarrot ujjú forma. Érsekvadkerten *sípújjúnak* nevezett, lefelé szűkülő ujjú inget viseltek.⁹⁰ Szokolyán az újabb szűkujjú inget neveztek *sípújjúnak*.⁹¹ Ez a súpújj a kalotaszegi-torockói súpújjú ingekre emlékeztet, de eredetét az európai gótikában találhatjuk. (92—94. ábra)

Néhány felföldi helyen gyakran két inget viseltek még a közelmúltban is egymás fölé. Ingról, azon ingvállról ír a múlt század végéről PINTÉR S.⁹² Két inget viseltek egymás fölött Zserén⁹³ és a Zoborvidéken.⁹⁴ Valószínűnek tartjuk, hogy ez a két

egymás fölé viselt ing a XVI—XVII. századi úri viselet emléke, amelyben gyakran két inget hordtak egymás fölé, s a felső díszített volt.⁹⁵

Az ingeknél, ingvállaknál jól érvényesült az a paraszti felfogás, amely szerint a drága és jó anyagnak, valamint a díszítésnek látható helyen kell lenni, illetve, hogy a nem látható helyen megfelel a gyengébb minőségű, kevésbé finom anyag is. ISTVÁNFFY Gy. olyan ingvállról ír a múlt század végi palóc viseletben, amelynek ujjai az ing derekánál vékonyabb vászonból készültek.⁹⁶ Az eredetileg háziszőttés kendervászonból készült ingek ujjait sok helyen kezdték a drágább és fehérebb pamutos vászonból, majd gyolcsból, helyenként tüllből készíteni.

A múlt század elején és szegényebb helyen a *pendely* egyben felső szoknya is. Ez látható BIKKESY-HEINBUCHER „Felső Magyarországi Szénás Paraszt” című képén, de ilyen értelmű SZEDER Fábiánnak az a megjegyzése, hogy „Fél-ingen (rövid ingen), pendelyen és ruhán (kötényen) kívül a ház körül semmit sem vesznek magukra”.⁹⁷ Az Abaúj megyei Pusztafaluban — az Alföldhöz hasonlóan — *ingalj* volt a pendely neve.⁹⁸ Igen régies a nagybalogi — korc nélküli — pendely.⁹⁹

Úgy véljük, a házivászon anyag jellemzi a legrégiesebb *szoknyákat*. Ilyenekről tudunk a szegényebb matyóknál, akik az egyetlen házivászon szoknyát festették növényi festékekkel sötétre,¹⁰⁰ valamint a Sajó völgyéről is.¹⁰¹ Különös módon az Abaúj megyei Pusztafaluban az alsó és a felső szoknya neve is *kabát* volt.¹⁰²

A bolti — ipari — anyagból készült *felsőszoknyákra*, illetve a sokszoknyás viseletre itt nem térünk ki. Csak annyit említenénk meg ezzel kapcsolatban, hogy a mezőkövesdiek mindig karcsúbban öltözködtek, 3—5 szoknyánál többet nem vettek magukra. Hosszú, legfelső szoknyájuk aljára fodrot varrtak, s ezzel inkább megnyújtani igyekeztek a női sziluettet. Más felföldi helyeken a szoknyák számának növekedésével (10—15) valamelyes rövidülés járt együtt.

A dunántúli Sárközhöz és Faddhoz hasonlóan, a Felföldön is viselték a kétoldalt vagy elől megemelt szoknyát (99—104. ábra). Mezőkövesdről GYÖRFFY említi,¹⁰³ Tardon a múlt század második felében viselték,¹⁰⁴ Kazáron ma is él ez a szokás.¹⁰⁵ Valószínűleg a felső szoknya elől vagy kétoldalt való megemelése a magyarázata ennek a szokolyai szokásnak, hogy a felső szoknya aljára belülről 10 cm széles piros csíkot varrtak.¹⁰⁶ Lehetségesnek tartjuk, hogy ez lenne a magyarázata a századunk első harmadából való galgamácsai szoknyák belső-alsó piros posztó szegélyének.¹⁰⁷ A felső szoknyák többnyire piros, néha külső, néha belső szegélye meglehetősen általános a Felföldön.

Az *alsószoknya* néha mellénnyel — pruszlikkal — van összevarrva. Így Kazáron a legfelső szoknya *lajbitos*,¹⁰⁸ s Mezőkövesden ugyancsak a legfelső szoknya van a gyolcsaljívval összevarrva.¹⁰⁹ Bujákon az egyik fehér alsó van a fehér pruszlikkal összevarrva, neve *tunik*. Ez a tunik nincs keményítve, s olyan — 30—32 évnél idősebb — asszonyok viselik, akik a keményített alsókat már elhagyták.¹¹⁰ A Bódva melletti Szendrőn a nagylányok a múlt század végén 3—6 derekas szoknyát kaptak.¹¹¹ ISTVÁNFFY Gy. a múlt század végén a ballai lányoknál említ *karvetős* derekú szoknyát.¹¹²

Az alsótest terjedelmességét, vaskosságát célzó szépségideált nemcsak a szoknyák számának szaporításával lehetett elérni, hanem a tulajdonképpen renaissance eredetű farpárnával is. Legkorábbi felföldi adatunk róla BIRKÁS E. tudósítása Nyitra vármegyéből.¹¹³ *Gyutacsot* — rongy csípőpárnát — viseltek Mezőkövesden.¹¹⁴ E csípőpárna szokása Tardon, is Hollókőn is megvolt.¹¹⁵ Esztergomban a századforduló körül viselték a *pufándlít*.¹¹⁶

Hogy milyen komoly ez a szépségideál — hogy ti. a kövérséget az egészséggel, a jóltápláltsággal vették egynek — arra jellemző, hogy a farpárna viselését általában tagadják az idegen előtt: mindig a szomszéd viseli a farpárnát.

A far szélesítésének ideálját nemcsak farpárnával lehetett megoldani. Néha a legelső szoknyának csináltak felül egy fodrot, hajtást, amely kitarja a fölötte lévő szoknyákat.¹¹⁷ Néha rövid — erősen húzott — kis szoknyát viseltek a pendely fölé, vagy a vászonból készült alszoknyák felső részére varrnak néhány szegőt, mint az 1930—1940-es években Bujákon.¹¹⁸

A kötény (97—98. ábra) legrégibb anyaga a Felföldön is a háziszóttos vászon. ISTVÁNFFY Gy. írt a palócok *ganga* nevű, keskeny háziszóttos vászon kötényéről.¹¹⁹ Háziszóttos vászon többek között a tardi *lefelé végű* vagy *kétoldalú* kötény.¹²⁰ A múlt században a palócoknál *ruha* volt a kötény neve,¹²¹ és így hívták a kötényt 1957 körül a Zoborvidéken is.¹²²

Felföldön egyébként két kötényforma látszik elterjedtnek: egy keskeny és egy bő kötényforma. Bő kötény látható az idézett BIKKESSY-HEINBUCHER „Felső Magyarországi Szénás Paraszt” című képének előterében álló nőalakján, míg a háttérben álló nőn rendes bőségű kötény van. Mezőkövesden a századforduló körül viseltek egy alul arany- vagy ezüstdíszes, fekete bő kötényt.¹²³

Néhány helyről arról a különös szokásról tudunk, hogy a bő kötény tetejére keskenyebb kötényt vesznek. Így régen a matyó nők fekete bő kötényt viseltek, s rá keskeny *surcot*, amelyre igen szerették az arany-ezüst csipkedíszet.¹²⁴ Keskeny kötényt — szakácskát — viseltek a bő kötényre a rimóciak, de így nem mentek templomba, csak a bő kötényben,¹²⁵ s ugyanez a helyzet ma is Hollókőn.¹²⁶

A ködmön bőrének színe az Alföldhöz és a Dunántúlhoz hasonlóan a Felföldön is a régies fehér, vagy az annál újabb barna. Így fehér maradt a híres mezőkövesdi hímzett *kuzsu*¹²⁷ (108. ábra).

Női *gubát* az Abaúj megyei Pusztafaluról ismerünk.¹²⁸

A hódoltság-kori úri női viseletnek része volt az *öv*. Ez csak igen ritkán része a női viseletnek, de néhány adatot mégis ismerünk róla. Így MEDNYÁNSZKY múlt század eleji nyitrai viselet leírásában vörös gyapjú női övről olvashatunk.¹³⁰ Úgy véljük — a múlt századi polgári viselet emléke az a szalagöv, amelyről a palócoknál ISTVÁNFFY Gy. ír.¹³¹

A lábbelik közül régies és szegényes viselet a *bockor*. A Felföldről több adatunk van női bockorviseletre. Így bockort hordtak a múlt század végén a rimóci nők,¹³² a szokolyaiak,¹³³ és a matyók.¹³⁴ A régi salgótarjáni női bockorról MALONYAY-nál olvashatunk.¹³⁵

Meglehetősen gyakori volt a felföldi női *papucsviselet* is. Törökösen fordított-varrott talpú volt. Inkább nyáron és inkább hétköznapon viselték. Az öregeké lapos-, a fiataloké magas sarkú volt. A lányok papucsa színes cérnával és ringlivel volt cífrázva. Az asszonyok fekete papucsának széle piros, zöld vagy fekete bőrrel volt beszegve.¹³⁶ A palóc nők papucsáról MALONYAY-nál olvashatunk.¹³⁷

Elég gyakori a múlt századi, meg századunk eleji Felföldön a női *csizma* (109—119. ábra). Talpa ennek is fordított-varrott volt, szára kétoldalt varrott és szár-teteje elől emelkedő — az alföldi és a dunántúli csizmákhoz hasonlóan. Mivel ez a csizma csak egy szárból és egyetlen rétegű talpból állott — könnyű volt. A mezőkövesdi öregasszonyok még századunk elején mennybelépőnek is nevezték.¹³⁸ A bokánál néhány ráncra volt. Talpa egylábás volt — tehát nem külön formával a jobb, illetve bal láb számára. A szépségideál is ehhez kapcsolódott. Hogy ne vegye fel a

csizma a jobb és a bal láb formáját — este, amikor az ágy szélén ülve levetették — a jobb lábon lévő a bal lábhoz, a bal lábon lévő pedig a jobb lábhoz forgatták. Ezért nevezték forgatósnak az ilyen csizmákat.¹³⁹

Legkedveltebb színe a felföldi ünnepi csizmáknak a piros,¹⁴⁰ de helyenként sárga csizmáról is tudunk.¹⁴¹ E piros és sárga csizmákat — helyenként már a múlt században, helyenként csak századunk elején — ünnepre is fekete csizmák követték. Ezek ugyancsak fordított-varrott talpúak voltak, de a századforduló körül fokozatosan nyugati módra szögezett talpúak lettek. A szögezett talp technikailag sokkal könnyebb volt a régi varrott talpnál, és mivel csak egy belső és egy külső talpból állott, sokkal könnyebb volt a javítás is.¹⁴²

Néhány adatból úgy látszik, hogy a múlt századi cipőt és harisnyát még századunkban is kedvelték. Így a szokolyai viseletben még 1900 körül is hordtak bokás harisnyát fekete szűryanagból, a bokánál piros dísszel.¹⁴³ Bényen és környékén piros és kék pántlikás cipőről tudunk, amelyhez a bokánál piros cviklivel díszített kék harisnyát viseltek.¹⁴⁴

A pántlikás cipő és a bokás harisnya napjainkra meglehetősen kiment az emlékezetből, ugyanakkor a piros csizma emléke még eleven. A sima (nem bokadíszes) kék harisnya azonban például Hollókőn még él, ahol a fiatalos fehér harisnyát követi, mint az időződő — 35 körüli — nők és a félgyász jele.¹⁴⁵

A lábbelik után meg kell még említeni a palócoknál a lábra és karra húzott kímélő szerepű vászontok felét, amelyet *lábszukának* és *karszukának* hívtak és aratóskor használtak.¹⁴⁶

Az eddig tárgyalt anyag alapján két régies vonás mutatkozik hosszabb életűnek a felföldi viseletben. Egyik a háziszőttes *fehér gyapjúposztó* férfiruha, amelyről azt láttuk, hogy az Alföldön a XVIII. század vége körül elmúlhatott. A Dunántúlról már nem találtunk róla említést. Ez a háziszőttes fehér gyapjú férfiruha SZEDER F. leírása szerint a múlt század elején a palócoknál még élt.

A másik régies vonást a női viselet mutatja: ez az előbbi két fejezetben említett *aranyréteg*. Úgy látszik, az aranyos párta, főkötő, homlokkötő, pruszlik, ujjas, szoknya és kötény a Felföldön talán későbbben is jöhetett divatba. Az Alföldön nagyobbreszt már a XVIII. század végén, a XIX. század elején múlt el, a Dunántúlon a XIX—XX. század fordulójáig, századunk elejéig tudunk róla. A Felföldön viszont — különösen a palócoknál — lehet mondani napjainkig húzódik ki élete, napjainkban múlik el.

Végül szólni kell még a *feketéről*, amely — mint az előzőekben is láttuk — alkalmazásának kezdetén a fiatalok divatos holmijához kapcsolódott. Ünnepélyes feketét viseltek Szuhán aratástól — Péter-Pál napjától — egészen Anna napig.¹⁴⁷ A katolikus Mezőkövesden — a katolikus Kalocsához és vidékéhez hasonlóan — az 1910-es évek körül fekete volt a legdíszesebb, a legünnepélyesebb: a menyasszonyi ruha.¹⁴⁸ A menyasszonyi ruha ünnepélyes és mindig olyan szín és díszítés jelzi, mint amit legfiatalosabbnak, legünnepélyesebbnek gondolnak. Ezzel magyarázható az a Hont megyei adat is, amely szerint ott a századfordulókör főleg *piros* volt a menyasszonyi ruha.¹⁴⁹ A fiataloknál az ünnepélyes fekete az ünnepélyes pirossal ötvöződött, vagy annak helyébe lépett.

Az ünnepélyes jelentés mellett hamar kialakult a fekete gyászos-öreges jelentése is. A felföldi viseleteknek van egy — vidékenként különböző időpontokban bekövetkező — korszaka, amikor a viselet a félgyászos és nem egészen fiatalos kékenzöldön keresztül nagyon hamar fekete-gyászos lesz. Hamar jártak gyászos-öreges fekete ruhákban a pilinyi nők.¹⁵⁰ Rimócon 1930 körül 30 éves korukra a félgyászos

és nem egészen fiatalos kéken át már öreges-gyászos feketében jártak az asszonyok.¹⁵¹ Hasonló jelenségről Galgamácsáról tudunk.¹⁵²

Végül a *halotti ruháról* tudósít néhány leírás. Mint már többször említettük, a gyászos valahogyan érintkezik az ünnepélyessel. Ünnepélyesnek tudjuk a fekete első jelentkezését a paraszti viseletekben. S e feltételezésünket erősíteni látszanak azok a ritka adatok, amelyek az ünnepélyes piros gyászszíneként való alkalmazásáról tudósítanak. Piros gyászra a palócoknál is van néhány nyom. Így Rimócon piros csecsekendővel gyászolta kis gyermekét a fiatalasszony.¹⁵² SCHULZ I. írja a kuruc-kori viseletekről, hogy a vörös is szerepelhetett gyászszíneként.¹⁵⁴ BÁTKY Zs. írta, hogy palócoknál és Kalotaszegen kis gyermeket vörös kendővel gyászolnak.¹⁵⁵

Érdekes módon Hollókón és környékén nem a piros a legünnepélyesebb, hanem az ún. tündöszín (erős pirosas rózsaszín). A pirosat Bujákon egyenesen gyászosnak tartják.¹⁵⁶ A borsodi fiatalokat — lányokat, legényeket és menyecskéket — életük ünneplő ruhájában temették.¹⁵⁷ A palóc lányokat és asszonyokat menyasszonyi fehér ruhában temették a múlt század végén, a lányok fejére koszorút, az asszonyok fejére arany-ezüst főkötőt, arra fátylat tettek.¹⁵⁸ Bényen az élő legszebb ruhája volt a halotti ruha. Az asszonyok fejére ott nem tettek főkötőt — kontyot — csak tilángli fátylat.¹⁵⁹

JEGYZETEK

- ¹ HERKELY K., 1938:293.
- ² FRANTZ A., 1868. In: KRESZ M., 1956:215.
- ³ KELECSÉNYI J., 1854. In: KRESZ M., 1956:185. — VAHOT I., 1857. In: KRESZ M., 1956:196.
- ⁴ SZEDER F., 1819. In: KRESZ M., 1956:146.
- ⁵ VAHOT I., 1857. In: KRESZ M., 1956:196. — NYÁRY A., 1909:131. — GARAY Á., 1911:95. — GYÖRFFY I., 1956:23.
- ⁶ MEDNYÁNSZKY A., 1821. In: KRESZ M., 1956:129. — WIMMER, G. A., 1840—42. KRESZ M., 143. — SÁVOLY L., 1846. In: KRESZ M., 1956:167. — HUNFALVY J., 1867. In: KRESZ M., 1956:214. — GYÖRFFY I., 1956:23.
- ⁷ SZEDER F., 1819:74. — HERKELY K., 1938:295. — GYÖRFFY I., 1956:24.
- ⁸ MÁRTONFFY K., 1854. In: KRESZ M., 1956:184.
- ⁹ KISKÉRI BALOGH I., 1898:130.
- ¹⁰ SZEDER F., 1819. In: KRESZ M., 1956:147. — ISTVÁNFY Gy., 1898:370. — KISKÉRI BALOGH I., 1898:129. — FLUDOROVICS Zs., 1913:232. — GÖNYEY S. 1939:139. — GÖNYEY S., 1940:22. — GYÖRFFY I., 1956:29.
- ¹¹ GYÖRFFY I., 1956:29.
- ¹² PRÓNAY G., 1855. In: KRESZ M., 1956:192.
- ¹³ PRÓNAY G., 1855. In: KRESZ M., 1956:193.
- ¹⁴ GÖNYEY S., 1939:139. — UÓ. 1940:42.
- ¹⁵ PINTÉR S., 1880:73. — GÖNYEY S., 1938:157. — GYÖRFFY I., 1956:36.
- ¹⁶ FLÓRIÁN M., 1966:176.
- ¹⁷ GÖNYEY S., 1939:140.
- ¹⁸ GÖNYEY S., 1939:137.
- ¹⁹ GYÖRFFY I., 1956:48.
- ²⁰ GYÖRFFY I., 1956:36.
- ²¹ GYÖRFFY I., 1956:54.
- ²² PALOTAY G., 1930:142.
- ²³ GYÖRFFY I., 1956:37.

- 14 GYÖRFFY I., 1956:39.
 25 BIRKÁS E., 1837. In: KRESZ M., 1956:159.
 26 KISKÉRI BALOGH I., 1898:130.
 27 ISTVÁNFFY Gy., 1898:369.
 28 HERKELY K., 1938:292.
 29 Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye: 512.
 30 ISTVÁNFFY Gy., 1898:368, 370.
 31 HERKELY K., 1938:292.
 32 GÖNYEY S., 1938:153, 157.
 33 GÖNYEY S., 1940:42.
 34 GÖNYEY S., 1942:249.
 35 PINTÉR S., 1880:74. — ISTVÁNFFY Gy., 1898:370. — NYÁRY A., 1909:131. — HERKELY K., 1938:293. — GÖNYEY S., 1940:43.
 36 GYÖRFFY I., 1956:40.
 37 SZEDER F., 1819. In: KRESZ M., 1956:146.
 38 SZEDER F., 1819. In: KRESZ M., 1956:146.
 39 GYÖRFFY I., 1956:43.
 40 PAP Gy., 1865. In: KRESZ M., 1956:214.
 40a GYÖRFFY I., 1930:21.
 41 PAP Gy., 1865. In: KRESZ M., 1956:214.
 42 PALOTAY G., 1930:142.
 43 BIRKÁS E., 1837. In: KRESZ M., 1956:159.
 44 GYÖRFFY I., 1930:41, 46.
 45 MALONYAY D. 1911 — 1912:28.
 46 BRUJMAN S., 1843. In: KRESZ M., 1956:165.
 47 GYÖRFFY I., 1956:43.
 48 LUBY M. 1927:149 — 150.
 49 CSATKAI, E. 1946:72.
 50 MALONYAY D. 1911 — 1912:130.
 51 MORVAY J., 1957:127.
 52 MORVAY J., 1957:127.
 53 MEDNYÁNSZKY A., 1821. In: KRESZ M., 1956:129.
 54 PALOTAY G., 1930:139.
 55 PALOTAY G., 1930:139.
 56 KISKÉRI BALOGH I., 1890:130. — ISTVÁNFFY Gy., In: Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország. VI. köt. Felső-Magyarország. II. 182.
 57 Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város: 129. — GÖNYEY S., 1938:138. — Uő. 1941:69. — MORVAY J. 1957:126.
 58 PINTÉR S., 1880:75. — PALOTAY G., 1930:138. — U. KERÉKGYÁRTÓ A., GYÖRFFY I., 1956:70, 71.
 59 SZEDER F., 1819. In: KRESZ M., 1956:147.
 60 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1935:70.
 61 NYÁRY A., 1909:130.
 62 GYÖRFFY I., 1956:76.
 63 HERKELY K., 1938:290.
 64 MALONYAY D., V. A palóccokról: 144. — FLUDOROVICS Zs., 1913:231. — U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1935:112, 113. — GÖNYEY S., 1938:155. — GYÖRFFY I. 1956:73, 76.
 65 GYÖRFFY I., 1956:73.
 66 GÖNYEY S., 1941.a.: 69.
 67 Néprajzi Múzeum, ltsz.: 93560.
 68 Saját gyűjtés.
 69 PINTÉR S., 1880:75. — ISTVÁNFFY Gy., 1894:181. — Uő., 1898:373—374. — FLUDOROVICS Zs., 1913:232. — NOVÁK J. L., 1913:62. — U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1935:113. — GÖNYEY S., 1938:155. — MALONYAY D., V. A palóccokról 100, 101, 145. — Magyarország vármegyéi és városai. Esztergom: 78. — Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen. VI. Felső-Magyarország II. rész: 185, 202.
 70 GYÖRFFY I., 1956:77.
 71 MORVAY J., 1957:126.
 72 NOVÁK J. L., 1913:63.
 73 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1935:113.

- 74 MANGA J., 1942:201.
75 GÖNYEY S., 1940:42.
76 GÖNYEY S., 1938:151.
77 ISTVÁNNFFY Gy., 1898:373.
78 Saját gyűjtés.
79 MALONYAY D., V.: 101.
80 ŠRONKOVA, O., 1954:122, 129, 131 és 134.á.
81 GYÖRFFY I., 1956:83.
82 Saját gyűjtés.
83 GYÖRFFY I., 1956:83.
84 SZEDER F., 1819. In: KRESZ M., 1956:147.
85 NOVÁK J. L., 1913:63.
86 GÖNYEY S., 1938:146.
87 MANGA J., 1942:181, 184. — MORVAY J., 1957:126.
88 MALONYAY D., 1922:72.
89 PALOTAY G., 1931 és 1938.
90 DOBOS Iona szíves szóbeli közlése.
91 HERKELY K., 1938:287.
92 PINTÉR S., 1880:75.
93 MORVAY J. szíves szóbeli közlése.
94 MORVAY J., 1957:126.
95 RADVÁNSZKY B., 1896:I.72.
96 ISTVÁNNFFY Gy., 1898:371.
97 SZEDER F., 1819. In: KRESZ M., 1956:146.
98 GÖNYEY S., 1939:138.
99 MORVAY J., 1957:279—282.
100 J., 1857. IN: KRESZ M., 1956:198.
101 BRUJMAN S., 1843. In: KRESZ M., 1956:165.
102 GÖNYEY S., 1939:138.
103 GYÖRFFY I., 1956:85.
104 GÁBORJÁN A., 1948:155—157. — Uő. 1977:I:32—33.
105 Saját gyűjtés.
106 HERKELY K., 1938:288.
107 GÖNYEY S., 1940:41.
108 GÖNYEY S., 1938:147.
109 GYÖRFFY I., 1956:102.
110 Saját gyűjtés.
111 RUITZ I., 1965:573.
112 ISTVÁNNFFY Gy., 1898:372.
113 BIRKÁS E., 1837. In: KRESZ M., 1956:159.
114 GYÖRFFY I., 1956:109.
115 Saját gyűjtés.
116 Magyarország vármegyéi és városai. Esztergom. 78.
117 Saját gyűjtés.
118 Saját gyűjtés.
119 ISTVÁNNFFY Gy., 1989:372.
120 Saját gyűjtés.
121 SZEDER F., 1819. In: KRESZ M., 1956:146.
122 MORVAY J., 1957:126.
123 GYÖRFFY I., 1956:103.
124 GYÖRFFY I., 1956:103.
125 PALOTAY G., 1930:137.
126 Saját gyűjtés.
127 GYÖRFFY I., 1956:95.
128 GÖNYEY S., 1939:138.
129 SCHULTZ I., 1912:83.
130 MEDNYÁNSZKY A., 1821. In: KRESZ M., 1956:130.
131 Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. VI. Felső-Magyarország II.: 185.
132 PALOTAY G., 1930:138.
133 HERKELY K., 1938:287.

- 134 GYÖRFFY K., 1956:83.
135 MALONYAY D., 1922:71.
136 GYÖRFFY I., 1956:83.
137 MALONYAY D., 1922:132.
138 Saját gyűjtés.
139 Saját gyűjtés.
140 Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye. 146. — Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország. VI. Felső-Magyarország. II. rész. 212. — Magyarország vármegyéi és városai. Esztergom. 79. — MALONYAY D., 1922:105. PINTÉR S., 1880:75. — ISTVÁNFFY Gy., 1898:374. — NYÁRY A. 1909:129. — NOVÁK J. L., 1913:62, PALOTAY G., 1930:130.
141 SZEDER F., 1819. In: KRESZ M., 1956:147. — MEDNYÁNSZKY A., 1821. In: KRESZ M., 1956:130. — DRNOVSZKY F., 1837. In: KRESZ M., 1837:161. Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád megye. 146.
142 GÁBORJÁN A., 1958:53—54.
143 HERKELY K., 1938:287.
144 NOVÁK J. L., 1913:65.
145 Saját gyűjtés.
146 ISTVÁNFFY Gy., 1898:374.
147 U. KERÉKGYÁRTÓ A., 1935:113.
148 GYÖRFFY I., 1956:113 l. és a XXXIII, XXXIV. és XXXVI. képek.
149 Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmecbánya sz. kir. város. 129.
150 NYÁRY A., 1909:131.
151 PALOTAY G., 1930:139.
152 GÖNYEY S., 1940:42.
153 FLÓRIÁN M., 1966:59.
154 SCHULTZ I., 1912:32—33.
155 BÁTKY Zs., Ethn. 22.
156 Saját gyűjtés.
157 ISTVÁNFFY Gy., 1896:280.
158 ISTVÁNFFY Gy., 1894:181.
159 NOVÁK J. L., 1913:67.

ERDÉLY

Férfiviselet

Mint az eddig tárgyalt területekről, Erdélyből is tudunk a férfiak zsírozott-vajazott *hajáról*. Például a mezősegi férfiak vajzták a hajukat,¹ a magyarpalatkaiak pedig rucaszírral kenték.² Több adatunk van hosszú férfihajról is. Így ORBÁN B. és MALONYAY D. ír a hétfalusi magyarok hosszú hajáról,³ s ORBÁN B. az aranyosszéki hosszú férfihajról.⁴ A mezősegi magyar férfiak hosszú hajukat a múlt század vége körül befelé,⁵ a magyarpalatkaiak pedig kifelé kunkorították.⁶

Nyírott-borotvált férfifejről is tesznek említést az írásos adatok. Így a lövétei férfiak haja 1880 körül elöl és hátul nyírva volt.⁷ LÜKŐ G. leírása arról tudósít, hogy a moldvai férfiak hosszú haja még 1935-ben is a széleken és elöl borotvált volt.⁸

Csimbókba kötött férfihajról Lövétéről tudunk.⁹ Elég általánosnak látszik a fonott haj. Kalotaszegről,¹⁰ Torockóról,¹¹ Alsófehér megyéből¹² és Málnásról¹³ tudunk divatjáról. (1—7 ábra.)

Fejfedőként — mint az eddig tárgyalt vidékeken is — Erdélyben is viselték a *süveget* (10—11. és 17. ábra), mégpedig a Kalotaszegen,¹⁴ Udvarhelyszéken,¹⁵ Csik-Széken¹⁶ és Szakadátan.¹⁷

Elterjedt Erdélyben a múlt század folyamán a nagykarimájú *kalap* (12. ábra) is. JANKÓ J. ír róla a Kalotaszegről,¹⁸ és Torockóról.¹⁹ ORBÁN B. a gyimesi szoros vidékéről, a hétfalusi magyaroknál²⁰ és Aranyosszékről említi.²¹ MALONYAY D. a hétfalusi csángók nagykarimájú kalapjáról ír.²² Az Alsófehér vármegyei Lőrincrévén egészen 1918 körülig viselték a széles karimájú kalapot.²³ Moldvában kis és nagy karimájú kalapot viseltek.²⁴ — Kalotaszegen a múlt század végén nyári kalapként a pörgekalapot (13. b. ábra) viselték.²⁵ Kedvelt volt Aranyosszéken is.²⁶ Téltre általában szörmekucsma féleket viseltek. Ezek között igen régies forma a fekete — ritkábban fehér — báránybőrből készült és fülekkkel ellátott kucsma.²⁷ Általános Erdélyben a szalmakalap mint nyári viselet. — Magyarok viselte fezzről LÜKŐ G. írt.²⁸

A *nyakravalók* (11. ábra) általában feketék. A régies fehér nyakravaló meglétéről VAJDA L. közlése tájékoztat.²⁹

A régi erdélyi férfing (13—18. ábra) a magyar lakta területen általános bevarrott ujjú, az ujjak alatt hasáb formájú oldaltoldásos, gallértalan és kézelőtlen volt, amely a nyaknál, esetleg az ujjaknál is madzaggal kötődött. A hosszú ing Erdélyben sokkal hosszabb ideig — a közelmúltig — élt, mint a többi magyarság lakta területeken. Az oldaltoldás nemcsak hasáb alakú lehetett, hanem lefelé szélesedő is.³⁰ Hosszú ingről ír ORBÁN B. a hétfalusi magyaroknál,³¹ KÖVÁRY L. Torockóról.³² Térdig ért a hétfalusi csángók inge,³³ és hosszú volt 1880—90 körül a lövétei férfing. Szakadátan ugyancsak hosszú volt az ing.³⁵ Az Alsófehér vármegyei hosszú inget

nyáron kieresztve viselték, s csak télen húzták bele a harisnya nevű nadrágba.³⁶ Hidegben húzták csak be a harisnyába a mezőségi inget is.³⁷ Torockón ugyancsak kieresztve hordták nyáron a lobogós ujjú és gallértalan inget.³⁸ Hogy a gatyán vagy nadrágon kívül hordott ing a múltban nagyobb területek viseleti szokása volt — arról egy dunántúli — 1836 utáni metszet informál, amely a Milfait Ferencet őrző pandúrokon mutat nadrágon kívül hagyott inget (14. ábra). SZENDREI J. XVII. századi ökorhajcsárnak inge volt a harisnyán kívül hagyva.³⁹ (15. ábra.)

Néhány adatunk rövid ingről (10. és 17. ábra.) is szól. Így MALONYAY D. szerint a régi kalotaszegi ing rövid is lehetett.⁴⁰ — NAGY J. SCHEINT G. Danielt idézi, aki azt írta a székely ingről, hogy az a nyaknál és a kézelőnél ráncos volt.⁴¹ Lehetett nyakban ráncos a bevarrott ujjú ing is, de lehetségesnek tartjuk, hogy a nyakban és kézelőnél ráncos férfi ing mellévarrott ujjú volt. Kalotaszegen a kisfiúkat még szinte napjainkig mellévarrott ujjú kis hosszú ingecskeben járatták.⁴² E renaissance forma mellévarrott ujjú férfi ingre a Sárközből is idéztünk példát. A XVI. századi nyugat-európai viseletben mind férfi, mind női ingek készültek ezzel a szabással.

E háziszöttes kender- vagy lenvászonból készült ingeket, amelyek gallértalanok, kézelőtlenek, nyakban és a kézelőnél madzaggal kötősek voltak — a századforduló körül lassan kezdik felváltani a pamutos vászonból vagy gyolcsból készült galléros-kézelős-vállfoltos-pálhás és gombra csukódó, újabb divatú ingek.

Szűk vagy kissé bővebb *gatyá* (19. ábra) tartozott a nyári viselethez, amelyet a derekán lévő korbán madzaggal húztak össze. Igen régies formáját Lövéteről ismerjük HAÁZ F. R. leírásából. Ez szűk volt, korc és hasíték nélküli, és elől ún. cigánybogra kötődött.⁴³ Télen posztónadrágot viseltek, alá szűk vászon lábravalót.

A *tüsző* (10, 15 és 17. ábra) nevű széles bőrvörrel az alföldi férfi viselet leírásánál megjegyeztük, hogy azt eredetileg nem a rövid derekú, hanem az azt megelőző hosszú ing tartozékának tartjuk. Az erdélyi adatok ezt a feltételezésünket megerősítik. Széles tüszőt viseltek a térden alul érő ingre a múlt század második felében a Gyimesi szoros környékén⁴⁴ és Hétfaluban.⁴⁵ Lövétén 1880—90 körül a hosszú, kieresztett ingen hordták a *düszüt*.⁴⁶ Oláhfaluban ugyancsak a hosszú ingre vették a tüszőt.⁴⁷ Hosszú ingre szijut viseltek Alsófehér megyében,⁴⁸ a Mezőségen és Magyarpalatkán.⁵⁰

A tüszőn kívül keskenyebb öveket is viseltek. Így az alsórákosiak 1868-ban bogláros övet hordtak.⁵¹ A torockóiak bőrvöre 1871-ben veres volt.⁵²

Vászonkabátot Erdélyben is több helyen hordtak az ingre. JANKÓ J. a múlt század végi Kalotaszegről *puszli* nevű ujjasról ír, amelyet az ingre viseltek.⁵³ Ez igen különös adat, mert az ingre viselt vászonujjast Erdélyszerte *friskónak* vagy *firiskónak* hívták — például Kalotaszegen, ahol firiskónak vagy bujbelének hívták,⁵⁴ Háromszék megyében s a hétfalusi csángóknál szintén firiskó volt a neve.⁵⁵ ORBÁN B. től a hétfalusi magyarok firiskójáról tudunk.⁵⁶ Torockón,⁵⁷ a Mezőségen⁵⁸ és Alsófehér megyében⁵⁹ friskó vagy firiskó volt e vászonkabátka neve.

A többé-kevésbé bő vászon gatyáknál régiesebbeknek tartjuk a szűk vászon-nadrágot (20. ábra). Ilyet viseltek a Mezőségen, amit a fehér vagy szürke posztónadrághoz hasonlóan harisnyának hívtak.⁶⁰ Magyarpalatkán a románnak tartott szűk vászonnadrágot — a *solovárt* — hordták.⁶¹

Ami a bőrruhákat, bőrhalmikat illeti — a *mellesek* közül azokat tartjuk régiesebbeknek, amelyek fehérek és oldalt csukódnak (31. a. ábra). Gyergyó délnyugati szögletéből ORBÁN B. írt oldalt csukódó fehér bőrmellényről.⁶² MALONYAY D. még századunk elején látta a hétfalusi csángók oldalt gombolódó mellesbundáját,⁶³

valamint az Udvarhely megyeiek oldalt gombolós bőrmellényét.⁶⁴ A kalotaszegi fehér *mejrevalót* is viselték a férfiak, mégpedig templomba és temetésre.⁶⁵

Ezután a férfi *bőrujjasokat* (31. b. ábra) vesszük sorba, amelyek neve: *kozások, ködmön, bunda* és általában elég hosszúak.

A kalotaszegi férfi *kozásokot* MALONYAY az újabb barnának látta, fekete *prémgallérral* és *kézélővel*.⁶⁶ Ez a fekete a kozásokon is díszes, ünnepélyes és nincs köze a gyászhoz. A lövétei kozások 1931-ben hosszú volt, szabásvonalai egyenesek.⁶⁸ Az Alsófehér megyei kozások a múlt század végén félcombig ért és *zsírozott* volt.⁶⁹ Erdélyi zsírozott bőrruháról eddig ezt az egyetlen adatot ismerjük. A magyarpalatkai kozások fehér volt és térdig ért.⁷⁰ Csikszereda környékéről 1869-ből tudunk.⁷¹ Az aranyosszéki ködmöny 1871-ben rókaprúmes volt és ujjai csak a könyökig értek.⁷² JAN-KÓ J. a torockói ködmönt fehérnek, ujjasnak és rókatorkosnak látta.⁷³ Szakadátan *ködmönt* és *csobán ködmönt* viseltek.⁷⁴

Bundáról is több helyről tudunk. Csípőig ért a lövétei bunda.⁷⁵ Ujjas bunda volt egy 1799-ben körözött Kézdi Székbeli emberen.⁷⁶ Fehér bőrbundát viseltek a gazdagok 1869-ben a Gyimesi szoros környékén.⁷⁷ A dévai csángó-székelyek mintyán bundája fehér, álló galléros és díszesen hímzett volt.⁷⁸ Székely hosszú bőrbundáról tudósít NAGY J.⁷⁹ Fehér volt a magyarpalatkai bunda is. Mikor a kisbárányok születtek, a gazdalegényeknek kint kellett hálgniok a havon, hogy meg ne fagyjanak a kisbárányok. Ilyenkor a bundára a nedvesség ellen — szűrt is vettek.⁸⁰

Az erdélyi népviseletben nemigen van adatunk *férfisubáról*. Bár a suba szó előfordul: a hétfalusi magyaroknál a kozásokot jelentette.⁸¹ Ujjas subája volt Bethlen Gábornak. Ez talán a német nyelven Schaubenak jelölt, Közép- és Kelet-európában viselt, szőrmével bélelt és díszített köpenyekkel állhatott kapcsolatban.

Az erdélyi gyapjúszőttés kabátokat a gyakori szürke vagy barna szín, s a gombok híján madzaggal, szíjjal csukódás jellemzi. A *szűrt* inkább csak Kalotaszegen viselték a múlt század eleje óta. (32—53. ábra) A *darócot* váltotta fel a divatja.⁸² Bár a XVI—XVII. századi erdélyi iratokban előfordul a szűr, GYÖRFFY I. kutatásai szerint az ott hamarosan elmúlhatott, és csak a múlt század 80-as éveitől kezdett ismét terjedni. Mégpedig két úton: az egyik út Bihar felől vezetett a Sebes-Körös mentén Kolozsvár s a Kalotaszeg felé, — a másik út ettől délre, a Maros mentén haladt.⁸³ Nagyvárad felől — a Sebes-Körös mentén — a bihari fekete rátétdíszes, részsütös vállú és négyszögletes gallérja felett még kis, álló gallérral ellátott szűr terjedt. Így Kalotaszeg és Kolozsvár vidéke a régi hímzett bihari szűrt meg sem ismerhette. Délerdélyben a Maros mentén a békési cifra, színes hímzésű szűr terjedt.⁸⁵ A Mezőségen és Magyarpalatkán eső ellen *csuklyás szűrt* vagy *glugát* hordtak. Ez tulajdonképpen ujjatlan csuklya volt. A juhász a bunda fölé vette, ha a havon hált.⁸⁵

Meglehetősen általános gyapjúszőttés kabát-féle a *zeke*. Kászonban *cedelének* hívták.⁸⁶ NAGY J. kutatásai szerint „A hozzájuk való posztót a múlt században házilag szőtték fekete vagy szürke rackagyapjúból”.⁸⁷ Régebbi szabása egyenes vonalából állott.⁸⁸ MALONYAY D. szerint a Háromszék megveit *cedele* századunk elején térdig ért és nem volt gallérja.⁸⁹ Csikban ORBÁN B. szerint *szokmány*nak hívták a zekét, amely fekete volt.⁹⁰ Fekete zekéről van néhány adat.⁹¹ GÖNYEY S. kutatásai szerint a gyimesi csángók zekéje sötétbarna volt és egyenes szabásvonalú.⁹² Bokáig ért századunk elején a Háromszék megyei zeke, amely fehér, szürke vagy szederjes posztóból készült és csuklyás volt.⁹³ A dévaiak szokmánya barna vagy fekete volt,⁹⁴ s a Mezőségen is viselték régen.⁹⁵

A *conda* és *daróc* (62—65. ábra) szavak az erdélyi viseletben hol anyagot, hol ruhadarabot jelentenek. A *conda* szó első előfordulása — személynévként — 1425, textiliaként 1510 és eredete ismeretlen.⁹⁶ A *daróc* szó első előfordulása 1349 — posztóként — és eredete ugyancsak ismeretlen.⁹⁷ E két szó jelentése néha át is fedődik. JANKÓ J. írja, hogy a múlt század végi *daróc* vagy *conda* Bánffyhunyon fehér, a falvakban szürke volt.⁹⁸ NAGY J. a kalotaszegi *darócot* szürkének vagy barnának írja.⁹⁹ A múlt század végén az aranyosszéki *conda* szürke volt; Torockón a felálló gallérú *condrát* a völegényre és a halottra adták.¹⁰⁰ NAGY J. azt írja a torockói *condráról*, hogy azt fehéren vették és házilag festették feketére. Völegénykortól viselték templomba.¹⁰¹ Sötét színű *darócposztóból* készült a lozsádi „*czundra*”.¹⁰² Az Alsófehér vármegyei *conda* lehetett fekete, barna vagy szürke. LÁZÁR I. két fajtájáról írt. Az egyik fekete volt és szúr alakú, a másik szürke és csipőig érő.¹⁰³ Posztó ujjasok „*kocogány*” nevével Udvarhely megyében találkozunk.¹⁰⁴ Nem tudjuk megmondani, hogy az eredetileg bőrruha jelentésű *kacagány* szó itt hogyan csúsztatott át gyapjú ujjas nevére.

Sok adat egyszerűen csak ujjasról szól. Azok közül idézünk most néhány példát, amelyek az anyagra vagy a színre utalnak. GÖNCZI J. a székely ujjast szürke háziszóttos posztóból készültnek látta 1866-ban.¹⁰⁵ GERGELY L. Marosvásárhely környéki háziszóttos gyapjú ujjasról ír ugyanabban az évben.¹⁰⁶ Az Udvarhely megyei ujjas századunk elején fekete posztóból, azelőtt szürke vagy fekete *darócból* készült.¹⁰⁷ A háromszéki ujjast „*zeke ujjas*”-nak vagy „*kaput*”-nak hívták és *harisnya* posztóból készült.¹⁰⁸ Kék vagy barna *daróc* volt az anyaga a miriszlói ujjasnak.¹⁰⁹ A kék *darócnál* érdemes megállnunk. A középkorból tudunk kék juhokról.¹¹⁰ Ezek alapján most nem dönthetjük el, hogy a kék *daróc* festett kék volt, vagy esetleg kék juhok gyapjából készült. — Háziszóttos szürke posztó volt az anyaga 1931-ben még a lövétei ujjasnak.¹¹¹ A Mezőségen *condraposztóból* készült fehér ujjast viseltek, amit régebben maguk a férfiak varrtak meg maguknak.¹¹² Háziszóttos szürke posztóból készült a magyarpalatkai fiatalok ujjasa.¹¹³

A *gubát* SZENDREI J. írja le az erdélyi XVII. századi úri viseletben.¹¹⁴ Bár paraszti gubáról viszonylag kevés az adat, annyi mégis kitűnik belőlük, hogy Erdélyben használták a fürtös gubát. (56—61. ábra) Így ORBÁN B. a hétfalusi magyaroknak lombos gubájáról vagy sárikájáról ír, amit fürtös gubának értelmezhetünk.¹¹⁵ ORBÁN B. adatát MALONYAY is átveszi.¹¹⁶ Igen érdekes TÓKÉS B. leírása, amely szerint a mezőségi guba szúrposztóból készült és csuklyás volt.¹¹⁷ Bár ritkán, de előfordul, hogy a szúr és guba szavak átfedik egymást, s akkor nem tudunk pontosan a jelentésre következtetni.

Bár vannak erdélyi kékposztó *nadrág* adatok, itt csak a régiesebb, szegényesebb, napjainkig is élő háziszóttos posztó *nadrágokat* ismertetjük, amelyek lehetnek szürkék, fehérek vagy feketék. (54. ábra) Az erdélyi posztónadrágnak általában *harisnya* a neve. Készülhetett *harisnya* posztóból, de *darócból* is. MALONYAY D. szerint a kalotaszegi *harisnya* századunk elején fehér *daróc* volt.¹¹⁸ Ír a kalotaszegi szúr-nadrágról JANKÓ J. is, sőt ellenzős szabását is feltünteti.¹¹⁹ Ellenzősnek tudjuk a Háromszék megyei *harisnyát* is.¹²⁰ JANKÓ János kutatásai szerint szürke volt a torockói szegények *darócnadrágja*.¹²¹ Szürke vagy fehér *darócposztóból* készült a múlt század végén a lozsádi *nadrág*.¹²² A miriszlóiak *nadrágjáról* is azt tudjuk, hogy *darócból* készült.¹²³ Ezekben az adatokban a *daróc* szó nem ruhadarabot, hanem kifejezetten anyagot jelent és úgy véljük, hogy az anyagjelentés a régiesebb.

Az erdélyi, harisnya nevű nadrág szabásvonalai lehettek egyenesek, de az újabb divat szerint görbék is. (54. ábra) Egyenes szabásvonalak jellemezték az 1930-as évek körül a gyimesközéploki csángó harisnyát, ugyanakkor a csikszenttamási székely harisnya szabásvonalai már görbék voltak.¹²⁴

Igen régies, középkori formáját találta meg a harisnyának a moldvai Nagypatakon (Valea Mare) NAGY Jenő. Itt a harisnya nevű nadrág két szárát az európai középkori gyakorlatnak megfelelően még nem varrták össze.¹²⁵

Tudunk arról is, hogy a háziszőttés anyagú harisnyát helyenként házilag varrták meg. Így házilag varrták meg a bukovinai magyarok fehér háziszőttés harisnyáját.¹²⁶ A magyarpalatkai fehér vagy szürke harisnyát maga a férfi varrta meg magának.¹²⁷

Bocskorról (69. ábra) igen sok leírás szól. Több adat szőrös bocskort említ.¹²⁸ Erdélyben a bocskor tovább általános és gyakori, mint a többi magyarlakta területeken. Nemcsak a köznapok és a szegények viselete. Így Lövétén az 1880–90-es években templomba is, táncba is felvették.¹²⁹ Bocskor tartozott a gergyói katonák öltözetéhez 1839 körül.¹³⁰

A XVII. századi erdélyi férfi *csizma* (70–72. ábra) SZENDREI János szerint sárga, vörös vagy kék volt.¹³¹ Kék férfi csizmát a hódoltság korából NEMES Mihály — NAGY Géza is mutat¹³² sőt BÉL Mátyás is említ.¹³³ APOR Péter már azt írja a XVII. század legvégéről, hogy a férfi csizma sárga és veres volt, és fekete csizmát csak az viselt, aki gyászolt.¹³⁴ Természetesen ez a csizma is török módra fordítottvarrott talpú volt, szára oldaltvarrott és emelkedő tetejű, s torokban néha ráncos. Mint gazdag és ünnepi viselet a múlt század folyamán mondhatni Erdélyszerte általános lett.

Végül meg kell még emlékezni egy bocskornál nagyobb, csizmánál kisebb, talpból és felsőrészből álló lábbeliről, amelynek hol *cepők* — hol *bakancs* a neve.¹³⁵ Hasonló nagyságú az az *egybeszabott bakancs*nak (75–76. ábra) nevezett rövid szárú lábbeli, amelynek az a jellegzetessége, hogy egyetlen talprétegből és egyetlen darab bőrből szabott felsőrészből áll. A felsőrész úgy van egyetlen darab bőrből szabva, hogy csak hátul van varrás, az orrán nincsen, csupán felül adódik egy „cvikli”-nyi toldás, amely vagy a belső, vagy a külső oldalra esik, s itt fűzős a lábbeli. 1843-ban etédi GEDŐ János így ír róla: „Lábbelijök... és bakancs, mellyett itt „cipő”-nek hívnak, 's éppen az, ami a' rendes gyalogság' lábbelije, csak hogy ezt oldalán fűzik”.¹³⁶ Oldalt fűzős czipőket viseltek Székelykeresztúron és vidékén az 1867-es Vasárnapi Újság szerint.¹³⁷ Ekívül fűzős lábbelit MALONYAY Dezső is leírja az Udvarhely és Háromszék megyei legényeknél.¹³⁸ Cepők szerű „kálczun” nevű lábbelit a hétfalusi szegény magyarok viseltek.¹³⁹ Lövétéről HAÁZ F. Rezső a cepők mellett még egy „csizma-bolond” nevű lábbeliről ír, amely rövid volt és belül fűzős.¹⁴⁰ Hasonló lábbeliről ír VÁMSZER Géza Szakadátról¹⁴¹ és LÁZÁR István Alsófehér megyéből.¹⁴²

Női viselet

A női hajviseletben az általunk ismert leírások közepén választott hajról szólnak. (77. ábra) A többi magyarlakta területekkel ellentétben a fordított T alakú hajválasztékról itt nem tudunk, és pödrott hajról sem szólnak a leírások.

Ami a lányok hajfonatát illeti, az erdélyi adatok zöme a régiesebb egyetlen fonatról szól.

SZENDREI János XVII. századi erdélyi női viseletet tárgyaló dolgozatában a székely hajadon fején fekete *párta* látható.¹⁴⁴ Más helyen SZENDREI pártát vagy *koronát* az úri kisasszonyoknál említi.¹⁴⁵ Ma sajnos nem tudjuk, hogy a korona és párta szavak ugyanazt a darabot jelölték-e, vagy két különböző lányfejük nevei voltak.

A korona szó első előfordulása 1350 körüli és latin eredetű.¹⁴⁶ A párta szó első előfordulása 1395 körül a Besztercei Szójegyzékben található. A szó német eredetű.¹⁴⁷ A párta dísz lehet aranyos-ezüstös vagy gyöngyös, színe lehet piros és fekete. (81. ábra). A dunántúli viselet tárgyalásánál említettük a régi sárközi piros pártát.¹⁴⁸ Ilyen adatunk Erdélyből is van: Déván piros volt a menyasszony pártája SZABÓ Imre leírása szerint.¹⁴⁹ Piros hajszalagra ugyancsak idézhettünk dunántúli adatot.¹⁵⁰ A torockói párta (82. ábra) a múlt század végén az ünnepélyes és divatos feketével volt kívül bevonva, a belseje pedig régi ünnepélyes pirossal.¹⁵¹ Hasonlóképpen ír NAGY Jenő Torockóról¹⁵² és Kalotaszegről¹⁵³ (81. ábra).

A piros, illetve fekete pártákat — úgy látszik — piros, illetve fekete homlokszalagok követték, vagy e szalagok voltak a párták olcsóbb megfelelői. Így a hétfalusi magyar lányok ünnepen veres vagy meggy színű hajkötőt, homlokszalagot hordtak.¹⁵⁴ A székely lányok 1843 körül homlokokon fekete bársonyt viseltek.¹⁵⁵ MALONYAY Dezső Udvarhely megyéből századunk elejéről már nem a pártát, hanem a lányok fekete bársonyszalagját említi, amelyet hátrasímtott hajukon viseltek.¹⁵⁶ LÁZÁR István szerint az Alsófehér vármegyei lányok három rétvű fekete bársony szalagot tettek a hajukra a múlt század végén.¹⁵⁷ Fekete bársonyszalagot hordtak a fejükön ünnepen a mezősegi lányok, s ezt — világosan utalva a homlokszalag párta eredetére — Keszűben pártának hívták.¹⁵⁸

Azt, hogy a párták gyöngyös vagy arany-ezüst díszre volt-e a korábbi, az eddigi adatok alapján nem lehet eldönteni. Így a datálás igénye nélkül a gyöngyös pártákról, gyöngyös homlokszalagokról szóló adatokat soroljuk fel előbb. APOR Péternél olvashatjuk, hogy a lányok gyöngyös koronát viseltek a nyakszirtükön a XVII. század végén.¹⁵⁹ KŐVÁRY László a kalotaszegi lányoknak 1854-ben fehér gyöngyből való pártát ír.¹⁶⁰ A kalotaszegi lányok gyöngyös pártájáról PESTY Frigyes is megemlékezik 1864-ben.¹⁶¹ NAGY Jenő kutatásai szerint ma belül piros vagy kék, kívül gyöngyös a kalotaszegi párta.^{161a} Az egykori pirosat belülről szorította az újdivatú fekete. A gyimesi csángó menyasszonynak a koszorún kívül a homlokán gyöngyös pánt féle volt, amelyet koszorúpártának hívtak.¹⁶² A moldvai magyar lányok hajrára ünnepen színes üvegyöngyökkel varrott szalag került még 1935-ben is.¹⁶³

A továbbiakban néhány arany-ezüst pártáról, pántlikáról szóló adatot sorolunk fel. APOR Péter leírásában olvashatjuk, hogy a szolgálók újjában — tehát a XVIII. század elején — három forintos pártát kívántak, ezüstös pántlikával.¹⁶⁴

Franz JASCHKE 1821-ben aranyos pártát mutat a torockói lányokon: „Ein Mädchen von Torocko in Siebenbürgen” és „Ein Mädchen in Sontagsputz von Torocko in Siebenbürgen” című képein. ORBÁN Balázs arról tudósít, hogy az Alsórákosi szoros környéki lányok aranyos-ezüstös pártát viseltek. Ezt a menyasszonynak hátul a kontyára tették.¹⁶⁵ NAGY Ferenc 1838-ban ír a torockói aranyos pártáról.¹⁶⁶ Ezt az aranyos pártát KŐVÁRY Ferenc 1854-ből említi,¹⁶⁷ 1873-ból pedig ORBÁN Balázs.¹⁶⁸ Arany-ezüst pártát viseltek századunk elején a hétfalusi csángó lányok is.¹⁶⁹

Az asszonyi fejviseleteknél először a Kalotaszegről és Torockóról ismert *kontykarikát* kell megemlítenünk, amiről JANKÓ János és NAGY Jenő írt.¹⁷⁰ Mint a fel-

földi viseletek leírásánál említettük (65. jegyzet), úgy véljük, hogy e kontykarika a XVII. századi nyugat-európai lányhajviselet emléke.

Ami az asszonyi *főkötőket* illeti, tudunk a kalotaszegi asszonyok fekete recefőkötőjéről.¹⁷¹ Igen sok adat van egy biedermeier formára emlékeztető, fekete fodros főkötőről¹⁷² (88. ábra). A hétfalusi magyar asszonyok *csepesze* ORBÁN Balázs leírása szerint színes, díszes volt.¹⁷³ — Torockóról fekete alapon fehérrel kivarrott főkötőt ismertet NAGY Jenő.¹⁷⁴

Igen érdekes az Alsófehér megyei asszonyok állon megkötős „zabolai” főkötője, amelyet rongyból kerek perec formára megcsinált kontyukon hordtak.¹⁷⁵ Kerek vessző- vagy drótkarikára csavarták a hajukat még 1935-ben is a moldvai magyar asszonyok.¹⁷⁶ Ezek is ugyanarra a XVII. századi leányhajviselet formára vezethetők vissza, amelyről az asszonyi kontykarikánál már szóltunk.

Gyöngyös-csipkés főkötőről is vannak adataink.¹⁷⁷ Valószínű elődje e paraszti főkötőknek a XVII. századi erdélyi asszonyok gyöngyös főkötője, amelyet SZENDREI János munkájából ismerünk¹⁷⁸ és a Nemzeti Múzeumban Brandenburgi Katalin gyöngyös főkötője látható.

E főkötőkhöz *homlokelő* tartozott. JANKÓ János a kalotaszegi asszonyok gyöngyös-csipkés homlokkötőjéről ír.¹⁷⁹ NAGY Jenő az 1940—50-es években már csak főkötőre tett csipkecsíkot látott.¹⁸⁰ A lövétei menyasszony díszje volt a koszorún és a pártán kívül egy gyöngyös fekete bársony szalag.¹⁸¹

Főkötőiken igen gyakran *fátylat* vagy kendőt viseltek az erdélyi asszonyok: „...tisztességes fátyol volt az fejeken, azt lebocsátották, hogy el igen messze vonzóldott” írta APOR Péter a XVII. század végi női viseletről.¹⁸² A főkötőre borított fátylat Kalotaszegen dulándrének hívták.¹⁸³ SCHEINT G. Daniel 1833-ban a székely asszonyoknak fekete fátylat ír.¹⁸⁴ Ez a fekete fátyol ismét APOR Péter leírására emlékeztet, amely szerint a menyecskék útra hosszú fekete fátylat kötöttek a nyakukba.¹⁸⁸

Igen népszerű Erdélyben a női *szalmakalap* (89—90. és 28. ábra). Így Kalotaszegen¹⁸⁹ igen általános. Udvarhelyszékről ORBÁN Balázs írja le a múlt század végéről.¹⁸⁷ Szalmakalapot viselnek nyáron a lövétei¹⁸⁸ és az Alsófehér megyei asszonyok.¹⁸⁹

Elég általánosnak látszik Erdélyben a fiatalabb nők nyakán a *gyöngy*. Ez azonban csak néhány sor. Van adatunk a nyakon viselt pántlikáról. Etédi GEDŐ János leírása szerint a székely lányok 1843-ban a nyakon fekete bársony nyakszorítót vagy keleti gyöngyöt viseltek.¹⁹⁰ NAGY Jenő a kalotaszegi lányok tarka nyakba való pántlikáiról tudósít.¹⁹¹

A régiesebb *inget* mellévarrott ujjúnak ismerjük (91. ábra). Egyik változata az ún. sípujú ing. A XVII. század végéről APOR Péter így ír róla: „...az olyan ing is a könyökig bő volt, azon alul a keze nyelégig szűk, azt hitták sípujú ingnek.”¹⁹² Ugyanott írt APOR Péter islógokkal díszített női ingről is. A sípujú is, az islógos díszítés is tovább élt az erdélyi népviseletben. A torockói menyecskék már 1854-ben islógos inget viseltek az esküvő után egy évig és volt sípujas ingük is.¹⁹³ ORBÁN Balázs a torockói lánynak sípujas, a menyecskének islógos ingről, s e fiatalos ingen fekete csipkéről ír.¹⁹⁴ A fiatalok fekete csipkegallérja itt is divatszín jelentésű. JANKÓ János is említi a sípujú (92—94. ábra) torockói menyecskeinget, amelynek nyakára fekete szalagos fodor jön.¹⁹⁵ NAGY Jenő szerint Torockón a sípujas inget a pártás lányok, az islógos inget a menyecskék viselték.¹⁹⁶ KÖVÁRY László 1854-ben a toroc-

kói lányok ingét vörös és fekete selyemmel hímzettnek írja.¹⁹⁷ Ez a lányingen alkalmazott fekete dísz ismét divatot és ünnepélyességet, nem pedig gyászt jelentett.

Egy különleges díszítést kell még az erdélyi női ingeken kiemelni. A mezőségi és Alsófehér vármegyei mellévarrott ujjú — tehát nyakban körül ráncolt — ingek nyakráncolását geometrikus mintájú ránclevarró öltés rögzíti, amelynek neve *csupák*.¹⁹⁸ Előzményének a renaissance eredetű mellévarrott ujjú ing ráncolásrögzítő varrását tartjuk. II. Lajos király felesége, Mária királynő 1522-ben viselt mellévarrott ujjú hosszú ingének nyakán aranyos ránclevarró öltések adnak tenyérszerű geometrikus mintát.¹⁹⁹

Aranyos díszű erdélyi női ingről is tudunk. ORBÁN Balázs írja, hogy a hétfalusi magyar nők inge ünnepre aranygallérú és aranykézelős volt. Ugyanott a fiatalok inge veres, az öregeknél fehér hímzésű volt.²⁰⁰

Erdélyben is viseltek a női ingre posztókabátot utánzó *vászonkabátkát*. A Mezőségein 1935 körül *vászonfiriskó* volt a neve.²⁰¹

Érdekes adattal kezdhetjük a *pendely* ismertetését. MALONYAY Dezső 1909-ben azt írta róla Háromszék megyéből: „A pendej vagy pendel fehér kendervászon i n g , rövid ujjakkal”.²⁰² A dunántúli viseletet tárgyaló fejezetben idéztünk néhány hasonló adatot, amelyek a „Bändelhemd” (95—96. ábra) eredetű, pendely nevű ruhadarabot ingnek mutatták.²⁰³ Ha a MALONYAY-féle gyűjtés pontos, akkor a pendely szónak erre az *ing* jelentésére most már erdélyi adatunk is van.

Kalotaszegen a fehér — fersing nevű — *szoknya* alá 2—3 pendelyt vagy alsószoknyát vettek.²⁰⁴ A gyimesi csángó menyasszony 1940 körül *ingaljat* viselt a szoknya alatt.²⁰⁵ Ingalj nevű pendelyről a régi Alföldön kívül így erdélyi adatunk is van.

A fehér vászon majd gyolcs felsőszoknya viselete Erdélyben lényegesen tovább tart, mint az előbbieken tárgyalt magyar területeken. Ezt a fehér szoknyát már a XVII. században viselték Erdélyben. Fehér szoknya látható SZENDREI János XVII. századi erdélyi viseletet bemutató munkájában székely hajadonon.²⁰⁶ ORBÁN Balázs és JANKÓ János leírták a torockói fehér fersinget.²⁰⁷ Fehér szoknyát mutat Franz JASCHKE 1821-ben két torockói lányon a „Mädchen in Torocko in Siebenbürgen” és „Ein Mädchen im Sontagsputz von Torocko in Siebenbürgen” feliratú metszeteiben. — Hétfaluban már rokolya a fehér szoknya neve. Ennek színe a lánynál, a menyasszonynál és a halottnál fehér volt a múlt század második felében.²⁰⁸ Hasonlóképpen írt századunk elején MALONYAY Dezső is.²⁰⁹ Fehér gyolcs szoknyát viselt a gyimesi csángó menyasszony az 1940-es években.²¹⁰

A fersing vagy felsing elnevezés általában fehér felsőszoknyát jelentett, amely lehetett háziszöttes is.²¹¹ Hasonló következtetést vonhatunk le etédi GEDŐ János leírásából, amely szerint 1843-ban a székely fersing olyan szoknya volt, amelynek anyaga saját szövés is lehetett.²¹² Hogy ez a háziszöttes vászon volt-e vagy gyapjú, nem dönthetjük el bizonyosan, miután gyapjűfersing adataink is vannak. Így például az Alsófehér megyei fersing kék-piros gyapjűszöttes volt, amelyet Bükkösön, Magyarpaládon és Istvánházán az övbe tűztek, miáltal a pendely vagy alsószoknya kétoldalt kilátszott.²¹³ Erről az elől feltűzött felső szoknyáról, amely kétoldalt látni engedte a pendelyt, a kalotaszegi muszuj tárgyalásánál bővebben fogunk szólni.

A fersinghez visszatérve: hétköznapra a torockóiak kék felsinget viseltek.²¹⁴ PESTY Frigyes 1864-es Helységnévtárában a kalotaszegi lány kék muszujáról vagy fersingjéről ír.²¹⁵

Lehetett a fersing alszoknya is. Így MALONYAY Dezső Háromszék megyéből azt írta, hogy ott 1—3 vászonfersinget viseltek a rokolya, köntös vagy viganó alá.²¹⁶ JANKÓ János híradása szerint Torockón a *kösnýös* (vállpántos) *fersinget* régen a sípújú inghez viselték, a közönséges fersinget viszont csak alszoknyaként.²¹⁷ Fersing volt a neve Magyarpalatkán a fehér alszoknyának.²¹⁸

A fentebb idézett adatokból a fersing szónak több jelentése látható. Lehetett a fersing fehér vászon, vagy kék (vagy színes) gyapjú felszoknya, — de lehetett fehér alszoknya is.

Viszont a fehér szoknyának nemcsak egyetlen elnevezése a fersing. Hívhatták *rokolyának* is. APOR Péter azt írja a falusi asszonyokról, hogy az ő fiatalkorában — a XVII. század végén — „gyoles rokolyának — híre sem volt közöttük.”²¹⁹ KÖVÁRY László 1854-ből tudósít a fehér torockói rokolyáról.²²⁰ VÁMSZER Géza a szakadati régi női viseletről írva megállapítja, hogy ott az asszonyok fehér rokolyában jártak, s azon elől-hátul kötény volt.²²¹

Ezekből az adatokból az látható, hogy a fersing szóhoz hasonlóan a rokolya szó is jelenthetett fehér gyoles, esetleg fehér vászon szoknyát, de olyan adatokat is felsorolhattunk, amelyek rokolya nevű gyapjúszőttes szoknyáról szólnak. Így a rokolya és fersing szavak át is fedődhetnek.

A hétfalusiak a múlt század második felében egy nagy kivágású és nagy karlyukú — gótikus formára emlékeztető — ruhát viseltek az ingre, s ezt *hámos rokolyának* hívták. A lányoké fehér volt az új divat fekete köténnyel, a menyecskéé pedig fekete, fehér köténnyel. Ezt a ruhadarabot csak lakodalom és tánc alkalmával vették fel. A kötényen — szintén a gótikus ruhára emlékeztetően — erszény volt felakasztva. E hétfalusi hámos rokolyáról ORBÁN Balázs, majd MALONYAY Dezső írt.²²²

Az elől felemelt és ráncba szedett szoknyával, az alul belülre varrott s a szoknya felemelésekor kiforduló színes szegéllyel, és a kétoldalt kilátszó pendellyel vagy hosszú inggel Erdély több vidékén találkozhatunk (99—104. ábra). Ilyen a Kalotaszegen és Torockón viselt *muszuj* vagy *bagazia*.²²³ Az Alsófehér megyei Bükkösön, Magyarpaládon és Istvánházán a kék-piros gyapjúszőttes fersinget tűzték elől az övbe, s feltűzték a szoknya elejét Magyarorszáton is. KÓS Károly széles anyagot felőlelő szép dolgozatában kelet-európai szoknyatípusokkal veti össze a kalotaszegi muszujt, és azt lényegében a kátrínca nevű kelet-európai szoknya kalotaszegi változatának és napjainkig fennmaradt emlékének tekinti.²²³ Mi a muszujhoz hasonló — elől vagy kétoldalt feltűzött — szoknyát a dunántúli Sárközből és Faddról, a Fel-földön Tardról, Mezőkövesdről és Kazárról említettük. Formai előzményiüknek mi a nyugat-európai — elől vagy kétoldalt feltűzött — XV. századi gótikus szoknyát tartjuk. Ez a furcsa szoknyaviselési mód már megjelenésekor — a XV. században — kettős szerepet mutat. Szolgálhatott ruhakímélésül, — ekkor a ruha elejét a kötény óvta az elpiszkolódástól — de XV. századi ábrázolások mutatják ezt a furcsa megoldást úri hölgyeken is, ahol szerepe az ugyancsak drága anyagú, díszes alszoknya mutogatása. Úgy gondoljuk, hogy a kalotaszegi muszuj sem független a nyugat-európai gótikus formától.

Rátérve a szőrmés *bőrruhákra*, az adatokból túlnyomórészt a fehéren kikészített bőrruhák viselete derül ki (31. b. ábra) JANKÓ János a torockói fehér bőrmellest írja le,²²⁴ NAGY Jenő kutatásai szerint a torockói ujjatlan és rókatorkos, fehér bőrből készült mellény neve: bunda.²²⁵ Fehér volt a századforduló körül a miriszlói bőrlajbi.²²⁶ LÁZÁR István leírása fehérnek mutatja a mellrevalót a múlt század végi

Alsófehér vármegyében.²²⁷ A „Magyarország és Erdély képekben” sorozat 1854-ből fehér bőrmellényt mutat, piros és zöld virágokkal díszítve.²²⁸

Ami e fehér bőrök kikészítését illeti, MALONYAY Dezső leírását ismerjük, amely szerint a kalotaszegi bőrmegjést só, timsó, vitriol, hamuzsír és derce összekeveréséből nyert oldatban készítették ki.²²⁹

Vannak adataink fekete bőrből készült női mellrevalókról is. Így Gyegyo délnyugati szögletében a múlt század második felében a nők fekete bőrmellényt — bundikát — viseltek, piros hímzéssel.²³⁰ Déván is fekete báránybőrből készült a bőrmellény, s neve lajbi vagy derékbunda volt.²³¹

E bőr mellrevalók lehettek régies módon oldaltgombolósak (31. a. ábra) is. Így a magyarpalatkai nők télen viselt bőr mellrevalója lehetett elől vagy oldalt gombolós.²³² Többféle elnevezése van az erdélyi nők bőr mellesének. Így *bőrmegjes* vagy *bőrmellrevaló* Kalotaszegen,²³³ Alsófehér megyében²³⁴ és a Mezőségen.²³⁵ *Bundika* Gyergyón²³⁶ és Torockón.²³⁷ Déván *derékbunda* vagy *lajbi*,²³⁸ és *küsbunda* Lővé-tén.²³⁹

Következő női szőrmés bőr ruhadarabunk a *suba*. A hétfalusi mellesbundáról azt írta MALONYAY Dezső, hogy azt subának is hívták.²⁴⁰ ORBÁN Baláznál hétfalusi hímzett subáról olvashatunk.²⁴¹ MALONYAY Dezső szerint a háromszéki nők medvés subája bunda volt.²⁴² Ezeknél a néha ujjas bundáknál-subáknál lehetségesnek tartunk kapcsolatot az európai német — XVI. századi — Schaubé nevű ujjas és szőrmével bélelt kabátokkal.

Ábrázolást erdélyi női subáról csupán egyetlen ismerünk: subát mutat asszonyon G. E. HERING 1838-ban.^{242a}

Több említés van női *bundáról* is. Ennek színe is túlnyomórészt fehér volt. Ilyen fehér bundáról írt SZABÓ István Déváról.²⁴³ Ez könyökben hajlított volt és felálló gallérú. Fekete női bundáról is tudunk. A Mezőségen 1935 körül kis, ujjas, fekete bundát viseltek a nők.²⁴⁴

Másik erdélyi — hosszabb-rövidebb — bunda féle a *kozsók* (31. b. ábra). Déván a századforduló körül majdnem a földig ért és felálló gallérja volt.²⁴⁵ A bukovinai kozsókról GÖNDÖCS Lajos,²⁴⁶ a mezőszéki és magyarpalatkai kozsókról TÓKÉS Béla írt.²⁴⁷

Női *ködmön*ről tudunk Torockóról.²⁴⁸ A miriszlói ködmönt fehérnek írta le SZILÁDY Zoltán.²⁴⁹ VÁMSZER Géza — Szakadáról szóló — leírásában is megtaláljuk említését.²⁵⁰

A női bőrruhák felsorolásában még az ún. *gereznáról-garáznáról* kell megemlékeznünk. Ez ORBÁN Balázs és JANKÓ János szerint a női mente volt.²⁵¹ NAGY Jenő kutatásai azonban azt mutatják, hogy a garázna Torockón a múlt század végén fehér irhapalást volt, fekete szegéllyel és gallérral.²⁵² Tekintettel arra, hogy a gerezna szó a Besztercei Szójegyzékben (1395 k.) ismert első előfordulásakor kifejezetten szörme jelentésű,²⁵³ valamint APOR Péter visszaemlékezései alapján a gereznát ujjas vagy ujjatlan szőrmepalástnak gondoljuk.

Szűrposztó félelőből készült női ruhadarabok a *condra*, a *daróc*, a *csuklya* és végül a szűrposztótól technikailag eltérően készített *guba*.

Női *condráról* a Mezőségről TÓKÉS Béla írt.²⁵⁴ Kalotaszegen — úgy látszik — átfedődött a *daróccal*. JANKÓ János a Kalotaszegről azt írja, hogy ott a *condra* vagy *daróc* a múlt század végén fehér vagy szürke volt.²⁵⁵ MALONYAY Dezső munkájában is olvashatunk a kalotaszegi *darócról*, vagy *condráról*. A lányok ott kará-

csonykor pártában és fehér daróban mentek a templomba.²⁶⁷ NAGY Jenő leírása szerint a kalotaszegi daróc vagy condra fehér és felálló gallérú.²⁵⁷

Női *gubáról* ugyancsak NAGY Jenő tudósít. Leírja, hogy a szilágysági Tövisháton a nők régebben gubát viseltek télen.²⁵⁸

Az előzőekben ismertetett többi magyarság lakta területekről néhány esetben csuklyás szűrt említettünk. Az erdélyi férfszűr nem volt csuklyás, — de megmaradt Erdélyben a csuklya mint önálló ruhadarab, ami régiesebb fokozat a csuklyás szűr-nél. Így ORBÁN Balázs a Gyimesi szoros környékéről írja, hogy ott a múlt század második felében a nők esőben csuklyát viseltek.²⁵⁹ Magyarparlatkán a nők úton vagy esőben a férfiak glugáját (csuklyáját) viselték.²⁶⁰

A köznapi házivászon *kötényekről* (97—98. ábra) kevés az említés. Lövétéről tudunk róla.²⁶¹ Az ünnepi viseletek festőiségétől elragadtatott szerzők nemigen találtak leírásra méltónak. Inkább az ünnepi, bolti anyagú kötényeket mutatták be. Érdekes, hogy a régies kötényt Kalotaszegen²⁶² Torockón²⁶³ és Szakadátón²⁶⁴ — a palócokhoz hasonlóan — *ruhának* hívták.^{264a}

Jóval tovább él Erdélyben a női *bocskor* is. A múlt századból ORBÁN Balázs ír róla.²⁶⁵ Századunkban is említik leírások.²⁶⁶

Saru nevű lábbeliről APOR Péternél,²⁶⁷ Hétfaluból pedig ORBÁN Baláznál és MALONYAY Dezsőnél olvashatunk.²⁶⁸

Az erdélyi női *csizma* (111—112. ábra) a többi magyarság lakta területekhez hasonlóan fordított-varrott talpú, elől emelkedő szártetejű és kétoldalt vagy csak az egyik oldalon varrott szárú volt. SZENDREI János szerint a XVII. században a sárgákat és pirosokat is kedvelték.²⁶⁹ A múlt századi és későbbi leírások azonban csak pirosnak mutatják a női csizmát. Ezt lassan a fekete váltotta fel. Az erdélyi női csizmát említő sok adatot itt fölsőleges volna felsorolni. Egyetlen formai jegynél kívánunk csupán megállni; ez a néhol előforduló kerek szártető, illetve kerek szegély a csizma tetején. Erről már az alföldi viseletek tárgyalásánál megállapítottuk, hogy a törökösen elől emelkedő szártetőhöz képest újabb, nyugati viseletelem, amely a szögezett talppal, s a szár hátul varrásával jár együtt. Ilyen kerek tetejű változatokat Kalotaszegről,²⁷⁰ Lövétéről,²⁷¹ Alsófehér megyéből²⁷² és a Mezőségről ismerünk.²⁷³ Fekete szegélyű piros csizmát a dunántúli Lendva vidékéről említettünk. Azt gondoljuk, hogy a múltban ez a furcsa és ritka sajátosság nagyobb területen lehetett elterjedve.

A torockói piros csizmába (111—112. ábra) NAGY Jenő szerint *kapcát* vagy solovárit viseltek. Ez századunkban piros-fehér vagy kék-fehér harisnya volt.²⁷⁴

Az erdélyi népviseleteken végigmenve, néhány összehasonlítás és következtetés kínálkozik az előzőekben tárgyalt magyar területek viseleteivel. Előljáróban azt kell kiemelnünk, hogy az itt idézett adatok ezt a népviseletet a magyarság többi csoportjaihoz képest — nem ugyan minden, de — igen sok vonásában régiesebb öltözködési fokokat őrzőnek mutatják.

Így a férfi hajviseletben megtaláltuk a hajzsírozás nyomát, ami itt vajjal is történt. Találtunk adatokat a férfiak hosszú, fonott hajára és a csimbókra is. Több fejfedő forma között megtaláltuk a süveget és a nagyszélű kalapot.

A vászonholmiknál sok a nyakban és a kézelőknél kötős ing. Sok a hosszú ing említése is, amely a magyarság lakta területek közül itt maradt meg a legtovább. Gyakran tüsző vagy gyűszű nevű széles övvel viselték. — A lövétei korc és hasíték

nélküli, elől cigánybogra kötődő gatya ennek a ruhadarabnak feltehetően az eddig ismert legrégebbi formáját képviseli.

Tülnyomórészt még a régies fehér a bőrruhák színe, s a szabásvonalak is egyenesebbek olykor. Idézhattunk adatot a bőrruhák zsírozásáról is.

A Kalotaszeg — Kolozsvár vidéki szűr a bihari, rátétes díszű és rézsütös vállú forma. Délerdélyben a békési cifraszűr terjedt. A szűrhez hasonló, de nem mindig ványolt posztóból, darócból, condraposztóból, harisnyaposztóból és zekeposztóból darócok, zekék, cedelék, condra- és szokmányfélék készültek. Szabásuk ezeknek is keleti jellegű, de ugyancsak keleti jellegű rézsütös vonalaikban eltérnek a csak derék-szögű vonalak jellemezte szűrűtől. Színük gyakran sziürke és barna, a középkori *vestes griseae* továbbéléseként, — s csak újabban fehér.

Erdélyben éltek legtovább a háziszóttos condraposztó ujjast és nadrágot századunk elején még a férfiak maguk varrták. Gyakran panyókára vetve viselik a gyapjúposztó férfi felsőruhákat és igen gyakori a gomb alkalmazása előtti fejlődési fokozatot képviselő — madzaggal vagy szíjjal kötös felső ruha, kabát.

Ami az erdélyi női viseleteket illeti, általános a gótikus módra középen elválasztott haj és a lányok egyetlen fonata. A moldvai lányok pereg forma karika alakú drótra vagy fára feltekert haját és az asszonyok kontykarikáját az európai XVII. századi női hajviselet reminiszcenciájának gondoljuk. Az eddig tárgyalt területekkel szemben — úgy látszik — Erdélyben kevésbé terjedt el a fordított T alakú, biedermeier hajválaszték.

Sok fekete párta mellett Déváról idézhettük a menyasszony piros pártáját, mint a fiatalság és az ünnepélyesség régies kifejezését. Piros pártát a régi sárközi viselet leírásánál említettünk. A fekete az erdélyi női viseletekbe is először mint divatszín hatolt be, s a piros mellé rétegződött vagy annak helyét foglalta el. Példák erre a fekete alapú párták és a fiatalasszonyok biedermeier formájú fekete csepeszei, tehát olyan korosztályoknál és olyan alkalmakra, ahol a gyászos-öreges jelentés nem merülhetett fel.

Renaissance eredetű — mellévarrott ujjú — általában a női ingváll. Az APOR Péter leírta XVII. század végi inghez hasonlóan sípujjú a torockói ing. A mellévarrott ingelejen a díszes ránclevarrás előzményének Mária királynő 1522-es hosszú és mellévarrott ujjú esküvői ingének arany ránclevarrását tekintjük.

Az eddig tárgyalt területekhez képest Erdélyben sokkal több adatot találtunk a fehér szoknyára, ugyanakkor az előbbi területeken oly általános sokszoknyás fejlődési fokozat Erdélyben nem következett be.

Az általunk aranyrétegnek nevezett, aranyos díszítésű ruhadarabokat is megtaláltuk Erdélyben. Így idézhettük a hétfalusi aranygalléros és aranykézelős női inget, a kalotaszegi és torockói, islógokkal díszített ingvállat, és a kalotaszegi és torockói aranyos pártát.

A magyar népviseleteken végigpásztázva, olyan problémákat is felvet az ismertett anyag, amelyeket most nem tudunk még megoldani. Ilyen az aranyréteg. Lehet a török hódoltság hatásának emléke, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül az európai barokkot sem.

Befejezésül ismét hangsúlyoznunk kell, hogy a leírások, amelyeket a magyar népviseletekről ebben a munkában idézhettünk, időben is és térben is meglehetősen hézagosak. Messziről nem ismerjük minden helység vagy minden korszak ruházatát. Így lehetségesnek kell tartanunk, hogy a kimaradt helységek vagy időszakok ismerete

módosíthatná az egyes fejezetek folyamán és az összefoglalásnál kialakult képet. Azonban úgy véljük, hogy a ma ismert adatok alapján meg kellett kísérelnünk az azokból kínálkozó kép felvázolását, hogy a további — esetleg módosító — kutatásoknak mégis valamilyen alapul szolgálhasson.

JEGYZETEK

- 1 TÓKÉS B., 1935:72.
- 2 TÓKÉS B., 1938:194.
- 3 ORBÁN B., 1873:141. — MALONYAY D., 1909:44.
- 4 ORBÁN B., 1873:222.
- 5 TÓKÉS B., 1935:72.
- 6 TÓKÉS B., 1938:194.
- 7 HAÁZ F. R., 1931:439.
- 8 LÜKÓ G., 1935:59.
- 9 HAÁZ F. R., 1931:439.
- 10 JANKÓ J., 1892:86.
- 11 NAGY J., é.n. 16.
- 12 LÁZÁR I., 1896:31.
- 13 VAJDA L., 1944:541.
- 14 JANKÓ J., 1892:86.
- 15 ORBÁN B., 1873:16—17 lap között lévő kép.
- 16 ORBÁN B., 1873:27.
- 17 VÁMSZER G., 1940:101.
- 18 JANKÓ J., 1892:86.
- 19 JANKÓ J., 1892:114.
- 20 ORBÁN B., 1873:79, 141.
- 21 ORBÁN B., 1873:221.
- 22 MALONYAY D., 1909:44.
- 23 SZILÁDY Z., 1923—24:178.
- 24 LÜKÓ G., 1935:59.
- 25 JANKÓ J., 1892:87. — MALONYAY D., 1909:52. — NAGY J., 1957:11.
- 26 JANKÓ J., 1892:110.
- 27 LÜKÓ G., 1935:62.
- 28 LÜKÓ G., 1935:62.
- 29 VAJDA L., 1944:539.
- 30 GYÖRFFY I., Viselet. Magyarság Néprajza. Harmadik kiadás. 1941:343.
- 31 ORBÁN B., 1873:141.
- 32 KÓVÁRY L., 1840. In: KRESZ M., 1956:171.
- 33 MALONYAY D., 1909.II.:44.
- 34 HAÁZ F. R., 1931:438—439.
- 35 VÁMSZER G., 1940:110—101.
- 36 LÁZÁR I., 1896:29—30.
- 37 TÓKÉS B., 1935:70.
- 38 NAGY J., 1958:23.
- 39 SZENDREI J., 1908:115. lap és X. tábla.
- 40 MALONYAY D., 1909.I.:48.
- 41 NAGY J., 1958:623—624.
- 42 KRESZ M. szíves szóbeli közlése.
- 43 HAÁZ F. R., 1931:439.
- 44 ORBÁN B., 1873:79.
- 45 ORBÁN B., 1873:141.
- 46 HAÁZ F. R., 1931:439.

- 47 NAGY J., 1958:624.
 48 LÁZÁR I., 1896:28.
 49 TÓKÉS B., 1935:70.
 50 TÓKÉS B., 1938:194.
 51 ORBÁN B., 1873:210. l. és XLII.á.
 52 ORBÁN B., 1873:221. — JANKÓ J., 1893:116.
 53 JANKÓ J., 1892:88.
 54 NAGY J., 1957:17.
 55 MALONYAY D., 1909:40, 43.
 56 ORBÁN B., 1873:141.
 57 NAGY J., 1958:52.
 58 TÓKÉS B., 1935:71.
 59 LÁZÁR I., 1896:31.
 60 TÓKÉS B., 1935:71.
 61 TÓKÉS B., 1938:192.
 62 ORBÁN B., 1873:148.
 63 MALONYAY D., 1909:45.
 64 MALONYAY D., 1909:38.
 65 MALONYAY D.; 1909:49
 66 MALONYAY D., 1909:50.
 67 ORBÁN B., 1873:141.
 68 HAÁZ F. R., 1931:441.
 69 LÁZÁR I., 1896:31.
 70 TÓKÉS B., 1938:196.
 71 ORBÁN B., 1873:28.
 72 ORBÁN B., 1873:221.
 73 JANKÓ J., 1893:116.
 74 VÁMSZER G., 1940:101.
 75 HAÁZ F. R., 1931:441.
 76 VAJDA L., 1944:540.
 77 ORBÁN B., 1873:79.
 78 SZABÓ I., 1904:76. l. és VI. T.
 79 NAGY J., 1958.c.:623.
 80 TÓKÉS B., 1938:196.
 81 ORBÁN B., 1873:141.
 82 JANKÓ J., 1892:89, 90.
 83 GYÖRFFY I., 1930:57, 68.
 84 GYÖRFFY I., 1930:57, 68.
 85 TÓKÉS B., 1938:72. — TÓKÉS B., 1935:196.
 86 NAGY J., 1972:250.
 87 NAGY J., 1972:250.
 88 NAGY J., 1972:65 kép.
 89 MALONYAY D., 1909:40.
 90 ORBÁN B., 1869:28.
 91 NAGY J., 1958.c.:624. — ORBÁN B., 1873:28, 79, 141. — MALONYAY, D., 1909:45. —
 HAÁZ F. R., 1931:442.
 92 GÖNYEY S., 1941:172.
 93 MALONYAY D., 1909:40.
 94 SZABÓ I., 1904:69, 71.
 95 TÓKÉS B., 1935:71.
 96 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. 1967:455.
 97 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. 197:596.
 98 JANKÓ J., 1892:89.
 99 NAGY J., 1957:17.
 100 JANKÓ J., 1893:110, 119.
 101 NAGY J., 1958:30.
 102 KOLUMBÁN S., 1894:248.
 103 LÁZÁR I., 1896:29.
 104 MALONYAY D., 1909:35.
 105 GÖNCZI J., 1866:190. In: KRESZ M., 1956:199.

- 106 GERGELY L., 1866:197. In: KRESZ M., 1956:200.
107 MALONYAY D., 1909:35.
108 MALONYAY D., 1909:40.
109 SZILÁDY Z., 1923—24:42.
110 HUSA V., 1967:48.á.
111 HAÁZ F. R., 1931:441.
112 TÓKÉS B., 1935:69,71.
113 TÓKÉS B., 1938:195.
114 SZENDREI I., 1908:100.
115 ORBÁN B., 1873:141.
116 MALONYAY D., 1909:45.
117 TÓKÉS B., 1935:72.
118 MALONYAY D., 1909:48.
119 JANKÓ J., 1892:87—88.
120 ORBÁN B., 1873:40.
121 JANKÓ J., 1893:109.
122 KOLUMBÁN S., 1894:248.
123 SZILÁDY Z., 1923—24:42.
124 PALOTAY G., 1937:338—339.
125 NAGY J., 1957:481.
126 GÖNDÖCS L., 1859:163. In: KRESZ M., 1956:205.
127 TÓKÉS B., 1938:194.
128 HAÁZ F. R., 1931:442. — SCHEINT G. D., 1833. In: NAGY J., 1958.c.:624.
129 HAÁZ F. R., 1931:442.
130 VÁNDOR I., 1839. In: KRESZ M., 1956:171.
131 SZENDREI I., 1908:101.
132 NEMES M.—NAGY G., 1900:XXXII. tábla 1.
133 BÉL M., De re vestiarum Hungarorum. Kézirat.
134 APOR Péter, 1736. Ötödik Czikkely.
135 GYÖRFFY I., 1941:I.:362.
136 Etédi GEDŐ J., 1843:1221—1224. In: KRESZ M., 1956:260.
137 1867:551—552. In: KRESZ M., 1956:212.
138 MALONYAY D., 1909:35, 43.
139 ORBÁN B., 1873:141.
140 HAÁZ F. R., 1931:442, 444.
141 VÁMSZER G., 1940:101.
142 LÁZÁR I., 1896:29.
143 VÁNDOR I., 1839, 1840. In: KRESZ M., 1956:171.
144 SZENDREI J., 1907:2. 1. és V. tábla.
145 SZENDREI J., 1907:196.
146 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. 1970:579.
147 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. 1976:114—115.
148 L. a dunántúli fejezet 91. és 92. számú jegyzeteit.
149 SZABÓ L., 1904:81.
150 L. a dunántúli fejezet 90. sz. jegyzetét.
151 JANKÓ J., 1893:121.
152 NAGY J., 1958:14.
153 NAGY J., 1957:11.
154 ORBÁN B., 1873:142.
155 Etédi GEDŐ J., 1843, In: KRESZ M., 1956:166.
156 MALONYAY D., 1909:39.
157 LÁZÁR I., 1896:28.
158 TÓKÉS B., 1935:71.
159 APOR P., 1736. Ötödik Czikkely.
160 KÖVÁRY L., 1854:II. 135—136. In: KRESZ M., 1956:186.
161 PESTY Fr., 1864. In: KRESZ M., 1956:213.
161a NAGY J., 1957:11.
162 GÖNYEY S., 1940:486.
163 LÜKŐ G., 1935:66.
164 APOR Péter, 1736: Ötödik czikkely

- 165 ORBÁN B., 1873:210—211.
 166 NAGY F., 1838. In: KRESZ M., 1956:170.
 167 KÓVÁRY L., 1854. In: KRESZ M., 1956:186.
 168 ORBÁN B., 1873:221.
 169 MALONYAY D., 1909:45—46.
 170 JANKÓ J., 1892:90. — NAGY J., 1958:16.
 171 JANKÓ J., 1892:91.
 172 Etédi GEDÓ J., 1843. In: KRESZ M., 1956:205. — ORBÁN B., 1873. 16—17 lapok közötti kép — és 26, 141, 148 és 221. lapok. — JANKÓ J., 1893:110, 121. — MALONYAY D., 1909:43, 46. — VÁMSZER G., 1940:101. — HAÁZ F. R., 1931:448. — NAGY J., 1958: 16.
 173 ORBÁN Balázs, 1873:141.
 174 NAGY J., 1958:16.
 175 LÁZÁR I., 1896:28.
 176 LÜKÓ G., 1935:64, 66.
 177 MALONYAY D., 1909:56. — NAGY J., A 1957:11.
 178 SZENDREI J., 1907:523.
 179 JANKÓ J., 1892:91.
 180 NAGY J., A 1957:11.
 181 HAÁZ F. R., 1931:450.
 182 APOR Péter, 1736:Ötödik Czikkely.
 183 KÓVÁRY L., 1854:137—138. In: KRESZ M., 1956:186. — JANKÓ J., 1892:91. — MALONYAY D., 1909:56. — NAGY J., 1957:9. — NAGY J., 1958:16.
 184 NAGY J., 1958.c.624.
 185 APOR Péter, 1736:Ötödik Czikkely.
 186 NAGY J., 1957:12.
 187 ORBÁN B., 1873:16—17 lapok közötti kép. — MALONYAY D., 1909:39.
 188 HAÁZ F. R., 1931:448.
 189 LÁZÁR I., 1896:28.
 190 etédi GEDÓ J., 1843. In: KRESZ M., 1956:166.
 191 NAGY J., 1957:26.
 192 APOR Péter, 1736:Ötödik Czikkely.
 193 KÓVÁRY L., 1854. In: KRESZ M., 1956:186.
 194 ORBÁN B., 1873:220.
 195 JANKÓ J., 1893:122, 124.
 196 NAGY J., 1958:18, 20.
 197 KÓVÁRY L., 1854. In: KRESZ M. 1956:186.
 198 PALOTAY G.—FERENCZ K., Hímzőmesterség. 1932.
 199 PALOTAY G., 1938:13.
 200 ORBÁN B., 1873:142.
 201 TÓKÉS B., 1935:74.
 202 MALONYAY D., 1909:43.
 203 L. a dunántúli fejezet 142. sz. jegyzetét.
 204 NAGY J., 1957:22.
 205 GÖNYEY S., 1940:487.
 206 SZENDREI J. 1907:201. lap és V. tábla
 207 ORBÁN B., 1873:221. — JANKÓ J., 1893:123.
 208 ORBÁN B., 1873:142.
 209 MALONYAY D., 1909:46.
 210 GÖNYEY S., 1940:486.
 211 GÖNCZI J., 1866. In: KRESZ M., 1956:199.
 212 etédi GEDÓ J., 1843. In: KRESZ M., 1956:166.
 213 LÁZÁR I., 1896:27.
 214 ORBÁN B., 1873:220—221.
 215 PESTY Fr. 1864. In: KRESZ M., 1956:213.
 216 MALONYAY D., 1909:43.
 217 JANKÓ J., 1893:123.
 218 TÓKÉS B., 1938:197.
 219 APOR Péter, 1736. Ötödik Czikkely.
 220 KÓVÁRY L., 1854. In: KRESZ M., 1956:186.
 221 VÁMSZER G., 1940:101.

- 222 ORBÁN B., 1873:142. — MALONYAY D., 1909:46.
223 NAGY J., 1957:21. — NAGY J., 1958:33.
223^a KÓS K., 1964:178.
224 JANKÓ J., 1893:124—125.
225 NAGY J., 1958:25.
226 SZILÁDY Z., 1923—24:42.
227 LÁZÁR I., 1896:27.
228 Magyarország és Erdély képekben. 1854. In: KRESZ M., 1956:59. tábla.
229 MALONYAY D., 1909:60.
230 ORBÁN B., 1873:148.

231 SZABÓ I., 1904:78.
232 TÓKÉS B., 1938:198.
233 MALONYAY D., 1909:60. — NAGY J., 1957:16.
234 LÁZÁR I., 1896:27.
235 TÓKÉS B., 1935:74. — TÓKÉS B., 1938:198.
236 ORBÁN B., 1873:148.
237 ORBÁN B., 1873:221. — JANKÓ J., 1893:124—125. — NAGY J., 1958:25.
238 SZABÓ I., 1904:78.
239 HAÁZ F. R., 1930:449.
240 MALONYAY D., 1909:46.
241 ORBÁN B., 1873:142.
242 MALONYAY D., 1909:
242^a G. E. HERING, 1838. In: KRESZ M., 1956:37. tábla.
243 SZABÓ I., 1904:82.
244 TÓKÉS B., 1935:74.
245 SZABÓ I., 1904:83.
246 Vasárnapi Újság 1859. In: KRESZ M., 1956:205.
247 TÓKÉS B., 1935: — TÓKÉS B., 1938:98. 72.
248 JANKÓ J., 1893:125.
249 SZILÁDY Z., 1923—24:42.
250 VÁMSZER G., 1940:101.
251 ORBÁN B., 1873:221. — JANKÓ J., 1893:124.
252 NAGY J., 1958:27.
253 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. 1967:1052.
254 TÓKÉS B., 1935:74.
255 JANKÓ J., 1892:95.
256 MALONYAY D., 1909:55.
257 NAGY J., 1957:17.
258 NAGY J., 1959:442.
259 ORBÁN B., 1873:80.
260 TÓKÉS B., 1938:198.
261 HAÁZ F. R., 1931:445.
262 JANKÓ J., 1892:93.
263 NAGY J., 1958:35.
264 VÁMSZER G., 1940
264^a Lásd a Felföld című fejezet 121. jegyzetét.
265 ORBÁN B., 1873:28, 80.
266 NAGY J., 1957:25. — HAÁZ F. R., 1931:450.
267 APOR Péter, 1736:Ötödik Czikkely.
268 ORBÁN B., 1873:142. — MALONYAY D., 1909:47.
269 SZENDREI J., 1907:196.
270 NAGY J., 1957:24-25.
271 HAÁZ F. R., 1931:450.
272 LÁZÁR L., 1896. 28.
273 TÓKÉS B., 1935:76.
274 NAGY J., 1958:36.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- APOR P., 1736: *Metamorphosis Transylvaniae*. Budapest, Rózsavölgyi, 1927.
- BAKÓ E., 1940: Szalmakalapvarrás Hencidán. NÉ.
- BALLA G., Nagykőrösi Krónika. In: PAPP L., 1930: A kecskeméti viselet múltja. NÉ.
- BALOGH J., Mátyás-kori illetve későközépkori hagyományok továbbélése műveltségünkben. Budapest.
- BANNER B., 1923: Menyasszonyködmön. Ethn.
- BARTAL A., 1901: A magyarországi latinság szótára. Budapest.
- BARTELS, A., É. n.: Der Bauer in der deutschen Vergangenheit. Jena.
- BÁRCZI G., 1941: Magyar Szófejtő Szótár. Budapest.
- BELLOŠICS B., 1903: A hetési magyarság viselete. NÉ.
- BÉKEFY R., 1884: Kethely és környékének néprajza. Budapest.
- BÉL M., De Re Vestiaria Hungarorum. Kézirat. Ráday Könyvtár Kézirattára. K.o. 13.
- BIRKÁS E., 1837: Nyitra vármegye. Regélő.
- BOROVSKY S., 1895—1903: Magyarország vármegyei és városai. Budapest.
- BRUJMAN S., 1843: Sajóvölgy. Regélő Pesti Divatlap.
- CSAPLOVICS, J. von 1829: Gemälde von Ungern. Pest.
- CSATKAI E., 1946: A soproni szűrszabók. Ethn.
- CSÁNYI J., 1840: Kecskemét a' mint van. Némely észrevételekkel, Társalkodó.
- CSEFKÓ G., 1928: Verekedés papuccsal. Ethn.
- CSERZY M., 1906: Népviselet és népszokások Szeged vidékén. NÉ.
- K. CSILLÉRY K., 1958: Rövid derekú női ing és a hozzá való pendely Faddról. NÉ.
- DOROGI M., 1958: A bunda. Adatok a nagykunsági népviselethez. Dolgozatok a Szolnoki Múzeum gyűjtőterületéről. Klny. a Jászkunság 1958. évfolyamából.
- DÖMÖTÖR S., 1960: Órség. Budapest.
- DRNOVSZKY F., 1837: Pográny és vidéke Nyitra vármegyében. Regélő.
- ÉBNER S., 1932: Booskorformák Csonka-Szatmár és Bereg megyében. NÉ. 1935: A hortobágyi pásztorok készítése. NÉ.
- ECSEDI I., 1914a: A hortobágyi pusztá élete. Debrecen. 1914b: A hortobágyi pásztorviselet. NÉ.
- V. EMBER M., 1962: II. Lajos magyar király és felesége ruhája. Folia Archeologica XIV. Budapest.
- ENDREI W., 1969: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Budapest.
- EÖTEVÉNYI F., 1847: Útközi levelek (Nagykőrös). Hazánk.
- ETÉDI Gedő J., 1843: Székely szokások. Regélő Pesti Divatlap.
- FÉNYES E., 1836—1840: Magyarországnak a' hozzá csatolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest.
- FINÁLY H., 1897: A besztekerzei szószedet. In: Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből. XVI. Budapest.
- FLÓRIÁN M., 1966a: A kender feldolgozása a zempléni hegyvidék középső részén. Műveltség és Hagyomány VIII. Debrecen. 1966b: Rimóc népviselete. Múzeumi Füzetek 13. Balassagyarmat.
- FLUDOROVICS Zs., 1913: A matyókról. NÉ.
- FRANTZ Alajos, 1868: Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása. Montedégói Albert Ferenc szerkesztésében. Eger.

- FÜZES E., 1962: Adatok a XVIII—XIX. századi baranyai népviseletekhez. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.
- GÁBORJÁN A., 1948: Adatok a tardi „felszúrt” szoknyaviselethez. Ethn. 1957: A szolnoki hódoltság kori lábbelianyag magyar viselettörténeti vonatkozása. Ethn. 1958: Két magyar hosszúszerű lábbelitípus viselettörténeti elemzése. NÉ. 1965: Milyen cipőben járunk. Élet és Tudomány, 42. szám. 1970: Adatok a szűr kialakulásához. Ethn. 1972: Három magyar népi posztóruha. NÉ. 1975: A magyar szűr eredetének kérdéséhez. NÉ. 1976: Be van az én szűröm ujja kötve. Múzsák 1976.4. 1977: Felhajtom a szoknyám szélét. Múzsák 1977.
- GARAY Á., 1911a: Régi magyar férfihajviseletek. NÉ. 1911b: A szlavóniai magyar falvak. NÉ. GERAMB, V.—MAUTNER, K., 1932: Steirisches Trachtenbuch. Graz.
- GOROVÉ L., 1821: Szolnok várának viszontagságai. T. Gy.
- GÖNCZI F., 1910: A göcseji s hetési népviselet. NÉ. 1913: A pacsa készítése. NÉ. 1914: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár. 1942: Angyal Bandi feleségének, Mikli Bözsinek ládájában talált rablott ruhafélék. Ethn. 1947: A somogyi juhászok ruházata. Ethn.
- GÖNCZI J., 1866: A székely nép életéből. Székely Néplap.
- GÖNYEY S., 1937: Az ősi népviselet maradványai Somogyban. Magyar Iparművészet — Muskatli 3. szám. 1938: A Zagyva felső völgyének palóc népviselete. NÉ. 1939: Az Abaúj megyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. NÉ. 1940a: Adatok Galgamácsa néprajzához. NÉ. 1940b: Hátravető kendő. NÉ. 1941a: Az asszonyok hajviselete Nagyhindén. Ethn. 1941b: A gyimesi csángózeke szabása. NÉ. 1942: Budapest környékének községei. Szada. NÉ.
- GÖNDÖCS L., 1859: A bukovinai magyarok szokásairól. VU.
- GYÖRFFY I., 1912a: A Fekete-Körös völgyi magyarság viselete. NÉ. 1912b: A kacagány (hátibőr). NÉ. 1930: A cifraszűr. Budapest. 1933: Népviselettörténeti adatok. NÉ. 1937: A nagykun viselet a XVIII. században. Ethn. 1933: Népviselettörténeti adatok. Régi Hont megyei palócvisélet. NÉ. — É. n. Viselet. Magyarság Néprajza I. 1956: Matyó népviselet. Budapest.
- HAÁZ F. R., 1931: Egy székely falu (Lövete) öltözete. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsiszentgyörgy.
- HALD, M., 1950: Oiddanske textiler. København.
- HANSEN, H. H., 1961: The Kurdish Woman's Life. København.
- HEINBUCHER, E. von Bikkessy, 1816: A Magyar és Horvátországi legnevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyűjteményei. Bétsben.
- HERBERT J., 1928: Az árokszállási népviselet. NÉ.
- HERING, G. E., 1838: Sketches on the Danube in Hungary and Transylvania. London.
- HERKELY K., 1938: A szokolyai viselet. NÉ.
- HOFFMANN T., 1954: A' Köz-nép házasodásának módja Baranyában. Ethn.
- HUNFALVY J., szerkesztésében 1867: Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest. 1856—64: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Történelmi és helyirati szöveggel. Darmstadt.
- HÖLBLING M., 1845: Baranya vármegye orvosi helyirata. Pécs.
- IGMÁNDY J., 1940: A hajdúnánási szalmakalapipar. NÉ.
- IMRIK J., szerkesztésében, 1855: Jászok nép naptára. Pest.
- ISMERETLEN Szerző, 1837: Pest vármegyei lakosok. Regélő.
- ISTVÁNFFY Gy., 1894: Újabb adalékok a palócok néprajzához. I. Temetési szokások. Ethn. 1896: A borsodi matyó nép élete. Ethn. 1898: Újabb adalékok a palócok enthographiájához. Ethn.
- JANKÓ J., 1892a: Kalotaszeg magyar népe. Budapest. 1892b: A Balaton melléki lakosság néprajza. Budapest. 1893: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Földr. Közlemények.
- JASCHKE, Fr., 1821: National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slawonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukovina. Wien.
- KATONA I., 1962: Sárköz. Budapest.
- KELECSÉNYI J., 1854: Nyitrai népszokások. Magyarország és Erdély képekben.

- KÉPES KRÓNKA. 1964. Facsimile kiadás. Budapest.
- KERECSÉNYI E., 1957: Az asszonyok fejviseletének alakulása Kiskomáromban és környékén az elmúlt kilencven év alatt. NÉ.
- U. KERÉKGYÁRTÓ Á., 1935: Szuhai nők fejdíszje. NÉ. — 1937: A magyar női haj- és fejviselet. Budapest.
- KISS B., 1825 előtt: A szentesi ev. ref. Eklézsia Krónikája. In: KRESZ M. 1956: Magyar Parasztviselet. 1820—1867. Budapest.
- KISS L., 1926: A szűcsmesterség Hódmezővásárhelyen. NÉ. 1929: A nyiregyházi szűcsmesterség és szűcsornamentika. Debrecen.
- KISKÉRI BALOGH István, 1898: Cserhádi néprajzi adatok. Ethn.
- KISS G., 1931: Az ormánsági népviselet. Ethn.
- KODOLÁNYI J., 1957: Egy XVIII. századi népviseleti ábrázolás. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs. 1960: Ormánság. Budapest.
- KOLOZSVÁRI S.—ÓVÁRI K., 1885—1904: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I—III. köt.
- KOLUMBÁN S., 1894: Lozsád és népe. Ethn.
- KÓS K., 1964: A kalotaszegi muszuj. Műveltség és Hagyomány. VI.
- KOVÁCH A., 1907: A Tolna megyei Sárköz népviselete. NÉ.
- KOVÁCS J., 1901: Szeged és népe. Szeged.
- KRESZ M., 1956: Magyar parasztviseletek. 1820—1867. Budapest.
- KUTHY L., 1846: Hazai rejtelmek. I—II. Pest.
- KNIEZSA, J., 1955: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. köt. második rész. Budapest.
- LÁSZLÓ Gy., 1953: Lehel kurtje. Bp. 1967: Hunor és Magyar nyomában. Budapest.
- LÁZÁR L., 1896: Alsófehér vármegye magyar népe. Nagy-Enyed.
- LEMBERG, M., 1959—1960: Der Berner Männerrock. Sonderdruck aus dem Jahrbuch des Historischen Museums in Bern. XXXIX und XL. Jahrgang.
- LUBY M., 1927: A guba készítése és a gubás mesterség. NÉ.
- LÜKŐ G., 1935: A moldvai magyarok hajviselete. NÉ.
- MADARASSY L., 1912: Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest.
- MALONYAY D., 1907—1922: A magyar nép művészete. I—V. Budapest.
- MANGA J., 1942: Adatok a nyugati palóc házassági szokásokhoz. NÉ.
- MÁNDOKY L., 1963: Dél-dunántúli lábbeli ábrázolások a XIX. század elejéről. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs.
- MÁLYUSZ E., 1935: A mezővárosi fejlődés In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest.
- MÁRTONFY K., 1854: Az egri nép jelleme, viselete, szokásai. Magyarország és Erdély képekben.
- MEDNYÁNSZKY A., 1821: Neutraer Gespanschafts-Beschreibung. In: Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn. Wien.
- MELICH J., 1898: A gyöngyösi latin—magyar szótártöröredék. Budapest.
- MOLEVILLE, M. Bertrand de, 1804: The Costumes of the hereditary States of the House of Austria. London.
- MORVAY J., 1957: Néprajzi adatok a Zobor-vidékről. Népr. Közl. II. 1—2. sz.
- NÁDASDY számadások. 1960: Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásából. Történeti-Néprajzi Füzetek I—II. Az anyagot közli KUMOROVITZ L. B. és M. KALLAI E. A sorozatot szerkeszti és sajtó alá rendezte BELÉNYESY M. Budapest.
- NAGY F., 1838: Levéltöröredék Torockóról. Nemzeti Társalkodó.
- NAGY I., 1857: A vitéz székely nemzet részletes ismertetése. V. U.
- NAGY J., 1957.: A székely harisnya fejlődéstörténetéhez. Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár—Bukarest. 1958a: A kalotaszegi magyar népi öltözet. Bucuresti. 1958b: A torockói magyar népi öltözet. Bucuresti. 1958c: Adalékok a székely népi öltözet fejlődésének vizsgálatához. Ethn. 1959: A szilágysági Tövishát magyar népi öltözetének vizsgálatához. Ethn. 1972: Öltözet. In: Dr. KÓS K.—SZENTIMREI J.—Dr. NAGY. J., Kászoni székely népművészet. Bucuresti. 1977: (Faragó J.—Nagy J.—VÁMSZER G.) Kalotaszegi magyar népviselet. Bukarest.
- NEMES-NÉPI ZAKÁL Gy., 1818: Eörséghnek leírása. In: MÉSZÖLY G., Ethn. 1917.
- NOVÁK J. L., 1913: Adatok Bényi község néprajzához. NÉ.
- NYÁRÁDY M., é.n. Az ajkai népviselet. Szabolcs vármegye monográfiája.
- NYÁRY A., 1909: Piliny néprajzi vázlata. NÉ.

- ORBÁN B., 1868—1873: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismeretei szempontból. Pest—Budapest.
- AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA írásban és képben. 1888—1901: Budapest.
- PAGET J., 1839: Hungary and Transylvania, with remarks on their condition social, political and economical with numerous illustrations from sketches by Mr. HERING. London.
- PAIS D., 1935: Szó és szólásmagyarázatok. Szűr. Magyar Nyelv 31. évf. 1956: Nyelvtörténeti adatok. I. Magyar szövegmaradványok.
- PALOTAY G., 1930: Egy Nógrád megyei palóc falu ruházata. NÉ. 1931 és 1938: A magyarországi női ingek egy szabástípusa. NÉ. 1933 (és Ferencz K.): Magyar adatok a fonással készült főkötőkhoz. NÉ. 1937: A „harisnya” szabása Csík megyében. NÉ. 1937b: Török hagyatékek a kalotaszegi himzésben. NÉ. 1940: Oszmán-török elemek a magyar himzésben. Magyar Történeti Múzeum (Bibliotheca Humanitatis Historica VI). Budapest.
- PALUGYAI I., 1852—55: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Pest.
- PAP Gy., 1865: Palóc népköltemények. Sárospaták.
- PAPP L., 1930: A kecskeméti viselet múltja. NÉ.
- P. L., 1837: Köznapi szokások a debreceni reformátusok között. Regélő.
- PINTÉR S., 1880: A palócokról. Budapest.
- PLÁNDER F., 1838: Göcseinek esmérete. T. Gy. VI.
- PODMANICZKY Zs., 1943: Kapuvár néprajza. Pécs.
- RADVÁNSZKY B., 1879—1896: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Budapest.
- RUITZ I., 1965: A parasztfjúság társasélete a Bódva vidékén (1880—1950). Ethn.
- SÁNDOR G., 1904: Kik viseltek fekete szűrt a kolozsvári Hóstátban. Erdélyi Múzeum.
- SÁVOLY L., 1846: Az egri nép. Magyarföld és népei.
- ŠRONKOVÁ, O., 1954: Die Mode der gotischen Frau. Praha.
- SCHULZ A., 1903: Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker. München u. Berlin.
- SCHULZ I., 1912: Női viselet a kuruc korban (1670—1700). Budapest.
- STERIO K., 1855: „Dunántúli asszony” c. képe. In: KRESZ M., 1956. Budapest.
- SZABÓ I., 1904: Dévai csángó-székely népviselet és táplálkozás. Ethn.
- SZABÓ K., 1923: A „suba” és mestersége Kecskeméten. Ethn.
- SZALAY A., 1830: Tamási Mező-Város esmértetése. T. Gy.
- SZAMOTA L.—ZOLNAI Gy., 1902: Magyar Oklevél Szótár. Budapest.
- SZARVAS G.—SIMONYI Zs., 1880—1893: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I—III. Budapest.
- SZÁDECZKY L., 1913: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. I—III. Budapest.
- SZEDER F., 1819: A palócok. T. Gy.
- SZENDREI J., 1905: A magyar viselet történeti fejlődése. Budapest. 1907: Adatok az erdélyi női viselet történetéhez a XVII. században. Arch. Ért. 1908: Adatok az erdélyi férfiviselet történetéhez a XVII. században. Arch. Ért.
- SZENTKIRÁLYI Á., 1923: Erdély juhái és Erdély juhtenyésztése. Cluj—Kolozsvár.
- SZENTE A., 1898: A Lendva vidék néprajza. Ethn.
- SZEREMLEI S., 1900—1901: Hód-Mező-Vásárhely története. Budapest.
- SZIBÉRIAI Atlasz, 1961:
- SZILÁDY Z., 1923—24: Divatváltozás Lőrincrévén. Ethn.
- SZMIK A., 1902: Adatok Püspökbogád néprajzához. NÉ.
- SZŰCS J., 1955: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest.
- TAGÁNYI K., 1893: A Besztercezi Szószedet kultúrtörténeti jelentősége. Századok.
- TAHY G., 1837: Heves és Külső Szolnok törv. eggy. Vármegyék' esmértetése, Egri Várnak történet kivonása, s Egri Érsek Fő Megye érintése. T. Gy.
- TÁLASI I., 1936: A kiskunsági pásztorkodás. Néprajzi Füzetek 4. 1939: A bakonyi pásztorkodás. Ethn.
- TILKE, M., 1922: Le costume en orient. Berlin.
- TÓKÉS B., 1935: A mezőségi magyar viselet. NÉ. 1938: Magyarpalatkai viselet. Ethn.
- TÖRÖK K., 1867: Magyar alföldi népszokások... Magyarország Képekben.
- TÖRTÉNETI-ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR, I—III. 1967—1976: Budapest.
- TÖRTÉNETI TÁR, 1889.

- VAHOT I., 1853: Kecskemét és a kecskeméti puszták. Magyarország I. 1857: A Mátra-vidéki palócok. Napkelet.
- VAJDA L., 1944: Viselettörténeti adatok a XVIII—XIX. századból. Erdélyi Múzeum.
- VAJKAI A., 1959: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest. 1964: Balatonmellék. Budapest.
- VÁNDOR, 1839: Közlemények Erdélyből. Nemzeti Társalkodó.
- VARGA A., 1940: Két szomszéd falu. Adatok Kölesd (magyar) és Kistormás (német) községek összehasonlító néprajzához. Szeged.
- WIMMER, G. A., 1840—42: Das Aba-Ujvarer Komitat. In: Neuestes Gemälde der österreichischen Monarchie. W. C. BLUMENBACH szerkesztésében. Wien.
- ZOLTAI L., 1938: A debreceni viselet a XVI—XVIII. században. Ethn.

KÉPJEGYZÉK

1. *ábra.* Fonott férfihaj. Szólnoky Ferenc gulyás. Hajdúböszörmény. In: GARAY Á., Régi magyar férfihajviseletek. NÉ. 1911. 91. 8b. ábra.
2. *ábra.* Fonott férfihaj. Szólnoky Ferenc gulyás. Hajdúböszörmény. In: GARAY Ákos, Régi magyar férfihajviseletek. NÉ. 1911. 91. 8a. ábra.
3. *ábra.* Fonott férfihaj. Horváth Antal öregbéres. Apáti puszta, Tolna m. In: GARAY Á., Régi magyar férfihajviseletek. NÉ. 1911. 81. 1. ábra.
4. *ábra.* Fonott férfihaj. Csernyigovi ezüstveretes ivókürt. X. század. Moszkvai Történeti Múzeum. In: LÁSZLÓ Gy., Hunor és Magyar nyomában. 1967. 16.
5. *ábra.* Fonott férfihaj. Varkocsos magyar torzképe regensburgi vállkövön. In: LÁSZLÓ Gy. Hunor és Magyar nyomában. 1967. 17.
6. *ábra.* Fonott férfihaj. Képes Krónika 21. oldal: A magyarok bejövetele Pannóniába. (Fac-simile kiadás, 1964).
7. *ábra.* Fonott férfihaj. Ifjú magyar gróf a XVII. századból. In: SZENDREI János, A magyar viselet történeti fejlődése. 1905. I. tábla.
8. *ábra.* Űstök. Erdélyi fejedelem, XVI. század vége. VACELLIO után: NEMES Mihály — NAGY Géza, A magyar viseletek története. 1900. 51. fekete tábla 1. ábra.
9. *ábra.* Űstök. Georgius Rákóczi II. In: J. LINDERN de FRIEDENBURG, Abriss derer Siebenbürgischen Fürsten von zwei Hundert Jahren. Wien, 1734. 14. á.
10. *ábra.* Süveg. Báts Vármegyei Parasztok. In: J. BIKKESY-HEINBUCHER, Vollständige Sammlung der merkwürdigsten National-Costüme von Ungarn und Groa-tien. Graz 1820. 16. tábla.
11. *ábra.* Süveg. Tsikoshen von Mezöhegyes. In: Fr. JASCHKE, National-Kleidertrachten... Wien, 1821.
12. *ábra.* Nagyszélű kalap. Hungarische Bauern aus dem Szolnoker und Veszprimer Comitaten. In: Fr. JASCHKE, National-Kleidertrachten... Wien, 1821.
- 13/a. *ábra.* Cilinderformájú kalap. Bakonyi kanászkalap.
- 13/b. *ábra.* Pörge kalap.
- 14/a. *ábra.* Bevarrott ujjú férfing szabása.
- 14/b. *ábra.* Hosszú férfing. Milfajt Ferenc. Rézkarc részlete. In: KRESZ M., Magyar parasztviselet (1820—67). 35. tábla.
15. *ábra.* Hosszú férfing. Ökörhajcsár a XVII. században. In: SZENDREI J., Adatok az erdélyi férfiviselet történetéhez a XVII. században. Arch. Ért. 1908. 115. 3. á.

16. *ábra.* Kéznel hosszabb ujjak. Lehel kürtje, részlet. In: LÁSZLÓ Gy., Lehel kürtje. Bp. 1954. A 10—11. lapok között lévő rajz részlete.
17. *ábra.* Hamuba taposott rövid ing és gatyá. Egy Tsikós egy Vad lovon. In: BIKKESY-HEINBUCHER, Vollständige Sammlung der merkwürdigen National-Costüme von Ungarn und Croatien. Graz, 1820. 39. tábla.
18. *ábra.* Bevarrott ujjú, galléros, vállfoltos és pálhás — gyolcsból készült férfiing szabása.
19. *ábra.* Férfi gatyá szabása.
20. *ábra.* Férfi vászonnadrág.
21. *ábra.* Férfi kötény a XIV. századból. „Gens ded metier (quatorzième siecle)”. In: LACROIX, P., Moeurs, usages et costumes au Moyen-Age et a l'époque de la Renaissance. Paris, 1872. 297. 202. á.
22. *ábra.* Férfi kötény a XV. századból. In: HOTTENROTH, Fr., Deutsche Volkstrachten I. Frankfurt am Main, 1898. 17. a. á. Ács-körműves.
23. *ábra.* Kórógyi öregemberek vászon ingben, gatyában és köténnyel, 1943-ban.
24. *ábra.* Hollókői kisfiú, vászoningben és gatyában. Dr. FÉNYES D. felv. 1940. k.
25. *ábra.* Hollókői csépelő férfi vászoningben és gatyában. Dr. FÉNYES D. felv. 1940. k.
26. *ábra.* Hollókői aratók. A férfi vászoningben és gatyában, vászonköténnyel. Dr. FÉNYES D. felv. 1940. k.
27. *ábra.* Aratók fehér vászonból készült ruhákban. Kórógy, 1950-es évek.
28. *ábra.* Kolozsvárról Mezőtelegre származott aratók vászoning és gatyában. 1928.
29. *ábra.* Férfi subában. „Egy kunsági Paraszt”. BIKKESY-HEINBUCHER, Vollständige Sammlung der merkwürdigsten National-Costüme von Ungarn und Croatien. Graz, 1820. 4. á.
30. *ábra.* Férfi subában. „Egy Pest Vármegyei Paraszt és egy Szolgáló”. BIKKESY-HEINBUCHER, Vollständige Sammlung der merkwürdigsten National-Costüme von Ungarn und Croatien. Graz, 1820. 1. kép.
- 31/a. *ábra.* Börnelles. Tövis, Alsó-Fehér m. F.: GYERKÓ T. (Népr. Múz. Ltsz.: 66001.)
- 31/b. *ábra.* Kozsók. Torockó. F.: GYERKÓ T. (Népr. Múz. Ltsz.: 86821).
32. *ábra.* Alföldi szűr eleje. F.: SZABÓ J.
33. *ábra.* Alföldi szűr háta. F.: SZABÓ J.
34. *ábra.* Szűr elejének szabása. Rajz: GÁBORJÁN A.
35. *ábra.* Szűr hátának szabása. Rajz: GÁBORJÁN A.
36. *ábra.* Kunsági szűr. VALERIO, Th., Costumes de la Hongrie et des Provinces Danubiennes La Hongrie — Pl. IX. „Juhász de la Grande Kumanie”. Paris, é. n.
37. *ábra.* Magyar szűr. VALERIO, Th., Costumes de la Hongrie et des Provinces danubiennes La Hongrie. Pl. XXXIX. „Paysan”. Paris, é. n.
38. *ábra.* Vármegyházi rabok. Vasárnapi Újság.

39. *ábra.* Négyszögletes gallér és csuklya. Fémvásár. XV. század vége. In: HUSA, V., Homo Faber, Praha, 1967. 156. á.
40. *ábra.* Négyszögletes gallér magyar paraszton. DILLICH, E., Ungarische Chronica. Cassel, 1600.
41. *ábra.* Négyszögletes gallér. Német férfiviselet a XVI. századból. In: SICHART, E. v., Praktische Kostümkunde. München, 1926. 260. 299. á.
42. *ábra.* Négyszögletes gallér. Jelenet a „Weisskunig”-ból (1515). In: FALKE, J. v., Costümgeschichte der Culturvölker. Stuttgart, 1880. 260. 192. á.
43. *ábra.* Négyszögletes gallér. A. BOSSE metszete, 1630-ból. In: FALKE, J. v. Costümgeschichte der Culturvölker. Stuttgart, 1880. 341. 261. á.
44. *ábra.* Dudás a XVII. századból, Devecser látképéről. BIRKENSTEIN, B. v., Ertz Herzogliche Handgriffe des Zrkels und Linials... 1686. In: SZENDREI J., A magyar viselet történeti fejlődése. Bp. 1905. 129. 99. á.
45. *ábra.* Négyszögletes gallér. Marhahajtók a XVII. századból. Magyarország története képekben. Bp. 1973. 2. kiad. 169. 11. á.
46. *ábra.* Négyszögletes gallér. Hajdú a XVII. század elejéről. SZENDREI J., A magyar viselet történeti fejlődése. Bp. 1905. 81. 51. á.
47. *ábra.* Négyszögletes gallér. OAKES, A. — HAMILTON-HILL, M., Rural Costume. London — New York, 1970. Spain and Portugal, c. 1529. Castilian peasant going to market (Weiditz).
48. *ábra.* Csuklya. Századfordulón készült csuklyás szűr. Kórógy, Szalvónia. F.: GÁBORJÁN A.
49. *ábra.* Csuklya. Római parasztok olajbogyót szüretelnek. In: MAUTNER, K.—GERAMB, V., Steirisches Trachtenbuch. I. Graz, 1932. I. 155. 77. á.
50. *ábra.* Csuklya. XII. századi francia paraszt. In: MAUTNER, K.—GERAMB, V., Steirisches Trachtenbuch. Graz, 1932. I. 230. 112. á.
51. *ábra.* Csuklya. Képes Krónika. Fac-simile kiadás, 1964. 108. Kálmán fiát, II. Istvánt megkoronázzák.
52. *ábra.* Csuklya. Szent Miklós és a szegény nemes három lánya. Részlet. In: RADOCSAY, D., A középkori Magyarország táblaképei. Budapest, 1955. Jánosrét, 1476. k. XLX. ábra.
53. *ábra.* Csuklya. Joachim kesergése. Részlet. Berzenke — Bzinov v. Radács — Radačov. 1450. k. In: RADOCSAY D., A középkori Magyarország táblaképei. Bp. 1955.
54. *ábra.* Szűrposztóból készült ruhadarabok. Csikszentmártoni székegyek. 1967.
55. *ábra.* Szűrposztóból készült ruhadarabok. Legények hímzett szűr mellényben. Csököly. Somogy m. In: GYÖRFFY I., A cifraszűr. Bp. 1930. 203. 191. á.
56. *ábra.* Guba. Készült Nagykárolyban, használat: Beregújfalu. Népr. Múz. (ltsz.: 75.51.44),
57. *ábra.* Guba. Jézus születése, részlet: Keresztelő Szent János. XIII. század. Sopocani Monastery.
58. *ábra.* Guba. Keresztelő Szent János a pusztában hirdeti Krisztus eljövetelét. In: LEVÁRDY F., Magyar Anjou Legendárium. Bp. 1975. III/3.

59. *ábra.* Guba szabása. Rajz: GÁBORJÁN A.
60. *ábra.* Guba szabás ujjmegoldása dán középkori bőrruhán. In: HALD, M., Olddanske Tekstiler. Kobenhavn, 1950. 357. 408. á.
61. *ábra.* Vízszintes szabás. Szíriai és mezopotámiai „aba” nevű ujjatlan gyapjúruha. In: TILKE, M., Le costume en Orient. 31. tábla.
62. *ábra.* Daróc eleje. Köröstárkány. Népr. Múz. Ltsz.: 89951.
63. *ábra.* Daróc háta. Köröstárkány. Népr. Múz. Ltsz.: 89951.
64. *ábra.* Daróc elejének szabásmintája. Népr. Múz. Ltsz.: 89951. Rajz: GÁBORJÁN A.
65. *ábra.* Daróc hátának szabásmintája. Népr. Múz. Ltsz.: 89951. Rajz: GÁBORJÁN A.
66. *ábra.* Szürkankó. Kórógy. Szlavónia (Jugoszlávia). Népr. Múz. Ltsz.: 72.9.1.
67. *ábra.* Szürkankó elejének szabása. Kórógy, Szlavónia (Jugoszlávia). Népr. Múz. Ltsz.: 72.9.1
68. *ábra.* Szürkankó hátának szabása. Kórógy, Szlavónia (Jugoszlávia). Népr. Múz. Ltsz.: 72.9.1.
69. *ábra.* Férfi bocskor. ÉBNER Sándor, Bocskorformák Csonka-Szatmár és Bereg megyében. NÉ. 1932. 127.
70. *ábra.* Oldaltvarrott csizma szabása. Rajz: GÁBORJÁN A.
71. *ábra.* Hátulvarrott csizma szabása. Rajz: GÁBORJÁN A.
72. *ábra.* Oldaltvarrott szárú és fordított-varrott talpú csizma. Erdély (?)
73. *ábra.* Saru talpa. Nyitra m. Népr. Múz. ltsz.: 130689.
74. *ábra.* A saru talpára kifeléhajlóban varrott felsőrész. Nyitra m. Népr. Múz. ltsz.: 130689.
75. *ábra.* Egybeszabott bakancs szabásmintája. Szigetvár. F.: GYERKÓ T.
76. *ábra.* Egybeszabott bakancs szabásmintája összehajtott állapotban. Szigetvár. F.: GYERKÓ T.
77. *ábra.* Női hajviselet. Liber Moraliu 1410 pape Grgura. Heinrich Aurhaym, 1410. Ljubljana, Skofíjski archiv. Középen választott haj, oldalt sodorva, hátul egyetlen fonatba fonva.
78. *ábra.* Női hajviselet. A Stamaty család. Részlet. Ingres rajza, 1818. Fordított T alakú hajválaszték.
79. *ábra.* Női hajviselet. Fordított T alakú választék. Kórógy, Szlavónia (Jugoszlávia) 1968. F.: GÁBORJÁN A.
80. *ábra.* Női hajviselet. Boldogi lány és fiatalasszony fordított T alakú hajválasztékkal, oldalt sodrott, illetve fonott hajjai.
81. *ábra.* Női hajviselet. Körösfői pártás lány, 1960. F.: FISCHER J.
82. *ábra.* Női fejviselet. Torockói pártás lány. 1932. F.: gr. BETHLEN S.-né.
83. *ábra.* Női hajviselet. Debreceni kisbundás asszony kaskétlivel. In: KRESZ M., Magyar parasztviselet. 1820—1867. 32. tábla. Bp. 1956.
84. *ábra.* Női fejviselet. Fiatal hölgy elől bodros díszű fejviselete. XIV. sz. Részlet a Velislav bibliából. In: SRONKOVA, O., Die Mode der gotischen Frau. Prága 1954. 35. 15. á.

85. *ábra.* Női fejviselet. Kazári fiatalasszony „nagyarany”-nak nevezett főkötőben. 1967. F.: KOFFÁN K.
86. *ábra.* Női fejviselet. Mezőkövesdi asszonyok. Egyik fején „csavarintós” kendő. 1850.
87. *ábra.* Női fejviselet. Hollókői fiatalasszony kisgyermekével, 1967. F.: KOFFÁN K.
88. *ábra.* Női fejviselet. Székely fekete főkötő (csepesz), 1940. Rajz: CSALOG Zsolt.
89. *ábra.* Női fejviselet. Kalotaszegi lány szalmakalappal, 1962. F.: TOMORI E.
90. *ábra.* Női fejviselet. Kalotaszegi (körösfői) munkába menő nő. F.: GÁBORJÁN A.
91. *ábra.* Női mellévarrott ujjú ing szabása.
92. *ábra.* Sípújas férfi felsőruha 1480—1490 körül. In: DEUCHLER, Fl., Die Burgunder Beute. Bern, 1963. 109. á. á.
93. *ábra.* Sípújas női felsőruha. Augsburg, XVI. sz. In: HOTTENROTH, Fr., Deutsche Volkstrachten. I. Frankfurt am Main 1898. 42. tábla. Kézműves és felesége.
94. *ábra.* Sípújas női magyar felsőruha. 1577. k. Illésházy István (megh.: 1609) első felesége: Erdődy Anna (megh. 1577). In: NEMES M.—NAGY G., A magyar viseletek története. Bp. 1900. — 53. fekete tábla, 2. á.
95. *ábra.* Női gótikus ing (Bändelhemd), In: SRONKOVA, O., Die Mode der gotischen Frau. Praha, 1954. 147. 80. á.
96. *ábra.* Női gótikus ing (Bändelhemd) In: ŠRONKOVA, O. Die Mode der gotischen Frau. Praha, 1954.—147. 81. á.
97. *ábra.* Női kötény, XIV. század közepe körül. In: WEISS, H., Kostümkunde. Stuttgart, 1872. 83. b. á.
98. *ábra.* Női kötény, XV. sz. In: LACROIX, P., Moerus, usages et costumes du Moyen Age et à l'époque de la Renaissance. Paris, 1872. — 260. á.
99. *ábra.* Női felemelt szoknya. Grimani Breviárium. B. kép. Május-Június Szénakaszálás. XV. sz.
100. *ábra.* Női felemelt szoknya. Táncoló falusiak, XV. sz. In: LACROIX, P., Moeurs, usages et costumes du Moyen-Age et à l'époque de la Renaissance. Paris, 1872. — 261. 183. á.
101. *ábra.* Női felemelt szoknya. Részlet BRUEGHEL, P., „Paraszttánc” c. képéből. 1568. körül.
102. *ábra.* Női felemelt szoknya. XIX. sz. eleje. VOGEL, L., „Bäuerin” c. képe. (Oberhasli, Kanton Bern). Schweizerisches Landesmuseum, Zürich. Photo: Schweiz. Landesmuseum. L M 28049. Neg. Nr. 20820.
103. *ábra.* Női felemelt szoknya. Duhántúli leány. STERIO K. vízfestménye. In: KRESZ M., Magyar parasztviselet. 1820—1867. Bp. 1956. 88 a. t.
104. *ábra.* Női felemelt szoknya. Kalotaszegi nők muszujban. Magyargyerőmonostor. ÉBNER S. felv. 1930.
105. *ábra.* Női munkaviselet. Hollókő. Dr. FÉNYES D. felv. 1940. k.
106. *ábra.* Női munkaviselet. Kórógy, Szlavónia. 1950 körül. Aratásra fehérben, szárcsarap nevű lábszárvédő vászontokkal. Rekonstrukció. F.: GÁBORJÁN A., 1968.
107. *ábra.* Női ünnepi viselet. Hollókő. Dr. FÉNYES D. felv. 1940. k.

108. ábra. Női bőrruha. Mezőkövesdi asszony kuzsuban. XX. század eleje.
109. ábra. Női sárga csizma. Baranya m. Népr. Múz. Ltsz.: 15552. F.: FRANCISCY J.
110. ábra. Női csizma fordított-varrott talpa. Baranya m. Népr. Múz. Ltsz.: 15552. F.: FRANCISCY J.
111. ábra. Női piros csizma. Torockó, Torda-Aranyos m. Népr. Múz. Ltsz.: 133272. F.: FRANCISCY J.
112. ábra. Női piros csizma részlete. Torockó, Torda-Aranyos m. Népr. Múz. Ltsz.: 133272. F.: FRANCISCY J.
113. ábra. Ívesen emelkedő tetejű férfi csizma. gr. Zrínyi Miklós, a költő. (Megh. 1664.) In: NEMES M.—NAGY G.: A magyar viseletek története. Bp. 1900. 58. fekete t. 18. á.

1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

5. ábra

7. ábra

6. ábra

8. ábra

9. ábra

10. ábra

11. ábra

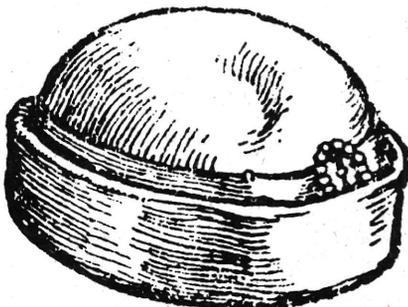

12. ábra

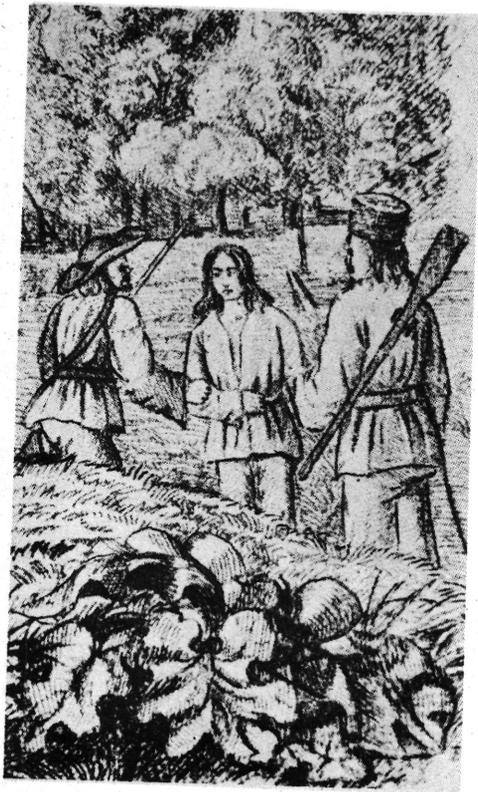

13/a. ábra

13/b. ábra

14/b. ábra

15. ábra

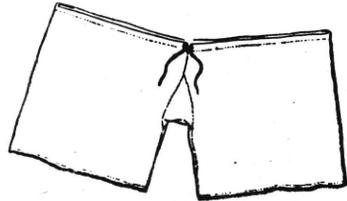

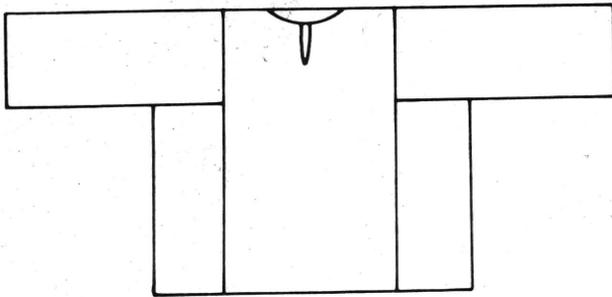
16. ábra

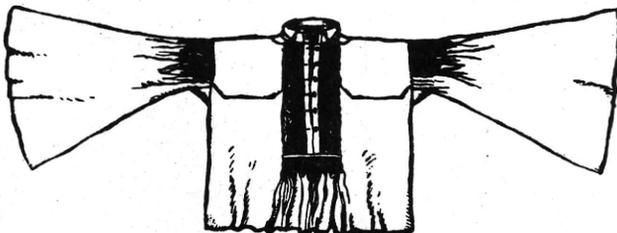
17. ábra

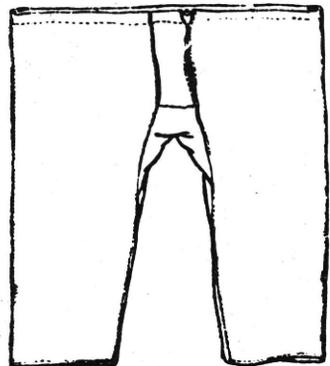
19. ábra

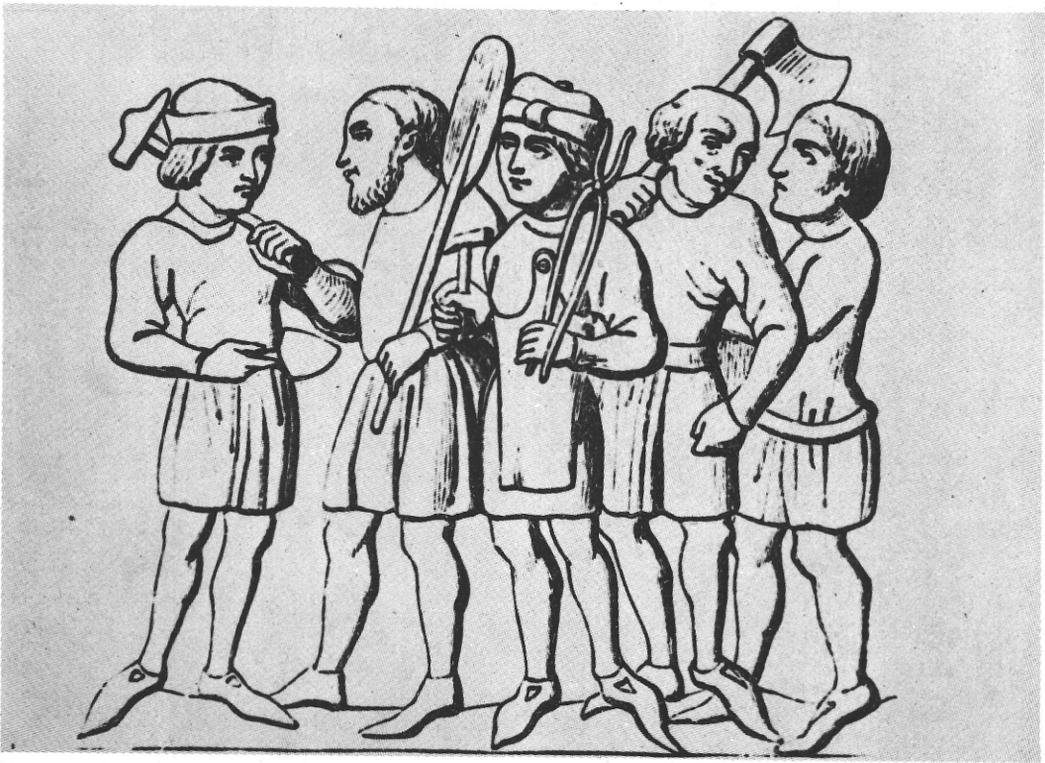

18. ábra

20. ábra

21. ábra

22. ábra

23. ábra

24. ábra

25. ábra

26. ábra

28. ábra

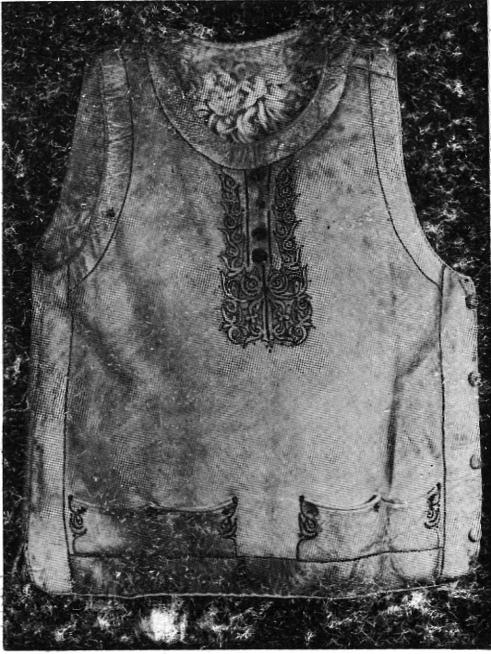
27. ábra

29. ábra

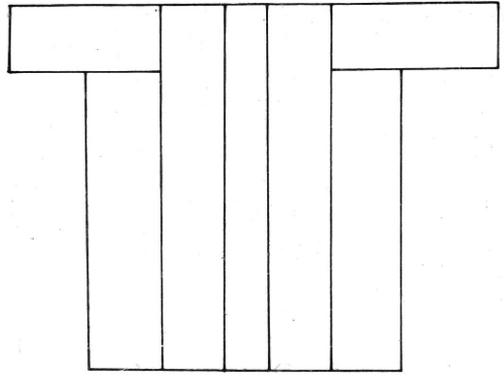

30. ábra

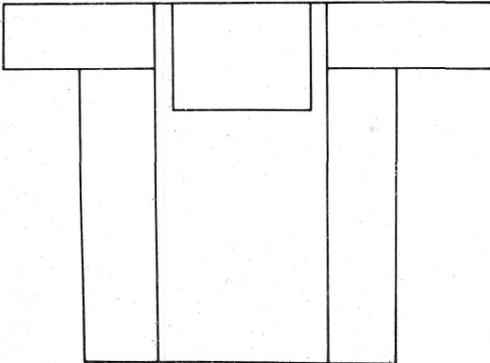

31/a. ábra

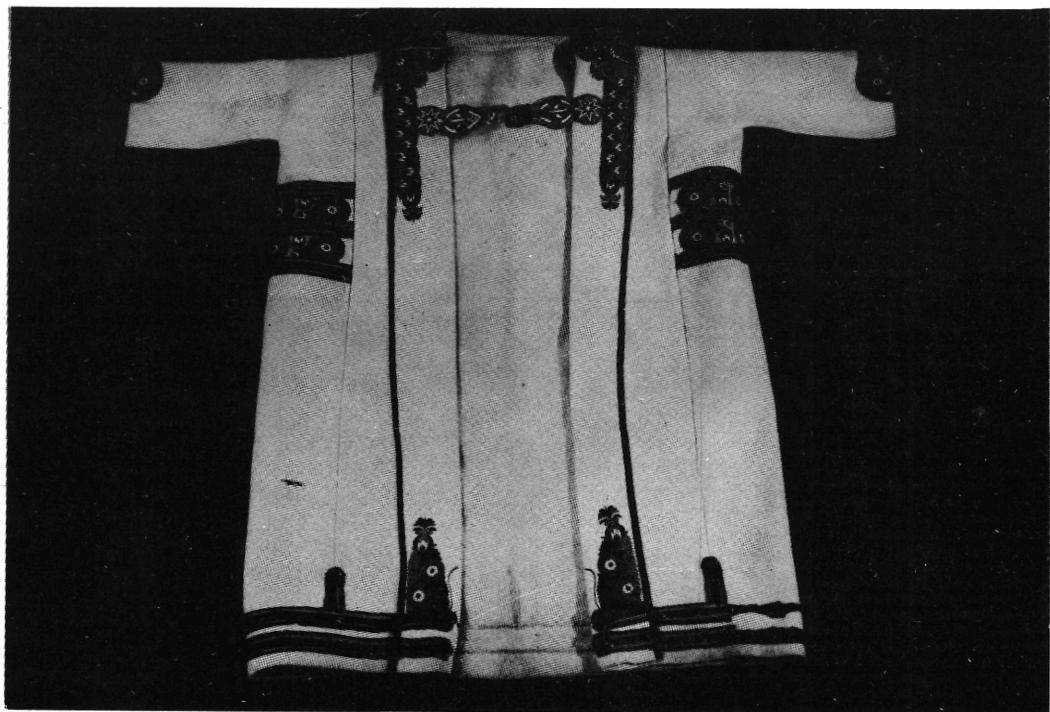
34. ábra

35. ábra

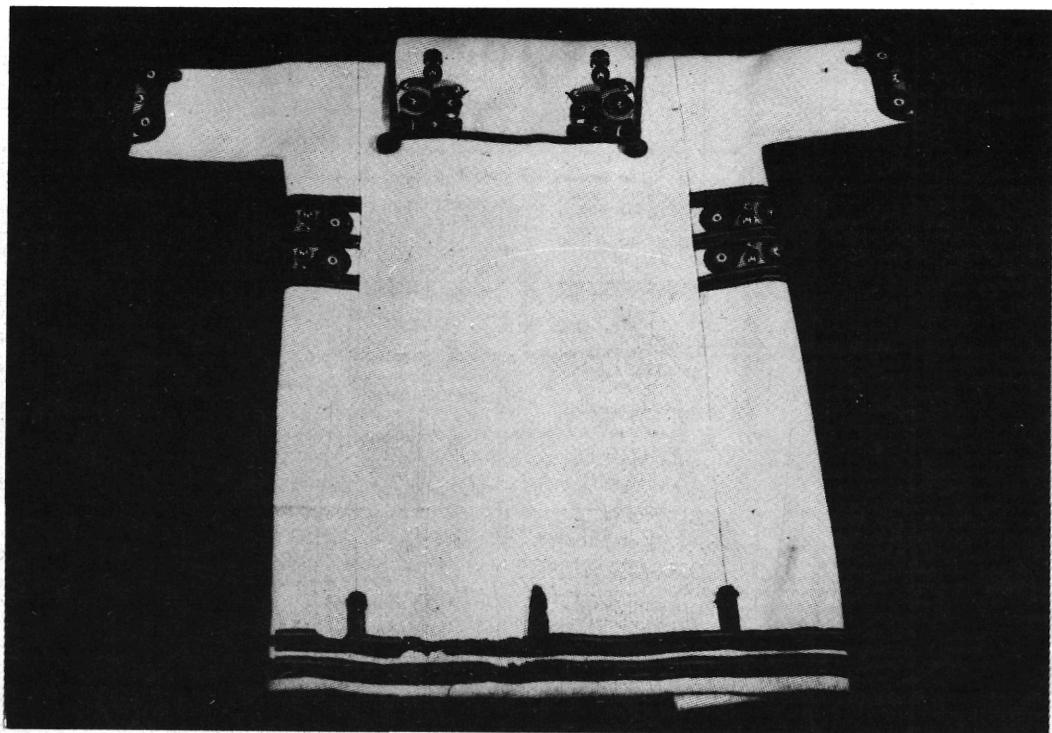
31/b. ábra

32. ábra

33. ábra

36. ábra

37. ábra

38. ábra

39. ábra

40. ábra

41. ábra

42. ábra

43. ábra

44. ábra

45. ábra

46. ábra

47. ábra

48. ábra

49. ábra

50. ábra

51. ábra

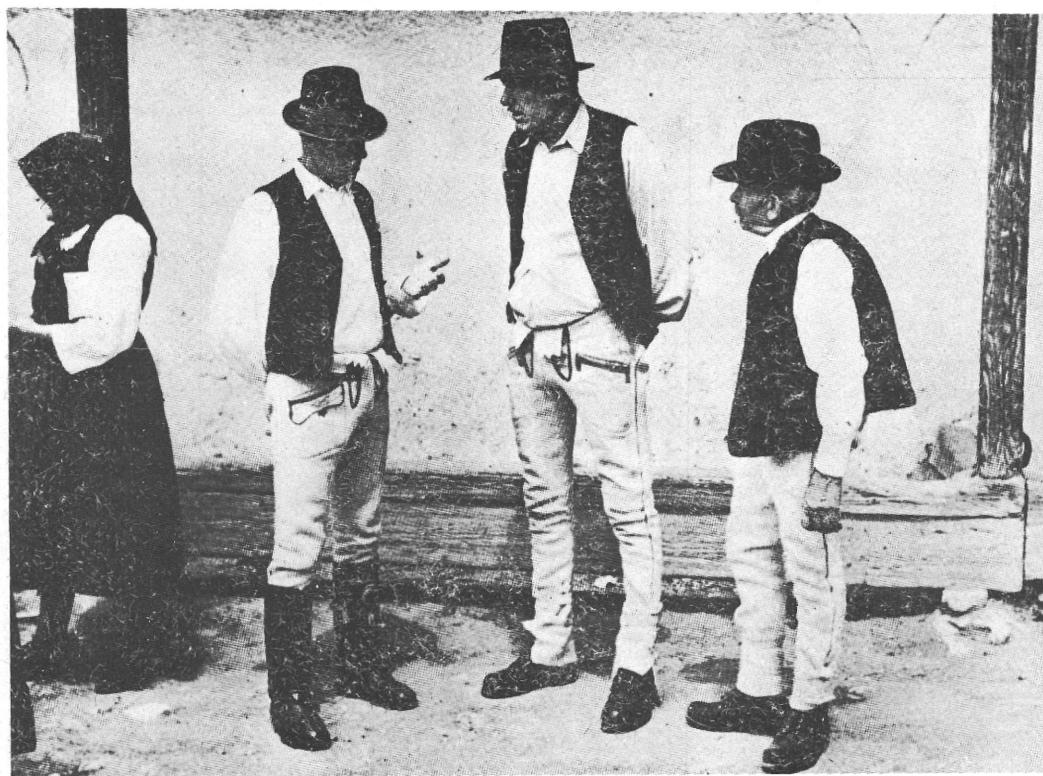

52. ábra

53. ábra

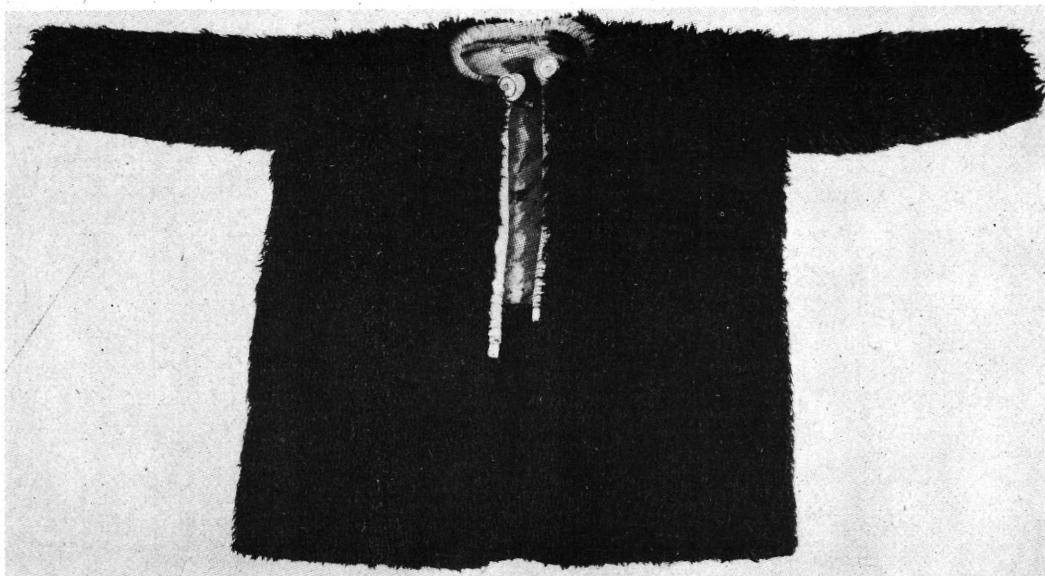
54. ábra

55. ábra

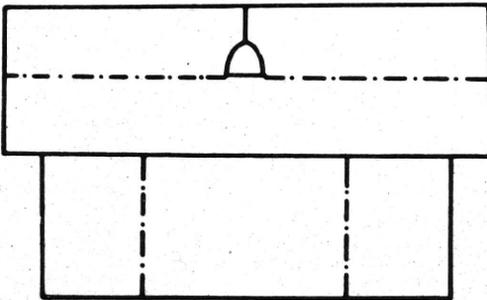
56. ábra

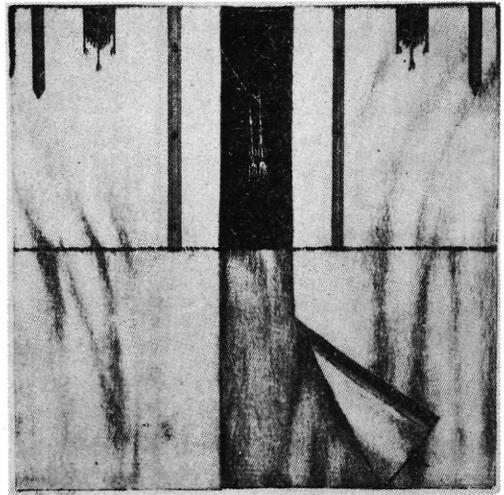
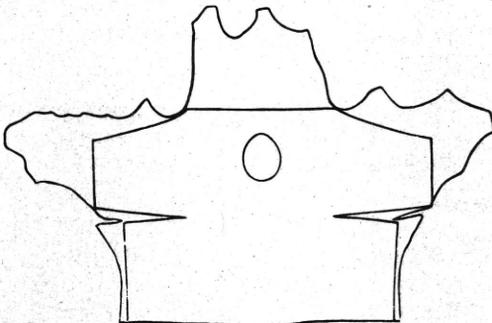

57. ábra

59. ábra

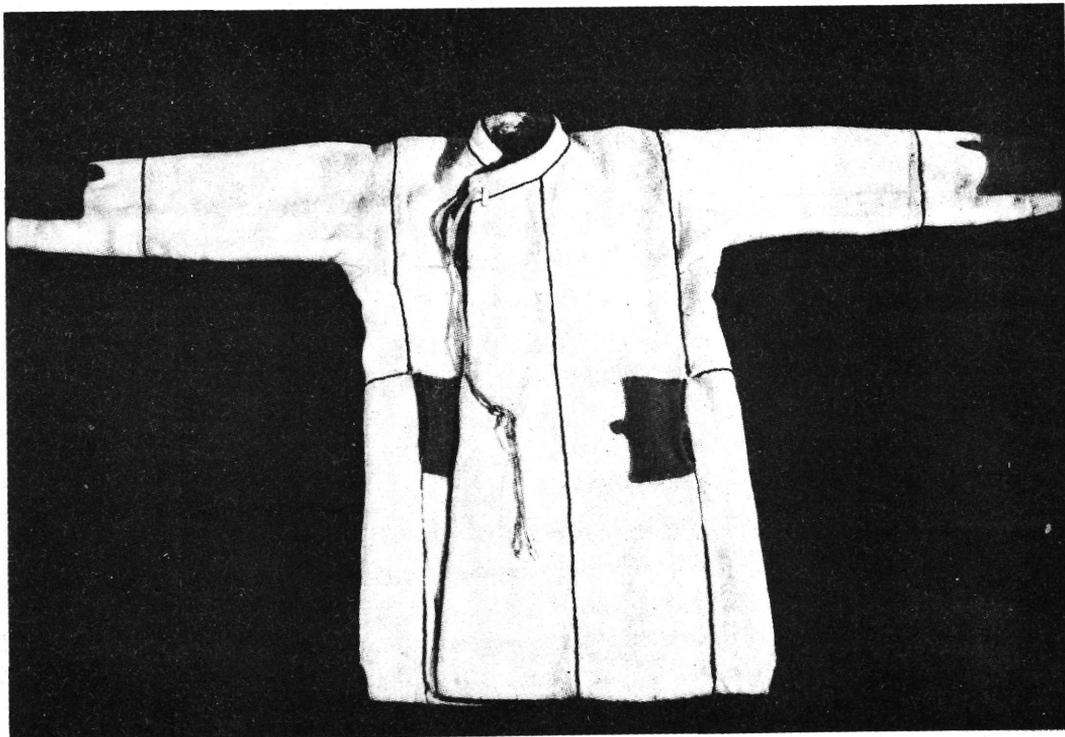
61. ábra

60. ábra

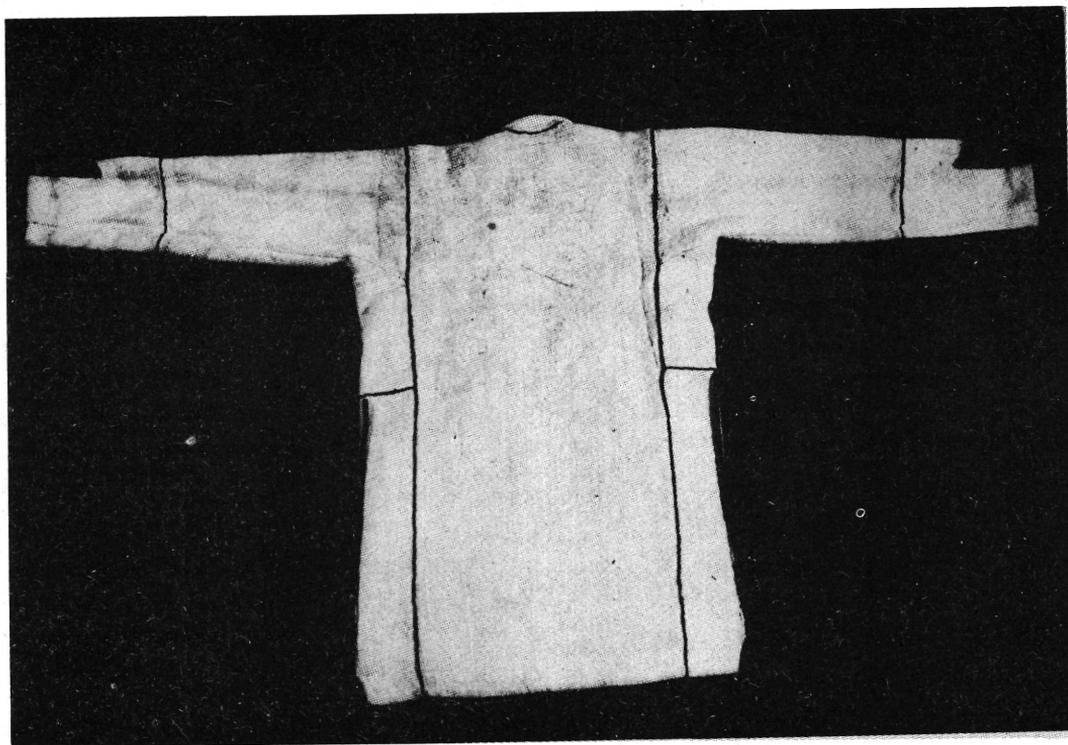
58. ábra

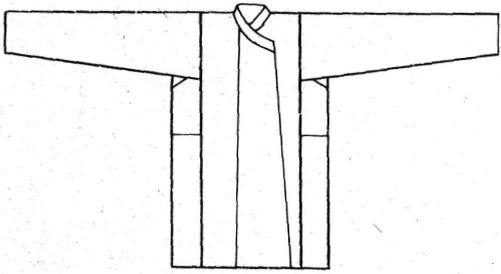

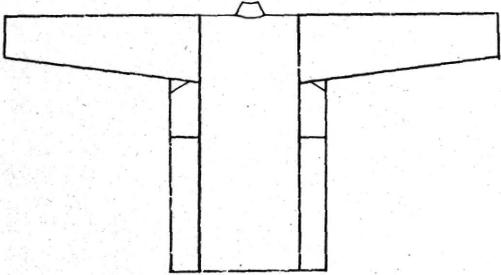
62. ábra

63. ábra

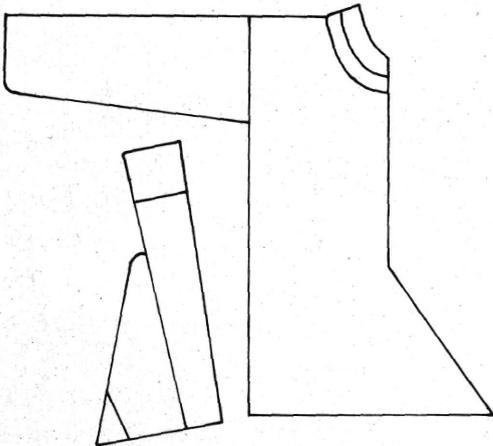
64. ábra

65. ábra

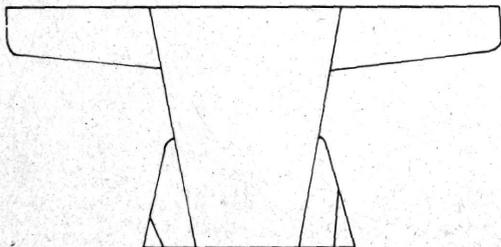

66. ábra

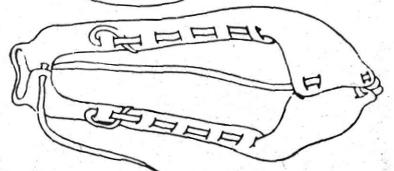
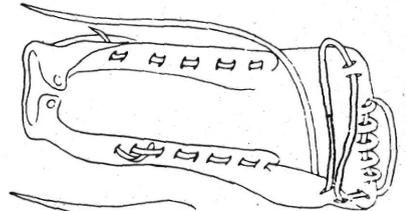
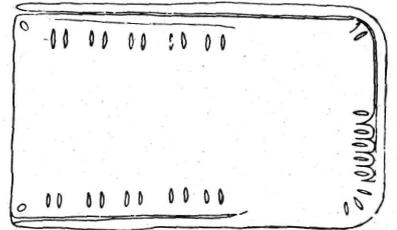

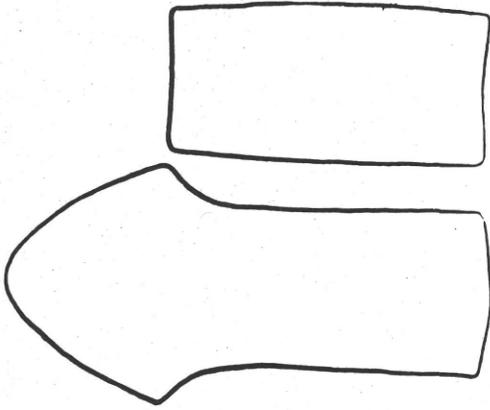
67. ábra

68. ábra

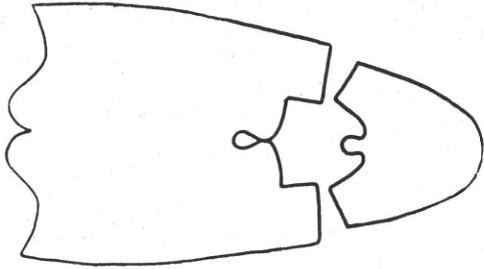

69. ábra

70. ábra

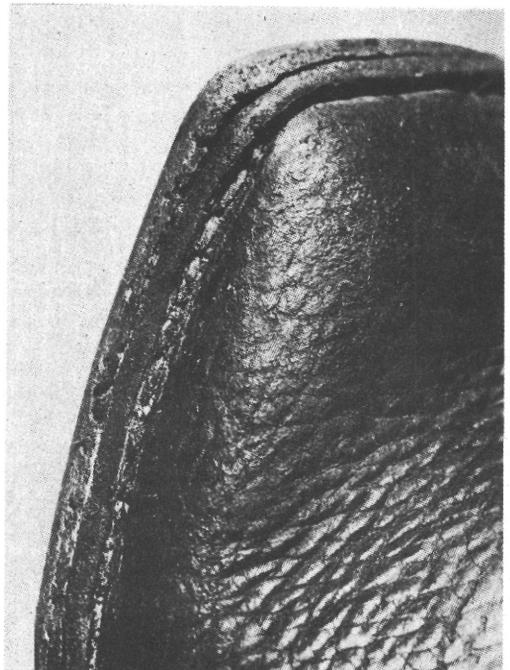

71. ábra

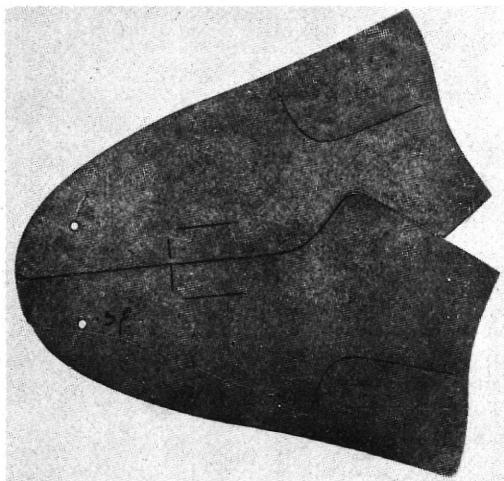
73. ábra

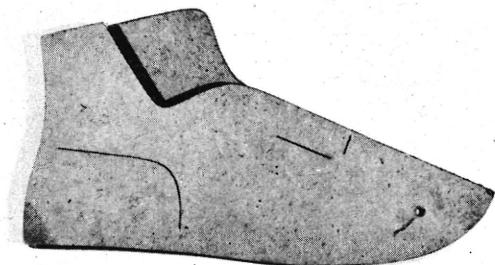
72. ábra

74. ábra

75. ábra

76. ábra

77. ábra

78. ábra

79. ábra

80. ábra

81. ábra

82. ábra

83. ábra

84. ábra

85. ábra

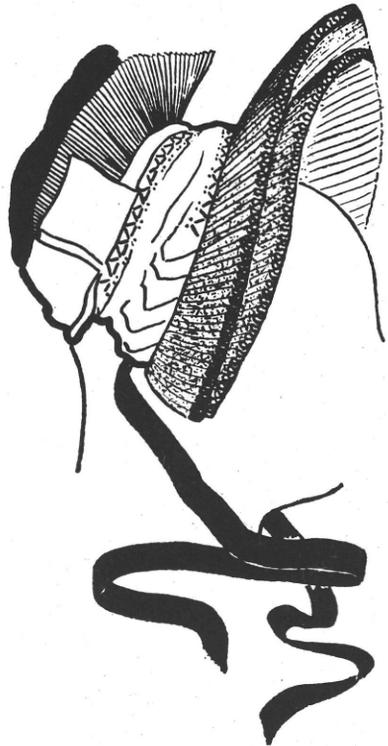

87. ábra

86. ábra

88. ábra

89. ábra

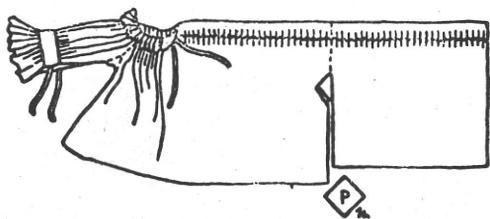

90. ábra

92. ábra

91. ábra

93. ábra

94. ábra

95. ábra

96. ábra

97. ábra

98. ábra

99. ábra

100. ábra

101. ábra

102. ábra

103. ábra

104. ábra

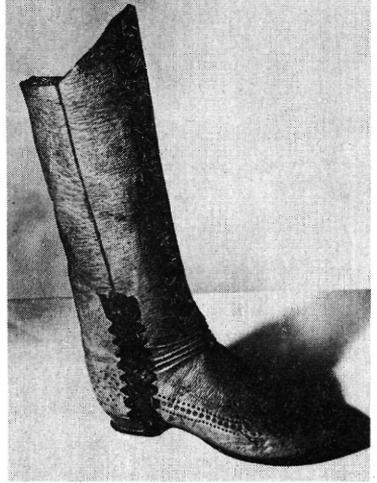
105. ábra

106. ábra

107. ábra

109. ábra

110. ábra

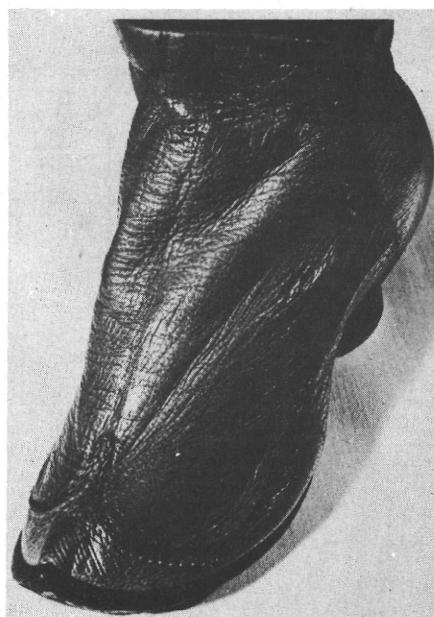

108. ábra

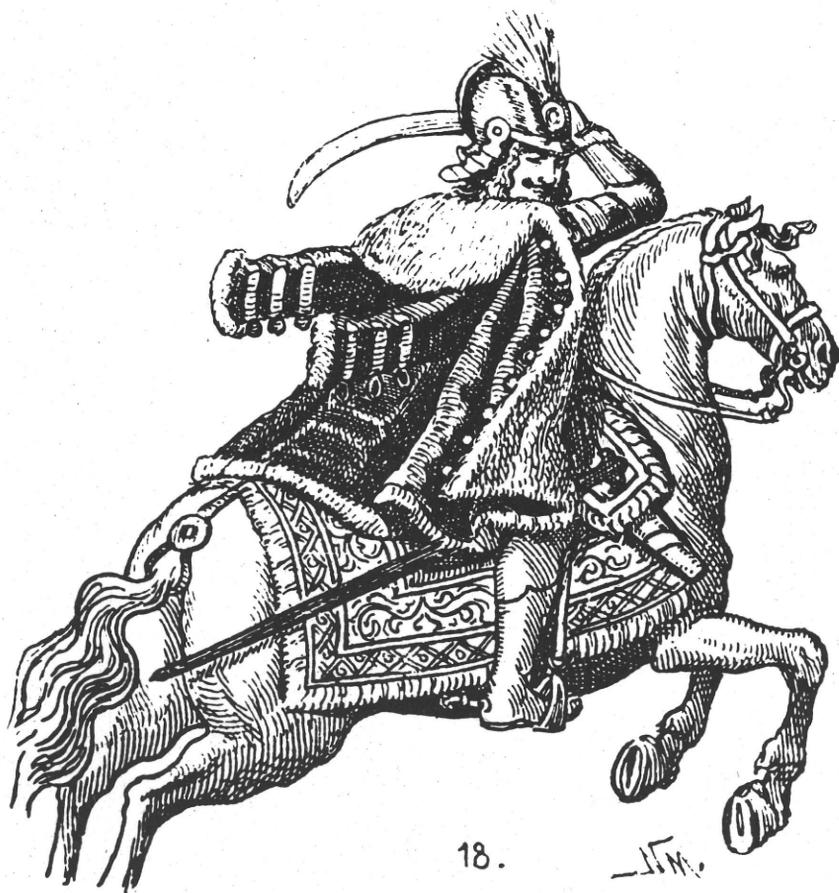

111. ábra

112. ábra

113. ábra

UNGARISCHE VOKSTRACHTEN

VERSUCH EINER ZUSAMMENFASSUNG

Einleitung*

Es ist nicht leicht, den Begriff „Volkstracht“ zu definieren. Im allgemeinen entspricht der Begriff der Kleidung des Bauerntums. Diese Studie versucht die ungarische bäuerliche Kleidung und ihre einzelnen Stücke aufgrund der Angaben zu definieren, die in schriftlichen Quellen zu verfolgen sind, die in der Erinnerung der Alten noch leben, und schliesslich die, die zwar immer weniger, aber heute noch in Gebrauch sind.

Es wird versucht, die Umstände, die Faktoren zu erschliessen, die auf die Herausbildung der Volkstrachten einwirkten, ihre ästhetische Blüte und Kulmination ermöglichten, und endlich ihr Verschwinden verursachten.

Die Entwicklung der Kleidung — auch der Volkstrachten — wird im allgemeinen von zwei Faktoren bestimmt: dem Menschen und der Geschichte. Vom Menschen darum, weil die Kleidung immer Zeiger der persönlichen Lebensumstände, der finanziellen und gesellschaftlichen Lage, der Armut und des Reichtums, der Jugend und des Alters ist, — ebenso von Gefühlen wie Freude, Trauer usw. Das ist der Menschliche Faktor. Doch unterliegt die Kleidung auch den Gesetzen der Geschichte. Die Kleidung sowie die einzelnen Kleidungsstücke unterliegen auch den Regeln der geschichtlichen Entwicklung, was Material, Farbe, Schnitt und Verzierung anbelangt. Die Lebensumstände der Träger können sich in der Kleidung nur innerhalb der zur gegebenen Zeit herrschenden, allgemeinen Mode ausdrücken.

Das Ungarntum ist infolge seiner geographischen Lage ein Bindeglied zwischen Westen und Osten. So wurde seine materielle und geistige Kultur, seine Kleidung, seine Tracht vom Westen und vom Osten alternativ beeinflusst.

Das Ungarntum, das sich stufenweise in die europäisch — westliche Kultur eingliederte, wurde wechselnd von den östlichen Wellen der Petschenegen, der Jazygen, der Kumanen beeinflusst. Diese östlichen Wellen konnten auch neue östliche Kleidungsstücke bzw. Kleidungselemente mitbringen, konnten aber auch alte, halbvergessene östliche Elemente wieder beleben. Einen relativen östlichen Einfluss bedeuteten auch die byzantinischen Beziehungen der Arpaden, des ersten ungarischen Herrscherhauses (bis 1304). Nachdem Ende der letzten östlichen Welle (osmanotürkische Fremdherrschaft im 16.—17. Jahrhundert) brachte die österreichische Fremdherrschaft der Habsburger eine Wiederverarmung des ungarischen Bauerntums, einen Rückfall zu einem wachsendem Grade der Selbstversorgung, zu Textilien,

* Dieser Aufsatz ist die verkürzte Variante einer 1967 geschriebenen Doktorarbeit.

die man in der Bauernwirtschaft oder in Manufakturen erzeugte. — zu den gedämpften Farben dieser Textilien, zu den gedämpften Farben der Rauchwaren.

Die vorliegende Studie versucht die Entwicklungsgeschichte der Volkstrachten des 19.—20 Jahrhunderts als Grundlage der heute noch lebenden Volkstrachten vorzustellen, und zwar aufgrund des Rohmaterials, der Farbe, des Schnittes, der Zahl der zu einer Tracht gehörenden einzelnen Kleidungsstücke und das Tempo der Änderungen — des auch in der Volkstracht wirkenden Modewechsels.

Material. Wie schon oben erwähnt, brachte die österreichische Herrschaft, die der osmano-türkischen Herrschaft folgte, eine Wiederverarmung des ungarischen Bauerntums. Die Selbstversorgung, die Anwendung von Rohmaterialien, die der Feldbau und die Viehzucht boten, wurde wieder stärker. Der Feldbau gab die hausgewebte Hanf- oder Flachsleinwand. Die Viehzucht bot Leder, Rauchwaren und Wollstoffe. Die Armen und die Hirten nähten ihre Pelzkleider aus Schaffellen, die sie nichteinmal chemisch behandelten, sondern nur vom Fleisch reinigten und trocken weicklopfen.

Farbe. Zwar wurde die hausgewebte Hanf- und Flachsleinwand an der Sonne mit Wasser begossen geblichen, ihre Farbe hatte doch einen Gelbstich, und dieses Gelblichweiss wurde die charakteristische Farbe der bäuerlichen Männer- und Frauenhemden, Männerhosen, Frauenröcke, Unterröcke und Schürzen. Manchmal wurden die Frauenröcke und Schürzen mit Galläpfeln schwarzgrau gefärbt.

Gelblichweiss waren auch die nur weichgeklopften Felle. Das Schöne Weiss der Kürschnerwaren wurde durch Beizen (Salz-Alaun-Milch-Kleie usw.) erreicht. Die mittelalterlichen Wollgewebe hatten die natürliche graue und braune oder gelblichweisse Farbe der nicht feinen Schafsarten. Um ein schöneres Weiss zu erreichen, behandelte man manchmal die Wollgewebe auch mit Kalk, doch verschlechterte dieses Verfahren die Qualität des Wollstoffes; deshalb wurde dieses Verfahren auch verboten.

Neben diesen dumpfen Farben verwendete das Bauerntum — genauer, dessen reichere Schichten — auch farbige Industriestoffe, goldene und silberne Spitzen, farbige Perlen, rote oder gelbe Stiefel. Das Gelblichweiss der hausgewebten Leinwand, das Grau, das Braun und Gelblichweiss der Wollgewebe war die Farbe der alltäglichen Arbeitskleider, sowie der Kleider der Armen, der Alten und der Trauernden. Blau und Grün waren die Farben der nicht ganz jungen Frauen und der Halbtrauer. So entsteht ein Gefälle von der bunten Farbenpracht der Jugend bis zum matten Gelblichweiss der immer häufiger Trauer-tragenden Alten.

Im Laufe des vorigen Jahrhunderts drangen in steigendem Grade industrielle Textilien in die Volkstracht ein. Sie wurden Träger der Farbigkeit, der Buntheit der Bauerntrachten. Kopftücher, Leibchen und Westen, Röcke und Schürzen, Oberkleider der Männer, dann Stiefel, Pantoffel und Strümpfe wurden farbig.

Das Bläulichweiss der Industrieleinwand gewann bei dem Bauerntum eine Farbenbedeutung. Sie charakterisierte die Kleidung der Jungen und der Reichen und zeichnete die Festtracht aus.

Das Rot ist wenigstens seit dem Mittelalter sehr beliebt. Im 19.—20. Jahrhundert ist es die Farbe der Jugend, der Feiertage, und verhältnismässig auch des Reichtums. Der ästhetische Höhepunkt der weiblichen Tracht dauert vom heiratsfähigen Alter des Mädchens bis zur ersten Schwangerschaft bzw. bis zur ersten Niederkunft der jungen Frau. In diesem Zeitabschnitt ist die Tracht die schönste, in diesem Zeitabschnitt weist sie das meiste jugendliche-festtägige Rot auf. Mit diesem Rot

kombinierten sich die festtägliche Gold- und Silberverzierung, goldene und silberne Stickereien und Spitzen und farbige Perlen.

Die festliche Bedeutung des Roten kann sich auch mit der Trauer verbinden. Aus Westungarn, Oberungarn und Siebenbürgen kennen wir Angaben von roter Trauerfarbe.

Eine Farbenbedeutung hatte im 19.—20. Jahrhundert auch das Schwarze der Bauertrachten. In der Kleidung der höheren Gesellschaftsschichten hatte das Schwarz eine zweifache Bedeutung, und zwar das Fest und die Trauer. Zum Bauerntum gelangte zunächst das festliche Schwarz, und zwar erst in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts, bzw. am Anfang unseres Jahrhunderts. In dieser Eigenschaft erhielt es zunächst in der Tracht der jugendlichen Raum, indem es sich zum festlich-jugendlichen Rot und Bläulichweiss gesellte. Rote Stickereien bekamen schwarze Konturen, Teile von roten weiblichen Kopfbedeckungen wurden schwarz. Das festliche Schwarz verdrängte oft das festliche Rot; rote Jungfernkränze und Haarschleifen wurden schwarz, und in einigen katholischen Gegenden wurde sogar die festlichste Tracht der Bräute schwarz. Der früher mit Rot kombinierte Gold-, Silber- und Perlenschmuck gesellte sich langsam zu dem festlichen Schwarz. Es gibt Gegenden, wo das Schwarze die Trauerbedeutung erst im 20. Jahrhundert bekam. Im Gegenteil zu der einstigen — über das Grüne und Blaue zum Gelblichweissen sich aufhellenden Kleidung der Alten und Trauernden verdüstert sich fortan die Tracht der Alten und Trauernden über das Blau und Grün der Halbtrauer langsam zum Schwarzen.

Was den *Schnitt* der aus hausgewebter Leinwand und Wollgewebe gefertigten Trachtenstücke anbelangt — wurde dieser durch östlich-rechtwinklige Schnittlinien charakterisiert. Auch die alten Rauchwaren weisen relativ gerade Schnittlinien auf. Diese ermöglichten einen Zuschnitt ohne Abfall. Auch wird bei der Anwendung gerader und rechtwinkliger Schnittlinien weniger Fachkenntnis zum Schneidern benötigt.

Die in Manufakturen, später in Fabriken hergestellten Textilien brachten nicht nur mehr Farbigekeit in die Bauertrachten, sondern wurden auch Träger der städtisch-westlichen, schlankmachenden Schnittlinien. Im Steigenden Grade nähten kleine Dorfnäherinnen, dann Kleingewerbetreibende aus diesen Textilien Kleidungsstücke für die Bauern.

Die industriellen Textilien verursachten noch weitere Veränderungen in den Bauertrachten. Sie waren breiter als die hausgewebte Leinwand oder die in Manufakturen hergestellten Wollgewebe. So wurden einige Zusätze unnötig. Die neuen Textilien änderten auch die Schnitte. Bei den alten Männerhemden und bei den — aus Iodenartigem Tuch genähten „Szür“ (Sür)-Mänteln — war wegen des schmalen Stoffes ein gewisser Seitenzusatz benötigt. Seine Form war rechteckig, und wurde unter den Ärmeln angebracht. Diese Methode des Zusatzes wurde von Mittel- und Osteuropa an über dem Balkan nach Osten bis Turkestan verwendet. Die breiten Industrietextilien machten diesen Seitenzusatz überflüssig. Die aus breiten Leinwandsorten genähten Männerhemden und Gatyahosen wurden am Hals bzw. am Gurt immer mehr und mehr gerafft. Solche stark gerafften Gatyahosen wirkten wie geraffte Frauenröcke und wurden zu einer ungarischen Spezialität in der Bauertracht.

Durch das Raffieren wurde ein übermässiger Aufwand an Stoffen (als Zeichen des Reichtums) möglich. Das war aber nicht die einzige Folge. Es wuchs auch die Anzahl der zu einem Ensemble benötigten Stücke. So nahm die Zahl der Unterröcke immer

mehr und mehr zu, und die Kopfbedeckungen bestanden auch aus immer mehr und mehr Teilen.

Mit den in Fabriken hergestellten Textilien, mit der wachsender Zahl der in den Städten arbeitenden Bauern erstarkte natürlich auch der Einfluss der städtischen Mode. Das alte, langsame *Tempo des Modewechsels* beschleunigte sich immer mehr und führte zu dem entgültigen Ablegen der Bauerntrachten.

Die ästhetik der ungarischen Volkstrachten

Die Tracht ist nicht nur die Kleidung des Bauerntums, sondern auch ihr ästhetisches und psychologisches Ausdrucksmittel. Das schwierige Leben und ihr Alltag, das beschränkte Geistesleben lieferten den Bauern wenig Möglichkeit ihre Gefühle für ästhetik und ästhetische Ansprüche zu entfalten. Eine dieser wenigen Möglichkeiten war die Kleidung, die Tracht.

Doch war das Leben des Bauerntums verschieden von dem Leben der höheren Gesellschaftsschichten und der städtischen Bevölkerung. So unterschied sich auch die bäuerliche Ästhetik als Ausdruck des bäuerlichen Daseins und der bäuerlichen Weltanschauung in allen ihren Elementen von der der höher stehenden und anders lebenden Gesellschaftsschichten.

So muss zuerst festgestellt werden, aus welchen Elementen die Bauerntrachten bestehen, dann müssen Faktoren analysiert werden, welche die bäuerliche ästhetik von der der höher stehenden Klassen unterschieden.

Vor allem sei betont, wie sehr sich das bäuerliche Leben von dem Leben der Stadtbewohner bzw. des Adels unterschied. Das Leben einer traditionellen Bauerngemeinschaft ist durch die zum Lebensunterhalt notwendige schwere physische Arbeit und durch materielle, gesellschaftliche und kulturelle Schranken geprägt.

Die materiellen Schranken zwangen das Bauerntum zu einem stärkeren Grad der Selbstversorgung, zu einer umfangreicheren Verwendung hausgewebter Leinwände, Wolle bzw. zu Leder und Fell, die die Viehzucht bot. In sozialer Sicht versuchte sich das Bauerntum immer den höheren gesellschaftlichen Klassen anzugleichen, und solche äusserliche Merkmale, wie die schlecht und recht nachgeahmten Kleider verliehen die Illusion eines gesellschaftlichen Aufstieges. Die höheren Gesellschaftsschichten reagierten sofort auf solche Tendenzen mit Kleiderverboten — Kleiderordnungen — und verboten dem Bauerntum das Anwenden etlicher teurer Stoffe und Zierat (besserer Wollstoffe, der Seide, goldener und silberner Spitzen, rote Korduanstiefel usw.).

Die kulturellen Schranken bedeuteten die Ungeschultheit bzw. die geringere Geschultheit der Dorfnäherinnen, Schneider und Schuster. Vielleicht erklären diese Umstände das Fortbestehen gerader und rechteckiger Schnittlinien, mit denen man viel leichter und auch mit geringeren Kenntnissen ein Kleid zuschneiden kann.

Ein Resultat der obenerwähnten Schranken war die lange Herstellungszeit. Dieses Negativum führte aber zu einer engeren persönlichen Beziehung zwischen dem Verfertiger und dem verfertigten Kleidungsstück. Diese enge persönliche Beziehung ermöglichte einen gewissen Grad der Klassifizierung, des ästhetischen Gleichgewichtes.

Von den Kleider der höheren Klassen gelangten einzelne Stilelemente auch zum Bauerntum. Zwei Umstände sind diesbezüglich besonders charakteristisch.

Vor allem: Infolge kultureller Schranken gelangten die einzelnen Elemente — Kleidungsstücke der höher stehenden Klassen recht langsam zu den Bauern. Dennoch ist die Bauernkultur, die sich im Abseits der Hochkulturen und retardiert entwickelt, stets ein entfernter Widerhall ein und derselben Kultur. So erkennt man in den Bauerntrachten immer Elemente der verschiedenen Zeitstile, verschmolzen mit Ideen und Lösungen, die aus der eigenständigen Lebensanschauung des Bauerntums hervorgehen. Diese bäuerischen Lösungen sind um so bedeutsamer, zahlreicher und prägnanter, je weiter abseits sich das Bauerntum einer Periode von den historischen Stilen höheren Gesellschaftsklassen befindet. Alldies verursachte die für die Bauernkultur so charakteristische Verspätung.

Die andere Charakteristik der Bauerntrachten besteht darin, dass der Weg der einzelnen Elemente, die aus der Kleidung der höheren Klassen zum Bauerntum gelangten — nicht gleich bei allen Einzelheiten ist. Das eine Trachtenelement gelangte schneller — das andere gelangte langsamer in die Bauerntracht und verschmolz dort mit Elementen verschiedenen anderer Stilrichtungen.

Für die Kleidungsstile der höheren Klassen ist eine gewisse Gleichzeitigkeit der einzelnen Elemente charakteristisch. Zu den Bauerntrachten gelangen aber nicht ganze Kleidungsstile mit allen ihren Einzelheiten, sondern eher einzelne Elemente, losgelöst von ihrer ursprünglichen Struktur. Diese verschmolzen mit Elementen aus anderen Stilperioden, — die sich ebenso von der ehemaligen Struktur abgehoben hatten. Es verschmolzen also in der Bauerntracht einzelne — ihrer ehemaligen Struktur entrissene Trachtenelemente. Einmal zu den Bauern gelangt, wurden sie laut der Gesetzen der bäuerlichen Ästhetik neugestaltet, neu entworfen, — und zu einer neuen Einheit, zu einem bäuerlichen Stil ummodelliert. Dieser bäuerliche Stil ist also durch ein Neuentwerfen, eine Neugestaltung — d. h. durch eine aktive Übernahme gekennzeichnet.

Dieser bäuerliche Kleidungsstil, diese bäuerliche Ästhetik wurde wegen der schweren physischen Arbeit robuster, ja kraftvoller. Die finanziellen und kulturellen Schranken führten zu einer gewissen Starrheit und Beständigkeit. Schleifen und Kopftücher werden oft mit Papier gefüttert, damit sie haltbar bleiben und nicht jedesmal wieder gebunden werden müssen.

Was die Farben der Bauerntrachten anbelangt — wurde diese Frage schon bei den Materialien (Leinwand und Tuchsorten) erörtert. Jetzt wollen wir nur die Tatsache feststellen, dass das Bauerntum menschlich und gesellschaftlich positive und negative Lebensumstände auch mit den Farben der Kleidung zeigte bzw. ausdrückte. Die Armut, der Alltag, das Alter und in gewissem Grade auch die Trauer wurde mit Rohstoffen aus dem Bereich des Ackerbaues und der Viehwirtschaft ausgedrückt. Die Farben waren gedämpft. — Die Jugend, das Fest und der Reichtum traten in der Tracht mit viel Rot, Gold, Silber und Perlen, mit dem Bläulichweiss bzw. der Mehrfarbigkeit der in der Fabrik hergestellten Leinwände hervor.

Die Abkehr von den Volkstrachten

Im Vorangehenden haben wir das Entstehen der Volkstrachten besprochen, ihre Blüte und die ästhetischen Charakteristiken dieser Blütezeit. Nun wollen wir die

Ursachen und den Ablauf des Prozesses betrachten, der die Bauern dazu veranlasste, ihre Trachten abzulegen und die städtische—bürgerliche Kleidung zu übernehmen.

Die klassische Volkstracht und die städtische Kleidung sind ästhetische Ausdrucksmittel verschiedener Lebensformen. Die Abkehr von der Tracht bedeutet das Verlassen einer Kultur und das Übernehmen der städtisch-bürgerlichen Lebensweise und Kultur.

Wie schon oben erwähnt, bedeutete die Traditiongebundenheit der Volkstrachten nicht eine totale Unabhängigkeit von der Kleidung, der Kultur der höher stehenden Gesellschaftsklassen. Die Übernahme der Elemente aus der Mode der höheren Schichten ging jedoch langsam vor sich, die entlehnten Kleidungs-elemente wurden umformuliert und in eine — von der Tradition bestimmte — bäuerliche Kultur eingescholzen. Beim Ablegen der Tracht verzichteten die Bauern auf ihre bisherige Trachtentradition, auf die bäuerliche Ästhetik, auf das Prinzip der Neuschaffung und Umformulierung. An die Stelle der aktiven Übernahme tritt ein passives Empfangen.

Die Ursache dieses Prozesses, dieses Phänomens ist, dass das Tempo der Akzeption des (ebenfalls beschleunigten) städtischen Modewechsels derart akzeleriert, dass für eine bäuerliche Wiederformulierung, für das Einschmelzen der neuen Elemente in die Bauertracht — keine Möglichkeit mehr besteht. An Stelle der Umformulierung treten immer geringere, kleine Abänderungen. In den klassischen Bauertrachten verwendete man neben den daheim oder in Manufakturen hergestellten Textilien in mit der Zeit steigenden Maase Industrieprodukte. Das Ablegen der Tracht bedeutet einen totalen Verzicht auf die daheim oder in Manufakturen erzeugten Textilien und den entgeltigen Sieg der Fabrikprodukten. Parallel mit diesem Prozess verschwinden die ehemaligen rechteckigen Schnittlinien und weichen den schlankmachenden Schnitten der städtischen Kleidung. Für die klassischen Volkstrachten war eine grosse Farbenfreudigkeit kennzeichnend. Die Abkehr von der Tracht bedeutete anstelle der bisherigen reinen Farben auch nüancierte Farben. Die Zahl der zu einem Ensemble gehörenden Kleidungsstücke wird geringer. Im allgemeinen legen die Männer ihre Tracht früher ab als die Frauen. Junge Männer, die in Städten oder Bergwerken arbeiteten waren die ersten, die ihre von der Umgebung abweichende Kleidung als störend empfanden. Sie waren auch weniger an die Tradition gebunden als die Frauen, — so ging bei ihnen der ästhetische Wechsel rascher vor sich. Eine Ausnahme ist die Grosse Ungarische Tiefebene, wo die Männer wegen der grosszügigen Viehwirtschaft zu Hause blieben. Derselbe finanzielle Aufschwung ermöglichte dagegen den Frauen die Abkehr von der Tracht.

Manchmal war aber auch die Armut die Ursache der Abkehr von der Tracht. Arme Mädchen und arme junge Männer arbeiteten in der Erntezeit in der Fremde. Einen Teil ihres Lohnes bekamen sie in bar. Für dieses Geld kauften sie sich in Fabriken erzeugte Textilien und nähten aus diesen neumodische Kleider.

Die klassische Volkstracht bedeutete bei den Frauen die wachsende Zahl der zu einem Ensemble gehörenden Kleidungsstücke, Zum Beispiel: das Steigen der Zahl der Unterröcke. Das war natürlich gar nicht praktisch, gar nicht bequem. Die ersten Anfänge einer Abkehr von der Tracht war die Rückkehr zum Praktischen. Nicht selten waren es lungen- oder magenranke Frauen, die als erste die schwere Tracht ablegten und die leichtere, bequemere Kleidung der Städte übernehmen. Relativ früh kleidete man die Kinder in städtische Kleider. Dann folgten die jungen Mädchen, nach ihnen die jungen Frauen. Ihnen machten es manchmal auch die älteren Frauen nach.

Merkwürdigerweise gibt es im Prozess des Ablegens der Tracht auch eine gewisse Reihenfolge. Es fängt mit der Fussbekleidung an, dann folgen die Kleidungsstücke des Oberleibes. Schliessliche kommen die am Unterleib getragenen Kleider an die Reihe, wie Frauenröcke und Männerhosen, und ganz zuletzt die Haartracht und die Kopfbedeckungen.

Am Anfang des Verlassens der Tracht steht noch die dörfliche Anfertigung oder Herstellung. Die Bäuerin vesucht erst selber, sich das Kleid zu nähen, das sie in der Stadt gesehen hat. Doch immer öfter wendet sie sich an eine Dorfnäherin oder zum Schneider. Auf dieser Stufe wirkt noch eine gewisse Umformulierung gemäss der bäurlichen Ästhetik. Diese Umgestaltung wird aber immer geringer.

Nicht selten kleidten sich Mädchen, die schon städtische Kleidung trugen, nach der Ehe wieder traditionsgemäss. Ihre Aussteuer wurde nämlich jahrelang, Stück für Stück angehäuft; in ihr lag viel Arbeit und sie vertrat einen ansehnlichen Wert. Diesen durfte man nicht verschleudern.

Das Ende des Ablegens der Tracht bedeutet die Konfektion. Auf dieser Stufe verschwindet die Umgestaltung, die Umformulierung völlig.

Zusammenfassung

Die ungarischen Volkstrachten entwickelten sich im Laufe des vorigen Jahrhunderts als Folge des Zusammenwirkens von verschiedenen wirtschaftlichen, kulturellen und gesellschaftlichen Faktoren und Schranken. Es wurde versucht darzulegen, was die Blütezeit der Trachten in bezug auf die verwendeten Textilien, Schnitte und Verzierungen bedeutete, und welche Gesetzmässigkeiten den Untergang der Trachten bzw. den Übergang zur städtischen Kleidung verursachten und heute noch verursachen.

Das Aufblühen der Trachten vollzog sich in den verschiedenen Gebieten zu verschiedenen Zeitpunkten. Die Dauer der Mode der einzelnen Kleidungsstücke war ebenfalls verschieden. Einige Beispiele: Die weisse Tuchtracht der Männer verschwand aus der Ungarischen Tiefebene ungefähr Ende des 18. Jahrhunderts; im Hochland wurde Anfang des 19. Jahrhunderts hausgewobene Tuchkleidung getragen. — Mit Gold — oder Silberspitzen verzierten Jungfernkranze und Hauben waren modische Stücke in einigen Gegenden der Tiefebene am Anfang des vorigen Jahrhunderts. In einigen Gegenden des Hochlandes verschwinden die goldverzierten Hauben erst in unseren Tagen. — Die gotische Mode des vorne oder auf zwei Seiten hochgesteckten Oberrockes war bei den kumanischen Frauen noch im 18. Jahrhundert lebendig. Aus Westungarn und aus dem Hochland haben wir Angaben über diese Mode vom vorigen Jahrhundert. Im oberländischen Dorf Kazár und in der siebenbürgischen Gegend Kalotaszeg ist diese Mode heute noch lebendig.

Angesichts der ökonomischen, kulturellen und gesellschaftlichen Verhältnisse der Gegenwart und des Aufstiegs des Bauerntums in jeder Hinsicht, vozu sich eine Tendenz zur Herausgestaltung einer einheitlichen Gesellschaft gesellt, geht Bauernschaft stufenweise in der gesamtungarischen Gesellschaft auf. So schwinden auch die Schranken, die die Unterdrückung der bäuerlichen Kultur bewirkt hatten, jener Kultur, in der die Volkstracht eine der wenigen möglichen kulturellen Äusserungen war.

In den folgenden Abschnitten werden die ungarische Bauerntrachten der Grossen Ungarischen Tiefebene, Westungarns, des Oberlandes und Siebenbürgens erörtert. Die historische Entwicklung der einzelnen Kleidungsstücke wird im ersten Abschnitt (Tiefebene) ausführlicher besprochen, in den weiteren Abschnitten wird nur kürzer auf sie hingewiesen.

Wegen den beschränkten Umfangsmöglichkeiten dieser Arbeit werden die Kleidungsstücke besprochen, deren Material der Ackerbau und die Viehzucht boten, — die also aus Hanf — oder Flachsleinwand, aus Leder, Fell und Wollgewebe verfertigt waren. In Bezug auf Farbe und Schnitt repräsentieren diese Kleidungsstücke die älteste Grundschnitt der ungarischen Bauerntrachten, die zwar auch in der Vergangenheit nicht völlig unabhängig von der Kleidung der höheren Gesellschaftsschichten waren. Die verschiedenen Zierden der Bauerntrachten werden daher hier nicht erörtert, nur auf die verschiedenen Farben der Rohmaterialien wollen wir eingehen.

Die Analyse der Männer- und Frauentrachten fängt mit den Haar- und Kopftrachten an, dann folgen die Kleider des Ober- und Unterleibes und schliesslich die Fussbekleidungen.

DIE GROSSE UNGARISCHE TIEFEBENE *

Die Männertracht

Wie im ganzen Lande, so trugen die Bauern der Ungarischen Tiefebene im vorigen Jahrhundert und sogar Anfang unseres Jahrhunderts noch recht allgemein langes *Haar*. Der Scheitel war oft in der Mitte, das lange Haar war auf verschiedene Weisen aufgesteckt, oft sogar geflochten. Das geflochtene Männerhaar ist ein östliches Element (Abb 1—2—3.) Wir besitzen sehr frühe Darstellungen des geflochtenen Männerhaares. Ungarisch oder osteuropäisch ist ein silberverziertes Trinkhorn aus dem 10. Jahrhundert (aus Tschernigow), das zwei Jäger zeigt. (Abb. 4) Das Haar des einen Jägers ist geflochten. Einen Ungarn mit geflochtenem Haar zeigt ein Bogenanfänger aus dem 12. Jahrhundert aus Regensburg. (Abb. 5) In der aus den Jahren um 1370 stammenden Ungarischen Bilderchronik zeigt die Seite 21 den Einzug der Ungarn in Pannonien. Ein Ungar, der mit dem Rücken zum Leser steht, — hat sein langes Haar zu einem Zopf geflochten. (Abb. 6) Eine Abbildung aus dem 17. Jahrhundert zeigt einen jungen ungarischen Grafen, der ebenfalls einen langen Zopf trägt. (Abb. 7) Im vorigen Jahrhundert und Anfang unseres Jahrhunderts trugen ungarische Bauern und Hirten noch Zöpfe.

Eine „üstök“ (Üschtök) genannte Haartracht der ungarischer Bauern im vorigen Jahrhundert weist ebenfalls Beziehungen im Osten aus. (Abb. 8—9) Bei dieser Haar-

* Zierden und Ausschmückung der Kleidungsstücke werden im Aufsatz nicht behandelt. Es sei lediglich bemerkt, dass im Gegensatz zu den recht ähnlichen Grundlagen — dem Material und dem Schnitt — eher die Verzierungen Träger der regionalen Unterschiede sind.

Die Auswahl der Photos wurde nicht erstrangig je nach den besprochenen Gebieten getroffen, sondern eher mit der Entwicklungsgeschichte der Trachtenelemente im Auge. Deshalb erschien es zweckgerechter, die Bilder nicht zwischen den Text einzustreuen, sondern in einem Block zu bringen, nach Themen geordnet, wodurch sie sich auch gegenseitig interpretieren.

tracht war der ganze Kopf kahlgeschoren, nur vorne, ober der Stirn liess man die Haare wachsen.

Gegen Ungeziefer schmierte man das Haar mit Fett ein. Im 18. Jahrhundert wurde das übelriechende Fetten der Haare verboten.

Was die *Kopfbedeckungen* anbelangt: Eine sehr altertümliche Form ist ein „pörge“ genannter kleiner Hut (Abb. 13.b.) mit einer enganliegenden; schmalen Krempe. Im 16. Jahrhundert wurde diese Form von ungarischen Kriegern getragen.

Eine hohe Hutform hiess „süveg“ (Schüveg) (Abb. 10—11) Auch sie gehörte zur Kriegertracht. Noch im 18. Jahrhundert war auch der Süveg den Bauern verboten. Wie das Haar, so wurde auch der Süveg oft mit Fett geschmiert. Anfang des vorigen Jahrhunderts wurde der Süveg von einem recht breitkrämpigen und flachen Hut verdrängt (Abb. 12). Die breite Krempe wurde ebenfalls verboten. Im Winter trug man verschiedene Pelzmützen, im Sommer Strohüte.

Alte Abbildungen zeigen die ungarischen Bauern und Hirten mit nacktem Hals. Anfang des vorigen Jahrhunderts wurde bei den jungen Männern ein schwarzes *Halstuch* Mode (Abb. 10) Das Schwarz dieses Halstuches war aber nicht Trauerfarbe, blos die schwarze Halstuch-Mode des 18. Jahrhunderts gelangte mit einigen Jahrzehnten Verspätung zu den Bauern.

Das *Männerhemd* wurde aus hausgewebter Hanf- oder Flachsleinwand genäht. Diese Leinwand war etwas gelblichweiss. Der Schnitt des Hemdes bestand aus lauter rechteckigen Stücken. (Abb. 14—15) Auf der Schulter hatte es keine Naht, das Vorder- und Rückenteil war aus einem einzigen Stück geschnitten. Die Ärmel waren ebenfalls rechteckig. Da die hausgewebte Leinwand nicht genügend breit war, nähte man unter die Ärmel einen rechteckigen Seitenzusatz. Die Lösung ist charakteristisch bei dem — später zu besprechenden „szür“ (Ssür) genannten ungarischen lodenartigen Mantel. Dieser Zusatz ist von Mittel- und Osteuropa, von dem Balkan und von Nordafrika her bekannt, weitere Analogien finden sich im Osten — bis Turkestan. Die oft tiefer als die Hand reichenden Ärmel der ungarischen Männerhemden weisen auch nach dem Osten hin. (Abb. 16.)

Anfang des vorigen Jahrhunderts wird dieses Hemd ganz kurz (nabelfrei). Die Obrigkeiten reagierten auf diese Hemdform mit Verbote. (Abb. 17.)

Diese (lange oder kurze) Hemden hatten weder Kragen noch Manschetten. Manchmal wurden sie beim Hals und am Handgelenk mit Nesteln zugebunden. Wie das Haar — und der Süveg genannte Hut — wurde auch das Hemd mit Fett behandelt. Oft kochte man es in Schafmilch und trat es nach dem Kochen in Asche.

Die an Feiertagen getragene Hemden — vor allem der Reichen — verfertigte man mit der Zeit aus feineren, in Manufakturen oder Fabriken hergestellten, bläulichweissen Leinwandsorten. Vom 18. Jahrhundert an werden sogar mit Gold bestickte Bräutigamhemden erwähnt.

Die feineren Leinwandsorten waren breiter als die hausgewebte Leinwand — so änderte sich auch der Schnitt der Hemden. Erstens wurden sie am Hals und bei den Schultern gerafft. Da und bei den Manschetten wurde es mit Knöpfen geschlossen. Dieses Hemd bekam eine Naht auf den Schultern, ausserdem wurde die Schulterpartie mit Schulterflecken verstärkt; Achselwickel erleichterten das Bewegen der Arme und die oben rundgeschnittenen Ärmel wurden in ein abgerundetes Ärmelloch eingenäht. (Abb. 18.)

„*Gatya*“ oder „*lábravaló*“ (Abb. 19.) war die Benennung der männlichen langen Leinwandhosen, die aber nicht als Unterwäsche, sondern als Oberkleid getragen

wurden. Das Material dieser Gatyahosen war, wie das der Hemden, hausgewebte, gelblichweisse Leinwand. Vielerorts trugen die Armen auch im Winter nur Gatyahosen, manchmal zwei übereinander. — Für Feiertage und für die Reichen nähte man das Kleidungsstück auch aus in Manufakturen oder Fabriken hergestellter, bläulichweisser Leinwand. Wegen der breiteren, feineren Leinwand wurden die Gatyahosen im Bund gerafft, sie sahen daher wie plissierte weisse Leinwandröcke aus. Wir kennen Angaben aus dem 18. Jahrhundert über Goldstickerei auf Gatyahosen.

Die Reicheren trugen im Winter Jacken und Hosen aus manufakturierten oder fabrizierten Wollstoffen, die wir aber in dieser Arbeit übergehen. Doch gehören zum Thema dieses Aufsatzes ihre Imitationen aus hausgewebter und billiger Leinwand, deren manchmal moderner Schnitt die aus teuren Wollstoffen genähten Jacken und Hosen nachahmt. (Abb. 20.)

Der bereite *Ledergurt*, den man zunächst zu den langen, (Abb. 14b.) später ganz kurzen Hemden trug, hiess „tűsző“ (Tüssö). Er hatte auch Taschen für Geld und kleinere Utensilien. (Abb. 17.)

Die einfachsten *Rauchwaren* der Armen und Hirten bestanden aus zwei Schaffellen, die vorne und hinten den Rumpf bedeckten. Das Fell wurde überhaupt nicht chemisch behandelt, nur roh vom Fleisch gereinigt und trocken weichgeklopft. Das Kleidungsstück wurde mit den Beinfellen auf den Schultern und am Gürtel festgebunden. Es hiess „elő — und hátibőr“, d.h. Brust- und Rückenfell.

Ein sehr beliebtes und teures Stück war der „suba“ (Schuba) oder „bunda“ genannte runde Pelz ohne Ärmel. (Abb. 29—30.) Je nach der materiellen Lage des Eigentümers wurden für diesen Pelz 4 bis 15 Schaffelle benützt. Die Pelze der Armen Bauern und Hirten waren ebenfalls nicht chemisch behandelt, sondern nur roh vom Fleisch gereinigt und trocken weichgeklopft. Schafhirten verfertigten sie und nähten sie nicht mit Zwirn, sondern mit schmalen Schaflederstreifen. Die Hirten nähten solche Pelze auch für Bauern und verkauften sie auch auf den Märkten — zum Ärger der zünftigen Kürschner.

Die Farbe der chemisch nicht behandelten Pelze war unrein, gelblichweiss. Gegen Nässe und Ungeziefer schmierte man sie mit Fett ein. Im 18. Jahrhundert waren solche mit Fett geschmierte und recht übelriechende Pelze verboten.

Die Kürschner bearbeiteten die Felle für die Rauchwaren mit einer Beize (Salz-Alaun-Milche-Kleie usw.) und erzielten damit eine schöne weisse Farbe. Solche Pelze waren aber sehr feuchtigkeitsempfindlich. Wenn es regnete, wendete man die fellige Seite nach aussen, oder hängte über den Pelz einen weiten, „szür“ (Sür) genannten lodenartigen Mantel.

Die mit Galläpfel gegerbten Leder- und Rauchwaren waren barun. Ende des vorigen Jahrhunderts kamen braune Pelze in Mode. Die Felle der Bauernpelze wurden aber nicht mit Galläpfeln gegerbt, sondern die — in traditioneller Weise mit Salz-Milch-Alaun usw. zubereiteten — weissen Felle wurden nachträglich mit dem Saft einiger Pilzsorten, die auf Ostbäumen lebten — gefärbt.

Mit der Verzierung der Pelze befasst sich diese Studie nicht. Doch muss das Schmücken mit kleinen Spiegelchen erwähnt werden, da dieses Verfahren im Balkan und auch im Osten vorkommt.

„Ködmön“ ist der Name der ungarischen Pelzjacke. Wie bei dem Pelz, wurden auch die Felle des ärmlichen Ködmöns nicht chemisch behandelt. Die Hirten reinigten die Felle nur vom Fleisch von den sie den Ködmön nähten und klopften sie trocken weich. Dieser Ködmön wurde manchmal auch mit Fett geschmiert.

Über dieser Schicht der nur roh weichgeklopfter und mit Fett geschmierter Rauchwaren für die minder begüterten bzw. den Alltag lag die von den Kürschnern weissgegerbten, verzierten, festlichen und teuren Ködmöns. Wie bei dem Pelz — ist auch bei dem Ködmön die weisse Farbe die ältere Mode, die braun gefärbten Felle sind im allgemeinen rezenter.

Wir erwähnten mit Spiegelchen verzierte Pelze; es gab auch mit Spiegelchen geschmückte Ködmöns.

Es wurden auch Westen aus Fell getragen. Die ältern waren weiss und man knüpfte sie an der linken Seite. Die rezenten sind braun und schliessen sich vorne.

Im Winter trug man auch Fellhosen, die die Armen oft selber nähten.

Nun zu den mantelartigen *Oberkleidern* aus gewalkten *Wollgeweben*. Das wichtigste Stück von diesen ist der „szür“ (Sür) genannte Mantel. (Abb. 32—38.) „Szür“ bedeutete in der mittelalterlichen ungarischen Sprache ein graues Wollgewebe, es ist ein mittelalterliches slavisch-böhmisches Lehnwort: Szür stammt von „šerj, šerka“, das ein graues Wollgewebe bedeutete. Das mittelalterliche lateinische Äquivalent des ungarischen Wortes „szür“, das „griseus“ stammt aus dem Fränkischen, wo es ebenfalls einen grauen Stoff bedeutete.

Dem mittelalterlichen europäischen Bauerntum wurden graue Kleider für den Alltag vorgeschrieben. Auf ungarischem Boden haben wir Angaben über von Bauern und Bediensteten getragene graue Wollkleider — vestes griseae — seit dem 16. Jahrhundert.

Aus dem „szür“ genannten, manchmal nicht einmal gewalkten graulodenen Wollstoff nähte man verschiedene Kleidungsstücke, — unter anderen auch den „szür“ genannten Lodenmantel. Die erste Angabe über so einen Szür-Mantel stammt aus 1570: ein Szürschneider (Nicolaus Zyrzabo) wird erwähnt. Preislisten zeigen auch später, dass der graue Szürstoff und der graue Szür-Mantel immer billiger waren als die weissen Szürs. In diesen ist das lateinische Äquivalent des ungarischen Szür-Mantels oft: Gausape.

Nie wurden die Ärmel des Szür-Mantels wahrgenommen, man hängte ihn nur über die Schultern. Sein Schnitt bestand aus lauter rechteckigen Stücken. Die Vorder- und Rückenpartie war aus einem Stück zugeschnitten, so war auf der geraden Schulter keine Naht.

Nachdem der manufakturierte Szürstoff recht (etwa 63 cm.) schmal war, wurde auf beiden Seiten unter den Ärmeln ein rechteckiger Zusatz eingestellt. Dieser Zusatz wurde bei den alten Männerhemden schon erwähnt und bemerkt, dass er östlichen Ursprunges ist. Westlich von dem Ungarntum scheint dieser Zusatz nicht vorzukommen.

Der für den Szür-Mantel charakteristische viereckige Kragen scheint dagegen westlichen Ursprungs zu sein. Er erschien in der europäischen Kleidung in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts (Abb. 39.) und wurde grosse Mode in der Renaissance, sowohl auf ärmellosen und runden-, als auch auf ärmeligen Mänteln. (Abb. 41, 42, 43.) Die früheste ungarische Abbildung dieses viereckigen Kragens stammt aus dem Jahr 1600 (Abb. 40.) Die Abbildung zeigt den viereckigen Kragen als Bestandteil eines Mantels mit angezogenen Ärmeln. (Abb. 44—46.)

Mit der Zeit gelangte dieser viereckige Kragen an die geographische und gesellschaftliche Peripherie Europas — so auch in die Bauerntrachten. Er wurde Bestandteil der Tracht der Matrosen, der Schotten, der Kastilier (Abb. 47.), verschiedener balkanischer und osteuropäischer Völker, auch der Ungarn, der ungarischen Bauern.

Seine Mode verbreitet sich also von Schottland und Spanien bis Osteuropa und dem Balkan. Östlich von diesem Territorium ist der viereckige Kragen unseres Wissens nicht bekannt.

Im Regen konnte man den viereckigen Kragen kapuzenartig über den Kopf ziehen. Doch ist die Kapuze ein viel älteres Kleidungsstück. Ihre Verbreitung ist älter und weiter als die des viereckigen Kragens, — weiter als das Ungarntum und weiter als die mit den Ungarn verwandten Völker. Die Kapuze war schon im europäischen Altertum bekannt. Es gibt Autoren, die die Kapuze an die Kelten knüpfen.

Die Kapuze konnte auch ein selbstständiges Kleidungsstück sein, aber auch als Bestandteil ärmelloser oder ärmeliger Mäntel fungieren. (Abb. 48—53.)

Zum Szür der Ungarischen Tiefebene zurückkehrend: Er war der längste von allen ungarischen Szürs und sein Kragen war der kleinste.

Es folgen einige wollene Mantelarten, deren Material und Benennung manchmal mit dem Szür verbunden sein kann. Diese sind: köntös, köpönyeg, csuha, kankó, daróc, und guba.

Etwas ausführlicher wird die Guba besprochen (Abb. 56—58.) Sie ist aus einem lockeren und dicken, gewalkten und „guba“ genannten Wollgewebe in Leinwandbindung genäht. Das lateinische Äquivalent des Wortes Guba ist Gausape. Dieses lateinische Wort konnte auch das Äquivalent des Szürs sein. — Seiner Technik nach konnte der dicke Gubastoff nach dem Weben oder nach dem Nähen aufgeraut werden. Ein teureres Verfahren war, wenn man Wollzotten in den Gubastoff einwebte. Solche Gubas sahen aus wie Pelze, doch waren sie bedeutend billiger. Höchstwahrscheinlich ist von dieser Art Technik im Fall der lateinischen Gausape die Rede, die Plinius erwähnt: „...gausape patris mei memoria coepere... in modum gausape texti“.

Von dem „Guba“ genannten Wollstoff nähte man „Guba“ genannte Mäntel. Die Schnittlinien der Guba sind rechteckig wie beim Szür, doch herrschten beim Szür senkrechte Schnittlinien, die Schnittlinien der Guba sind aber horizontal. (Abb. 59.) Dieser horizontale Schnitt ist in Ostmitteleuropa sporadisch bekannt, ist aber charakteristisch für einen „aba“ genannten, ärmellosen Mantel, der von Arabien bis Iran getragen wird (Abb. 60.). Die Ausbildung der Ärmel der Guba weist nach Nord-urasien. (Abb. 61.).

Mittelalterliche Angaben weisen manchmal auch auf die Farbe der Guba hin. Das lateinische Wort „Borum“, die mittelalterliche Benennung des ungarischen Wortes „Guba“ bedeutete rot oder schwarz.

Diese oben besprochenen wollenen Mäntel hatten ebensowenig Knöpfe, wie die alten Männerhemden; man schloss sie mit Nesteln oder Schnallen.

Was die *Fussbekleidungen* anbelangt — war der „boeskor“ (Botschkor) genannte Bundschuh die Fussbekleidung der Armen und des Alltags (Abb. 69.). Im vorigen Jahrhundert kam es häufig vor, dass man das Leder für die Bundschuhe nicht chemisch bearbeitete, sondern nur vom Fleisch reinigte — wie die ärmlichen Pelze der Hirten. Manchmal entfernte man nicht einmal das Fell vom rohen Leder.

Ein sehr beliebter Langschäfter war schon im 16.—17. Jahrhundert bei den Ungarn der osmano-türkisch beeinflusste Csizma (Tschisma) genannte Stiefel. (Abb. 70—72.). Die Sohle und der Schaft wurden umgewendet zusammengenäht, die Sohle war einballig und vorne spitz, der Schaft wurde an den zwei Seiten zusammengenäht, die obere Schaftkante hob sich vorne empor (Abb. 113.). Im 16.—17. Jahrhundert waren die Männerstiefel der höher stehenden Gesellschaftsklassen auch

rot, aber meistens schwarz. In einer Angabe vom vorigen Jahrhundert werden bei einem Bauernknaben rote Stiefelchen erwähnt. Gegen die Mitte des vorigen Jahrhunderts liebten die Bauern Männerstiefel mit hohen Absätzen.

Die Sohle und das Oberteil des Pantoffels waren — wie bei dem Stiefel — umgewendet zusammengenäht.

Von dem „bakancs“ (Bakantsch) genanntem Schnürschuh wissen wir nicht viel. Eine Variante, dessen Oberteil aus einem einzigen Stück Leder geschnitten war und nur auf der einen Seite einen Zwickel hatte (Abb. 75—76.) hat einen identischen Schnitt mit Fussbekleidungen, die aus einem Brunnen aus dem 14. Jahrhundert in Buda zum Vorschein gekommen sind. Diesen Schnitt haben auch andere europäische Schnürschule aus dem 14. Jahrhundert.

Frauentrachten

Was die *Haartrachten* der Bäuerinnen der Ungarischen Tiefebene anbelangt — wissen wir wenig über den Scheitel. Einige Angaben erwähnen einen Scheitel in der Mitte des Schädels. Auf einigen Abbildungen aus der Gotik und der Renaissance ist der Scheitel der Frauenhaare in der Mitte (Abb. 77.) Die Haare der ungarischen Bäuerinnen wurden auf beiden Seiten nach aussen gedreht. Gotische Darstellungen zeigen ebenfalls diese Form.

Manchmal schmierte man die Haare mit Fett — so wie die Männer. Das Schönheitsideal waren leuchtende Haare.

Die Mädchen flochten ihre langen Haare in ein oder zwei Zöpfe, das ältere Verfahren scheint der einzige Zopf zu sein.

Ein festlicher *Kopfputz* war der Jungfernkranz. (Abb. 81—81.) Aus der Ungarischen Tiefebene kennen wir nur schwarze Jungfernkranze. Das bedeutete aber keine Trauer, es war das festliche Schwarz, das mit dem ebenfalls festlichen Gold- und Perlenschmuck kombiniert wurde. Die schwarzen, mit Gold- oder Silberspitzen verzierten Hauben und Stirnbänder der jungen Frauen waren auch festlich, und bedeuteten nicht die Trauer.

Es war allgemein Sitte, die Hauben mit einem Schleier oder dünnem Kopftuch zu bedecken. Ihre Farbe war in der Regel weiss, doch gibt es Angaben über rote und grüne, eventuell festlich-schwarze Schleier.

Am *Hals* trugen die erwachsene Mädchen und junge Frauen Perlen oder schmale schwarze Bänder.

Das Material der *Hemden* war hausgewebte, gelblichweisse Leinwand. Das festliche Hemd der Jungen und Reichen war aus feinerer, bläulichweisser, in Fabriken hergestellter Leinwand. Der Schnitt — die bis zum Hals reichenden Ärmeln, die, ebenso wie das Vorder- und Hinterblatt des Hemdes am Hals gefältelt sind, reicht auf die Renaissance zurück (Abb. 91.). Den gleichen Schnitt hatte das lange Hemd, das die ungarische Königin Maria bei ihrer Trauung 1522 trug. Die ungarischen Bauernhemden, die diesen Schnitt aufweisen, sind aber alle kurz.

Der Unterleib war von einem „pendely“ genannten *Unterrock* bedeckt, dessen Material die gelblichweisse, hausgewebte Hanf- oder Flachsleinwand war.

Die *Schürze* erscheint in der europäischen Kleidung des 14. Jahrhunderts bei Handwerkern (Abb. 21—22.) und Bauern als praktischer Kleidschoner (Abb. 97—98.)

Das Material war Leder oder Leinwand bei den Handwerkern, Leinwand bei den Bauern.

Die Entwicklung der Schürze ist interessant. Bei Handwerkern und Bauern ist die Schürze seit Anbeginn ein kleidungsschonendes Stück. In der Tracht des Bürgertums des 16.—17. Jahrhunderts erscheint die Schürze mit der selben Funktion. Im 18. Jahrhundert hebt sich die Schürze — nunmehr als Zierde — in die Tracht der oberen Schichten, so auch in die festliche Tracht des ungarischen Adels. Im 19. Jahrhundert gehört die Schürze zum österreichischen Dirndlkleid und zur Festtracht des ungarischen Adels. Die Schürze der Handwerker und der Bauern änderte sich nicht, doch wurde sie Bestandteil der festlichen Bauerntracht, in diesem Falle natürlich aus feineren Textilien genäht.

Die einfachsten *Röcke* des Alltags wurden aus hausgewebter Hanfleinwand genäht. Im 18. Jahrhundert nähte man zwischen Donau und Theiss an den Innensaum des Rockes einen farbigen Tuchstreifen, der erst dann sichtbar wurde, wenn man den Rock vorne oder auf beiden Seiten aufsteckte. Die Mode des in den Gürtel gesteckten Rocksaaumes stammt aus der Gotik (Abb. 99—101.). Mit der Zeit gelangte dieses Verfahren in verschiedene europäische Bauerntrachten (Abb. 102.), so auch zu den ungarischen Bäuerinnen des vorigen Jahrhunderts. (Abb. 103—104.)

Zwar werden *Schultertücher*, *Leibchen* und *Jacken* hier nicht besprochen, doch muss ihr manchmal goldener oder silberner Schmuck erwähnt werden, der den Stücken ein festliches, jugendliches und reiches Gepräge verlieh.

Was die *Rauchwaren* anbelangt: Der Name der Pelzjacke war „ködmön“ wie in der Männertracht (Abb. 108). Wie schon bei den Ködmön der Männer erwähnt, waren die alten Stücke weiss, die neueren braun.

Die „bunda“ genannten Frauenpelze sind meist braun. Die braune Farbe wurde, wie auch bei den Männerrrauchwaren — aus dem Saft gewisser Pilzen gewonnen, die auf verschiedenen Fruchtbäumen schmarotzen.

Die umgewendet genähten — roten, später schwarzen *Frauentiefel* waren sehr beliebt. (Abb. 109—112.) Diese Stiefel waren einballig, die Schaftkante war vorne höher und der Schaft wurde auf beiden Seiten zusammengenäht.

Die Sohle und das Oberteil der einballigen Pantoffeln wurde — wie bei den Stiefeln — umgewandelt zusammengenäht. Die Absätze waren aus Eisen. Man erzählt, dass ein gewisser Hobiart Pascha von den jungen Frauen, die zum Kirschenpflücken in seinen Garten getrieben wurden, mit den eisernen Absätzen ihrer Pantoffel erschlagen wurde. Einige Angaben erwähnen auch mit Goldstickerei verzierte Pantoffel.

Was die — in der Frauentracht verwendeten *Farben* anbelangt — war das Rot eine recht beliebte Farbe für Junge, Reiche und Feiertage. Die Toten wurden in Weiss bestattet. Das Schwarze hatte zunächst nur feierliche Bedeutung. In der katholischen Gegend von Kalocsa war noch vor einigen Jahren die feierlichste Tracht — die Tracht der Bräute — schwarz. Die Bedeutung des Schwarzen für Trauer und Alter ist erst später entstanden.

Die Analyse der Trachten aus der Tiefebene zeigt, dass die verschiedenen Kleidungsstücke bzw. Trachtenelemente sehr verschiedenen Alters sein können, was ihre Entstehungsperiode und das Gelangen zur Bauerntracht anbelangt, und dass diese verschiedenen Stücke doch zu einem neuen Ensemble zusammenschmelzen konnten, um eine neue Einheit — die Bauerntracht zu bilden.

Die am Meisten archaische Schicht der Trachten in der Ungarischen Tiefebene

findet man in den Männertrachten. Es ist die Schicht der mit Fett geschmierten Haare, Hüte, Hemden, Gatyahosen, Ködmöns und Pelze. Die Rauchwaren waren oft aus Fellen genäht, die man nur von dem Fleisch reinigte und trocken weichklopfte. Ihre Farbe war gelblichweiss. Die alten Mäntel nähte man aus billigen grauen oder braunen — später aus weissen, lodenartigen Wollstoffen, und — wie die Hemden — wurden sie mit Nesteln, Schleifen oder Schnallen zugemacht. Die Hemden und Gatyahosen nähte man aus gelblichweisser, hausgewebter Hanfleinwand.

Ober dieser untersten, sehr primären Schicht der Bekleidung steht die Schicht der Feiertage bzw. der Reichen und Jungen. Die Hemden und Gatyahosen wurden aus feinerer, fabrizierter und bläulichweisser Leinwand genäht. Die Szürmäntel und die Pelze wurden mit Applikationen und Stickereien reich geziert.

In der Frauentracht vertreten die untere Schichte ebenfalls mit Fett geschmierte Haare, — weiters Hemden, Röcke, Unterröcke und Schürzen aus hausgewebter, gelblichweisser Hanfleinwand. Über dieser Schicht des Alltags, der Armut und des Alters liegt die Schicht der Feiertage, der Jungen und der Reichen: aus bläulichweisser Fabriksleinwand genähte Hemden und Unterröcke, dazu Röcke, Leibchen und Jacken aus feineren Tuchsarten und rote Stiefel. In dieser oberen Schicht, zu welcher auch die verschiedenen festlichen Kopfputze gehörten — waren auch Goldstickerei bzw. Gold- und Silberspitzen sehr beliebt. Mit Gold geschmückt waren die Jungfernkranze, die Hauben und Stirnbänder der jungen Frauen, die Leibchen, die Jacken, die Schultertücher und die Pantoffeln.

Westungarn

Die *Haartracht* der westungarischen Bauern zeigt ähnliche Varianten, wie die der ungarischen Tiefebene. Männer trugen häufig langes, manchmal in der Mitte gescheiteltes, manchmal in Zöpfe geflochtenes Haar (Abb. 1—7.), das sie auch mit Fett beschmierten.

Als *Kopftracht* war unter andern auch der „süveg“ (Abb. 10—11) genannte Hut bekannt, sowie eine „pörge“ (Abb. 13b.) genannte Mützenart. Ein Hut mit breiter Krämpe (Abb. 12.) verdrängte diese Varianten. Auch die Hüte wurden manchmal mit Fett beschmiert. Am nördlichen Ufer des Balaton war eine, dem Zylinder ähnliche Hutform beliebt (Abb. 13a.). Anfang des vorigen Jahrhunderts trug man auch einen Dreispitz.

Zu Beginn des vorigen Jahrhunderts gingen die Bauern mit nackten Hals, doch kam das *Halstuch* (Abb. 11.) schnell in die Mode. Die altertümlichen Halstücher waren weiss, die neueren schwarz. In einem „Ormánság“ genannten Gebiet Südwestungarns wechselte man das schwarze Halstuch im Trauerfall gegen ein weisses aus.

Das alte *Männerhemd* (Abb. 14a.) nähte man aus der gelblich-weissen, hausgewebten Hanfleinwand. Es bestand aus lauter rechteckigen Stücken, auch der rechteckige Zusatz unter den Ärmeln fehlte nicht. Das Vorder- und Hinterteil des Hemdes war aus einem einzigen Stück zugeschnitten, so hatte es auf der Schulterpartie keine Naht. Dieses Hemd hatte keinen Kragen, keine Manschetten und keine Knöpfe, beim Hals und beim Handgelenk wurde es mit Nesteln geschlossen. Gegen Ungeziefer wurde oft in Fett getränkt. Eine Längere Variante dieses Hemdes wurde

ausserhalb der Hose getragen und mit einem breiten ledernen *Gurt* gegürtet, der „tüsöz“ hiess. (Abb. 14. b.)

Die festliche Variante des Männerhemdes nähte man aus feinerer, fabrikerzeugter, bläulich-weisser Leinwand. Da diese breiter war, änderte sich der Schnitt des Hemdes. Es wurde breiter, bei der Schulter und beim Hals gerafft, es verlor den rechteckigen Seitenzusatz. Dagegen bekam es Kragen, Manschetten, Achselzwickel und die Schulterpartie verstärkende Schulterflecken. Man schloss es mit Knöpfen und die Ärmel wurden in ein rundes Ärmellock genäht.

Die *Gatyahosen* (Abb. 19.) wurden auch aus gelblich-weisser, hausgewebter Hanfleinwand genäht. Die Armen trugen sie auch im Winter, manchmal sogar auch zwei übereinander. Wie das Hemd, wurden auch die Gatyahosen manchmal in Fett getränkt.

Mit der Zeit wurden die festlichen Gatyahosen aus immer feinerer Leinwand genäht, immer stärker gerafft, bis sie den Anblick eines Weissen Weiberrockes boten.

Die Männer schützten ihre Kleider mit *Schürzen* (Abb. 21—22.). In der Balaton-egend gürteten sie einen „pendely“ genannten Frauenunterrock als Kleidschoner um.

Aus teureren Tuchsorten genähte Mäntel, Jacken und Hosen wurden oft aus hausgewebter Leinwand nachgeahmt. In dem Fall näherte man sich dem Originalschnitt, der aus schnalcmachenden — abgerundeten — Linien bestand.

Was die bäuerlichen *Rauchwaren* anbelangt, trug man Pelzwesten, Pelzjacken und von Hirten aus rohem Leder genähte Pelze. Die ärmlicheren wurden oft mit Fett geschmiert. Ihre Farbe war schmutzig-weiss. Die Kürschner erzeugten mit verschiedenen Beizen (Salz-Alaun — Milch — Kleie usw.) schönes, weisses Leder. Die aus diesen gefertigten Pelzwaren zierte man mit bunter Applikation und Stikerei. Die altertümliche Farbe der Pelzwerke war weiss, die neuere braun. Die Schnittlinien sind verhältnissmässig gerade bei den alten Stücken, und schlankmachend (geschweift) bei den neuern.

Die aus Iodenartigem Wollstoff genähten westungarischen *Szür-Mäntel* waren die kürzesten und die breitesten im ganzen ungarischen Gebiet, degegen hatten sie die grössten Kragen, bzw. anstatt dessen manchmal eine Kapuze. In den Komitaten Somogy, Baranya und Szerém nannte man den Szür „csuha“ (Tschuha). (Abb. 32—53).

Die kurzen Ärmel des westungarischen Szür wurden nicht wahrgenommen, da man den Szür nur über die Schultern breitete. Die Ärmel wurden sogar oft mit einem runden Stoffstück abgeschlossen, und man trug darin verschiedene kleine Dinge wie in einer Tasche: Geld, Wetzstein usw. Manchmal hatte der Szür auch eine Gugel (Abb. 48).

Zwar bespricht der Aufsatz die Verzierung des Szür nicht, doch muss die Dekoration mit kleinen Spiegelchen erwähnt werden. Diese Verzierungsart wurde anhand der Männertracht der ungarischen Tiefebene erwähnt, bei dem Pelz und bei der Pelzjacke, die Ködmön hiess.

Aus dem „szür“ genannten weissem Lodenstoff nähte man auch Westen (Abb. 55) die man mit Stikereien verzierte, dann auch „kankó“ genannte kleinere Wollmäntel (Abb. 66—68).

Was die *Fussbekleidungen* anbelangt, trug man an Werktagen oft den „booskor“ (Botschkor) genannten Bundschuh (Abb. 69). Ein altmodischer Langschäfter war der „saru“ (Scharu). Bei dem wurde der Schaft mit der Sohle von aussen zusammen-genäht und die Spitze der Sohle war oft eckig (Abb. 73—74).

Der „szizma“ (Tschisma) genannter Stiefel hatte den Schaft und die Sohle umgewendet zusammengenäht, die Naht des Schaftes war auf den zwei Seiten, die obere Schaftkante erhob sich vorne. (Abb. 70—72.).

Eine Art Schnürschuh nannte man „bakancs“ (Bakantsch). Werktags trug man auch Pantoffel.

Die Frauentracht

Der Scheitel in der Mitte des Kopfes, der aus der *Haartracht* der Gotik und der Renaissance bekannt ist, war auch in Westungarn die ältere Form (Abb. 77.). Sie wurde von dem Biedermeier-Scheitel — einer umgekehrten T-Form verdrängt (Abb. 78—80.). Bei beiden Scheitelformen wurden die Haare an beiden Seiten des Gesichtes nach aussen gedräht. Dieses Verfahren stammt ebenfalls aus der Gotik (Abb. 77 und 80.).

Die Haare der Mädchen wurden nach alter Sitte in einen einzigen Zopf — später in zwei Zöpfe — geflochten.

Was die *Kopftracht* anbelangt, fanden wir in der Ungarischen Tiefebene nur Angaben über modisch-schwarze Jungfernkranze. In Westungarn hielt sich die jugendlich-festliche rote Farbe der Jungfernkranze und Schleifen länger. Das Rot wurde nur vom Ende des vorigen Jahrhunderts vom Schwarzen verdrängt.

Die nach dem Schnitt, Farbe und Verzierung sehr mannigfaltigen Hauben der Frauen werden aufgrund der Farben: archaisches und feierliches Rot, Rot-Schwarz, und Schwarz endlich Schwarz als Hinweis auf Trauer und Alter — besprochen, da diese Reihenfolge der historischen Entwicklung entspricht, da dies auch die von Jugend zu dem Alten führende Reihenfolge ist. Es wird unter anderen ein Beispiel aus den „Ormánság“ genannten Gebiet zitiert: Anfang dieses Jahrhunderts waren dort die Haube und die dazu gehörenden Schleifen der jungen Frauen rot, das Gesicht wurde mit einer schmalen schwarzen Spitze umrahmt. In diesem Fall hatten Rot und Schwarz eine jugendliche und feierliche Bedeutung. Mit vorausschreitendem Alter der Frau vermehrte sich in den Verzierungen ihrer Haube das altertümliche Blau und Weiss, dagegen verminderten sich die roten Verzierungen, und auch die schwarze Spitze verschwand, die das Gesicht umrahmte. Die Hauben der ganz alten Frauen sind aus weisser Leinwand, ganz klein und ohne jägliche Verzierung. Ein anderes Beispiel: In der „Göcsej“ genannten Gegend gehörte zur Haube der jungen Frau eine schwarze Schleife. Nach dem ersten Kind musste sie die schwarze Schleife ablegen, das gebührte ihr nicht mehr.

Oft legte die junge Frau ein festliches dünnes Tuch, oder einen festlichen Schleier über ihre Feiertagshaube. Die Enden dieses Tuches oder Schleiers wurden manchmal mit Gold oder Silber bestickt.

Man liebte mehrere Reihen von *Perlen* um den Hals zu tragen. In der Gegend „Sárköz“ trug man einen netzartigen Kragen aus Perlen. Die jungen Frauen liebten auch schmale schwarze Schleifen um den Hals.

Gegen Anfang und Mitte des vorigen Jahrhunderts schminkten die Frauen ihre Wangen rot und verhüllten das Gesicht mit Tüchern, um es von der Sonne zu schonen und weiss zu halten.

Ihr *Hemd* hatte den alten Renaissance-Schnitt (Abb. 91.). Die feierlichen Hemden waren oft mit Gold-, später mit Schwarzstickerei geschmückt.

Der unterste *Unterrock* ist der „*pendely*“. Wie schon erwähnt, stammt dieses ungarische Wort von dem deutschen „Bändelhemd“ (Abb. 95—96.). In einigen Gegenden Westungarns bedeutet das Wort „*pendely*“ ein langes Hemd. Doch waren die westungarischen Frauenhemden Westungarns meist kurz.

Über dem Hemd wurden allerlei Blusen der kontemporänen bürgerlichen Mode getragen. So wurde das Hemd zu einem Unterkleid, und ihr Schnitt änderte sich auch.

Die ärmlichen *Röcke* des Anfangs des vorigen Jahrhunderts wurden aus gelblich-weisser, hausgewebter Leinwand genäht. Sie wurden manchmal mit Galläpfel dunkel gefärbt. Langsam wurden aber die oberen Röcke aus teureren Fabriktextilien genäht.

Die Armen trugen auch mantelartige Oberkleider aus hausgewebter Leinwand, — sie ahmten die Mäntel nach, die aus teureren — in Fabriken hergestellten — Textilien geschneidert wurden.

Im vorigen Jahrhundert trug man auch *Oberröcke*, die vorne oder auf den zwei Seiten hochgesteckt wurden (Abb. 99—104.). Dieser gotischen Frauentracht begegneten wir auch in der Frauentracht des 18. Jahrhunderts in der Ungarischen Tiefebene.

Das Material der ehemaligen *Alltagsschürze* (Abb. 97—98). war oft die gelblich-weiße, hausgewebte Leinwand, die man manchmal mit Galläpfeln dunkel färbte. Die Schürzen, die man an Festtagen trug, verfertigte man aus kostbaren Textilien aus der Fabrik. Für den Alltag wird die alte Hausleinwandsschürze noch heute getragen.

Von den *Rauchwaren* trug man „*ködmön*“ genannte, kürzere Pelzjacken. Die altertümliche Farbe des Leders ist weiss, das von der neueren braunen Farbe langsam verdrängt wurde. Dieser Ködmön wurde mancherorts mit schwarzem Fell verbrämt, und dies Schwarze bedeutete nicht Trauer, sondern war die Farbe der Festlichkeit.

Die auf osmano-türkische Art gefertigten *Frauentiefel* (Abb. 109—112.) waren rot oder gelb für Feiertage, — im Alltag trug man sie seltener. Seit Ende des vorigen Jahrhunderts wurden sie immer häufiger schwarz. Schaft und Sohle wurden umgewendet zusammengenäht, die Nähte des Schaftes kamen auf die beiden Seiten, die Schaftkante erhöhte sich vorne. Aus einem „*Lendva*“ genannten Gebiet kennen wir Frauentiefel, deren Schaftkante mit einem roten oder grünen Lederstreifen verbrämt war. Diesem Typ werden wir auch in der siebenbürgischen Frauentracht begegnen.

Als eine kurzfristige Mode trugen die Frauen auch *Halbschuhe*, in roter, gelber oder schwarzer Farbe. Es ist bemerkenswert, dass die Frauen die roten oder gelben Stiefel viel stärker im Gedächtnis behielten als die Halbschuhe.

Ein Vergleich der Trachten aus der Tiefebene bzw. aus Westungarn könnte aufschlussreich sein. So finden wir auch in Westungarn die recht primäre Schicht der mit Fett geschmierten Haare, des Huts, des Männerhemdes, der Gatyahosen, des Ködmöns, des Pelzes und der Fellhosen. Als Bestandteil der festlichen Frauentrachten gab es in beiden Landesteilen die goldene Verzierung der Jungfernkranze, der Hauben, der Schleier, der Hemden und Schürzen.

In der Tracht der beiden Geschlechter herrscht ebenfalls Weiss vor, — recht oft wird auch die einstige weisse Trauer erwähnt. Von den Farben war Rot am beliebtesten, es hatte eine jugendlich-festliche Bedeutung. Im 18. Jahrhundert kam ein Wiener Mönch zur Kontrolle in die „*Sárköz*“ genannte Gegend und fand, dass die Einwohner „*teufelfarbige*“ (rote) Kleider trugen.

Das Festliche steht in Zusammenhang auch mit der Trauer. Ende des vorigen Jahrhunderts gingen die Frauen im Städtchen Kethely in roten Kleidern zum Begräbniss, während die Männer sich schwarz kleideten.

Mancherorts trauerte man nicht nur um die Toten, sondern auch um die, die bei der Armee dienten oder verhaftet waren. Oft trugen auch die Krüppel Trauerkleider.

Abschliessend wird erwähnt, dass man mancherorts dem erwachsenen verstorbenen Mädchen oder der verstorbenen jungen Frau ihre ganze Aussteuer mit ins Grab gab.

DAS UNGARISCHE HOCHLAND

Männertracht

Haartracht. Auch im Hochland trugen die Männer langes Haar, meist mit Mittelscheitel, häufig mit Fett geschmiert, manchmal auch in Zöpfe geflochten (Abb. 1—7.). Mann kannte auch die „üstök“ genannte, unter osmano-türkischen Einfluss entstandene Haartracht (Abb. 8—9.).

Als *Kopfbedeckung* trug man den „pörgekalap“ (Abb. 13b), den „süveg“ (Abb. 10—11 und 17.), und auch den breitkrämpigen, flachen Hut (Abb. 12.).

Die Jungverheirateten trugen ein schwarzes *Halstuch* (Abb. 11.), die älteren Männer gingen mit blosem Hals.

Das altertümliche *Hemd* nähte man aus hausgewebter, gelblich-weisser Leinwand. Wie in der ungarischen Tiefebene und in Westungarn, bestand dieses Hemd aus lauter rechteckigen Stücken, zu denen auch der charakteristische, rechteckige Seitenzusatz unter den Ärmeln gehörte (Abb. 14a—15 und 17.). Das Arbeitshemd wurde manchmal in Fett getränkt. Es hatte keinen Kragen, keine Manschetten und keine Knöpfe. Langsam gewann für Feiertagshemden die breitere und bläulich-weiße Fabriksleinwand Raum, damit änderte sich auch der alte Schnitt der Hemden, um die bürgerliche-städtische Mode nachzuahmen (Abb. 18.). Die Halspartie und das obere Teil der Ärmel wurden gerafft, das Hemd bekam Kragen, Manschetten und Schulterflecken. Der rechteckige Seitenzusatz unter den Ärmeln verschwindet, das Hemd bekommt Achselwickel und das Ärmelloch wird rund.

Die alten *Gatyahosen* (Abb. 19) wurden aus der gelblich-weissen, hausgewebten Leinwand genäht. Die Armen trugen solche auch im Winter, manchmal zwei übereinander. Mit der Zeit nähte man die festlichen Gatyahosen aus der breiteren und bläulich-weissen Fabriksleinwand. Sie wurden stark gerafft und glichen einem plisстиerten weissen Frauenrock.

Die Armen ahmten die aus teurerem Tuch genähten Jacken und Hosen des Kleinadels und Stadtbewohner samt ihren Schnitten aus hausgewebter Leinwand nach (Abb. 20).

Zu den alten Hemden und *Gatyahosen* trug man breite *Ledergürtel* (Abb. 10 und 17.).

Männerschürzen werden recht spärlich erwähnt (Abb. 20—22).

Was die *Rauchwaren* anbelangt, trug man auch da das „hátibór“, genannte

Rückenfell, die „ködmön“ genannte Pelzjacke und den runden und grossen Pelz, manchmal auch Fellhosen.

Aus Lodenähnlichen gewalkten *Tuch*sorten nähte man *mantelartige* Oberkleider, wie „szür“ und „kankó“ und auch Tuchhosen.

Der Szür (Abb. 32—53) des Oberlandes wurde manchmal auch „csuha“ (Tschuha) genannt. Im Schnitt steht er zwischen dem der Tiefebene und dem westungarischen. Er ist kürzer als der Tiefebene, aber länger als der westungarische. Der viereckige Kragen dagegen ist grösser als in der Tiefebene bzw. kleiner als in Westungarn. Die kurze Ärmel sind oft mit einem runden Stoffstück versperrt — ähnlich dem westungarischen Szür.

Man trug auch Westen aus dem Szürstoff (Abb. 55).

Der „szürkankó“ genannte kleinere Mantel hat nicht nur senkrechte und rechteckige, sondern auch schräge Schnittlinien und eine ausladende Hüftenpartie (Abb. 66—68).

Den „guba“ genannten dicken Wollmantel trug man auch im Hochland, und zwar die angerauhte und die zottige Variation auch (Abb. 56—61). Eine sehr ärmliche Variante der Guba webte man aus einem „csepü“ (Tschepü) genannten Hanfabfall.

Was die *Fussbekleidungen* angeht, die Armen trugen Bundschuhe, was als Werktagkleidung der Reicheren auch diente. (Abb. 69.) Beliebt war auch der „saru“ (Scharu) genannter Langschäfter, dessen Oberteil von aussen mit der einballiger Sohle zusammengenäht und dessen Spitze oft eckig war. (Abb. 73—74.)

Eine festlichere und teurere Fussbekleidung war der „szizma“ (Tschisma) genannter Stiefel, dessen Oberteil und Sohle umgewendet zusammengenäht wurden. (Abb. 70—72.)

Die Frauentracht

In der *Haartracht* des Oberlandes ist auch der von Gotik und Renaissance überlieferte mittlere Scheitel aufzufinden, dem der einem umgekehrten T ähnliche Bidermeier-Scheitel folgte. An beiden Seiten des Gesichtes wurden die Haare nach aussen gedreht. (Abb. 77—80.)

Zwischen den *Kopftrachten* erwähnen wir zuerst den Jungfernkranz, der oft mit goldener oder silberner Spitze, auch mit Spiegelchen verziert wurde. Gold- und Silberspitzen gehörten auch zu den festlichen Hauben der jungen Frauen. Im Dorfe Kazár trägt man sie hoch heute. (Abb. 85.)

Von den zahlreichen Haubenvarianaten wird eine ausführlicher besprochen. Es ist eine kegelförmige Variante die dem gotischen Hennin ähnlich war. Sie wurde mit goldenen oder silbernen Spitzen und mit bunten Seidenschleifen geschmückt.

Die bevorzugte Farbe der Hauben war das Rote. Man kombinierte dieses Rot mit goldenen oder silbernen Spitzen und auch farbigen Perlen. Rot, Gold und Silber waren festliche Farben. Zu diesem Rot gesellte sich langsam das festliche Schwarz, das nach kurzer Zeit das Rot völlig verdrängte. In diesem Fall kombinierte sich die alte, goldene und silberne Spitzenverzierung und die Perlen mit dem Schwarzen.

Die festlichen Hauben der jungen Frauen, die noch kein Kind hatten, waren mit einem weissen Schleier zugedeckt. Im Dorfe Szentistván war dieser Schleier festlich schwarz.

Am Hals trug man mehrere Reihen von *Perlen*: erwachsene Mädchen und junge Frauen weiße, ältere Frauen und Halbtrauer Tragende blaue oder grüne. Schwarze Perlen waren Zeichen tiefer Trauer, sofern man überhaupt Schmuck trug. Die alten Frauen trugen keine Perlen. Die Frauen der „matyó“ genannten ethnischen Gruppe trugen einen netzförmigen Perlenkragen, den wir in der „Sárköz“ genannten westungarischen Gegend schon erwähnten.

Das *Frauenhemd* (Abb. 91.) hatte die schon bekannte Renaissance-Form, genäht aus gelblich-weißer, hausgewebter Hanfleinwand. Die Hemden der Feiertage wurden immer öfter aus der bläulich-weißen Fabriksleinwand genäht. Das bläulich-weiss gewann eine festliche Bedeutung, das man auch mit dem künstlichen Blauen der Leinwand verstärkte.

Der unterste *Unterrock* — der „pendely“ war auch aus der obenerwähnten hausgewebten Leinwand.

Diese Leinwand war Anfang des vorigen Jahrhunderts auch das Material der *Oberröcke* in mehreren Gegenden. Manchmal wurde der Oberrock mit Galläpfel dunkel gefärbt. Doch wurden die Oberröcke für Feiertage, Junge und Reiche aus feineren Textilien, aus verschiedenen Seidenstoffen gefertigt. Es gibt Angaben über festlichen Röcken mit goldenen Spitzen.

Auch im Hochland trug man den auf beiden Seiten oder vorne hochgesteckten Oberrock, dessen Vorbild wir in der gotischen Mode fanden. Im Dorf Kazár ist diese Form noch heute lebendig. (Abb. 99—104.).

Die erwünschte korpulente Form des Unterleibes wurde nicht nur mit der grossen Zahl Unterröcke (bis zu 15 an der Zahl) erreicht, sondern oft auch durch mit Hanfabfall gefüllte Wülste. Eine Ausnahme bilden die Matyós, die nie mehr als 3—5 Röcke trugen.

Die *Schürze* (Abb. 97—98) des Alltags wurde auch im Oberland aus gelblich-weißer, hausgewebter Leinwand genäht. Doch verwendete man immer häufiger teurere Textilien. Das Material der Festtagsschürzen der Reichen und der Jungen war kostspielige Seide. Mancherorts war die Schürze ganz breit, verdeckte fast ganz den Oberrock. In anderen Ortschaften war sie ganz schmal. Stellenweise trug man oberhalb der breiten Schürze noch eine schmale.

Rauchwaren wie Pelzwesten und „ködmön“ genannten Pelzjacken waren weiss (Abb. 108.), mit bunter Stickerei geziert; die neuern sind braun.

Die Frauen des Hochlandes trugen auch die wollene *Guba*.

Die Bundschuhe waren die *Alltagsfussbekleidungen* der ärmeren Frauen. An Feiertagen trug man die — nach osmano-türkischer Art umgewendet zusammen-genähten Stiefel (Abb. 109—112.). Ihre beliebte Farbe war rot. Nachdem diese Stiefel nur aus einem Schaft und einer einschichtigen Sohle bestanden, waren sie ziemlich leicht. Alte Frauen aus Mezökövesd erzählten, solche leichte und weiche Stiefel nannte man „Paradiestreter“.

Halbschuhe mit 1—2 Spangen waren auch beliebt.

Während der Erntearbeit trug zum Schutz der Arme und der Füße eine Art Leinwandröhren.

Aufgrund des besprochenen Materials scheinen in der Tracht des ungarischen Hochlandes zwei charakteristische Komponenten ziemlich lang zu leben. Zum einen gehören die aus hausgewebtem Tuch genähten Männerkleider. Aus der ungarischen Tiefebene verschwanden die von Manufakturentuch gefertigten wollenen Ober-

kleider schon am Ende des 18. Jahrhunderts, in Westungarn fanden wir keine Spur von ihnen.

Das andere altertümliche Charakteristikum ist das viele Goldene der Frauen-tracht. Die mit Gold geschmückten Junfernkränze, Stirnbänder, Hauben, Leibchen, Jäcken, Röcke und Schürzen verschwinden erst in unseren Tagen.

Was die meist geliebte *Farbe* angeht — war diese — wie in den bisher besprochenen Gegenden — das Rot. Rote Brautkleider werden auch erwähnt. Das festliche Rot konnte sich auch mit der Trauer kombinieren. So trauerte bei den Palócen die Mutter nach ihrem Kleinkind mit einem roten Kopftuch. Im Dorf Buják begriff man Rot als Trauerfarbe, die festlichste Farbe war ein rötliches Rosa, eine sogenannte „Lungenfarbe“.

Das Schwarze findet man zunächst in der festlichen Tracht der Jungen. Im katholischen Dorf Mezókövesd war um die 1910er Jahre die festlich-jugendliche Tracht der Bräute schwarz. Dasselbe erwähnten wir in bezug auf die katholische Gegend der ungarischen Tiefebene Kalocsa.

Dieses — ursprünglich festliche — Schwarz bekam ziemlich schnell eine Bedeutung der Trauer und des Alters. Es gibt Gegenden im Hochlande, wo die Frauen schon in ihren dreissiger Jahren über die halbtrauerlichen Farben Grün und Blau zum altertümlichen und Trauer bedeutenden Schwarz gelangen.

SIEBENBÜRGEN

Männertracht

Wie in den bisher besprochenen Gegenden, kannte man auch in Siebenbürgen das Flechten der *Haare* (Abb. 1—7.), die man manchmal auch mit Fett oder Butter schmierte.

Die „süveg“ (Abb. 10, 11. u. 17.) und „pörgekalap“ (Abb. 13b.) genannten *Hüte* trug man ebenfalls, und zwar seltener — auch den Hut mit breiter Krempe. (Abb. 12.).

Was die *Halstücher* angeht, waren sie im allgemeinen schwarz, doch erwähnen einige Angaben auch die altertümlicheren weissen Halstücher. (Abb. 11.).

Das *Hemd* nähte man aus der gelblich-weissen Hausleinwand (Abb. 13—18.). Der alte Schnitt ähnelt mit dem bisher besprochenen. Doch ist der Seitenzusatz nicht immer rechteckig, seine sich nach Oben verjüngende Form ist auch beliebt. Dieses Hemd ist in Siebenbürgen noch häufig lang, — in den übrigen ungarischen Gegenden sind die langen Hemden ungefähr bis Mitte des vorigen Jahrhunderts bekannt.

Neben diesem östlichen Hemdschnitt trugen die Männer einst auch das Hemd in Renaissance-Schnitt, den die bis zum Hals reichenden und dort angekrausten Ärmel charakterisierten. Doch haben wir nur sehr spärliche Angaben über diese Form.

Die ebenfalls aus Hausleinwand genähten *Gatyahosen* (Abb. 19.) sind in Siebenbürgen ziemlich eng (Abb. 20.). Die sehr weiten Gatyahosen, die „bögyatya“ der

übrigen ungarischen Gegenden sind in Siebenbürgen nicht in die Mode gekommen.

Ein breiter lederner *Gurt* war auch beliebt, den man oberhalb des langen Hemdes trug. (Abb. 10., 15. u. 17.).

Wie in den übrigen ungarischen Gegenden, nähte man auch in Siebenbürgen aus hausgewebter Leinwand ärmliche Kopien der aus Tuch gefertigten, teureren Oberkleidern. In diesem Falle übernahm man auch manchmal deren moderneren Schnitt.

Die aus *Pelz* genähten Westen haben in der Mehrzahl die alte weisse Farbe. Sie schliessen sich auf der linken Seite. Die Pelzmäntel werden oft mit Fett geschmiert. Die Mode der braungefärbten Rauchwaren verbreitete sich in Siebenbürgen weniger. (Abb. 31a., 31b.).

Aus nicht gewalkten Wollstoffen oder aus gewalkten lodenartigen Tuchsorten nähte man verschiedene *Mantelartige Oberkleider*. Einige Varianten trägt man spärlich auch heute noch. Die gräulichen und bräunlichen Farben — die natürlichen Farben der Schafe — kommen noch ziemlich oft vor. Sie sind billiger als die weissen Tuchsorten. Diese kleinere Mäntel sind auch ziemlich beliebt und halten sich auf siebenbürgischem Boden viel länger als in den übrigen, besprochenen ungarischen Gegenden. Sie heissen „zeke“, „szokmány“, „condra“ und „daróc“. Ihr Schnitt ist östlichen Ursprunges, aber nicht der aus lauter rechteckigen Linien bestehenden Szür; die Bestandteile weisen oft schräge Linien auf. Doch wie bei dem Szür, herrschen auch bei diesen die senkrechten Schnittlinien.

Die Worte *Daróc* und *Condra* haben doppelte Bedeutung. Einerseits sind sie Benennungen von Tuchsorten, andererseits bedeuten sie aus diesen Tuchsorten verfertigte kleinere Mäntel. Ebenso, wie auch das Wort „Szür“ Stoff und Mantel bedeutete.

Der „szür“ ist eher im westlichen Teil Siebenbürgens verbreitet; häufiger begegnet man der Variante von der Gegend Bihar. Diese hatte eine schräge Schulternaht und mit Maschine aufgenähte farbige Tuchapplikationen als Zierde. (Abb. 32—53.).

Den „guba“ genannten, zottigen Wollmantel trug man auch in Siebenbürgen. Seine Farbe mag grau, weiss oder schwarz sein. Diese Mantelart besteht aus lauter rechteckigen Stücken, doch herrschen hier die waagrechten Schnittlinien.

Den „guba“ trugen nicht nur die Männer, sondern auch die Frauen. (Abb. 56—61.)

Die lange Gugel wird fast bis heute getragen.

Der Stoff der Hose „harisnya“ (harischnja) konnte bis vor kurzem bei den Ärmern hausgewebt, bei den Reicheren von Kleingewerbern hergestellt worden sein. Diese Hose hatte vorne zwei Schlitze und war ziemlich eng. Die Farbe ist grau, braun, weiss oder schwarz. (Abb. 54.).

Als *Fussbekleidung* war der Bundschuh die ärmlichste, den man manchmal auch aus harigem Leder zuschnitt (Abb. 69.). Für Feiertagen und die Reichern trugen den „csizma“ genannten Stiefel in osmano-türkischer Form (Abb. 70—72.). Eine Art Bakantsche trug man auch, „cepök“ (Zepök) genannt. Das Oberteil wurde aus einem einzigem Stück Leder zugeschnitten und der Cepök war auf der einen Seite geschnürt.

All die Fussbekleidungen waren einballig, der zweiballiger Schnitt ist neuer.

Die genähte, die umgewendet genehte Sohle ist ein älteres-, die genagelte Sohle ist ein rezenteres Verfahren.

Die Frauentracht

Haartracht. Die häufigste Form des Scheitels ist nach gotischer bzw. Renaissance-Tradition in der Mitte des Schädels. (Abb. 77.). Die — einem nach unten gedrähten T ähnliche Biedermeier-Form ist ziemlich selten, sie kommt eher in der „Kalotaszeg“ genannten Gegend vor.

Die Mädchen flechteten ihre Haare in einen einzigen Zopf, zwei Zöpfe sind seltener.

In der *Kopftracht* war das Rot die Farbe der alten Jungfernkränze, die auch mit goldenen oder silbernen Spitzen und farbigen Perlen verziert waren. Die neueren Jungfernkränze sind aussen schon schwarz, innen manchmal noch rot. Die goldenen und silbernen Spitzen und die Perlen, die die roten Jungfernkränze zierten — werden jetzt dem modischen Schwarz zugestellt. (Abb. 81—82.)

Wie die Jungfernkranze, waren auch die Stirnbänder von Altersher rot. Ende des vorigen — Anfang des jetzigen Jahrhunderts dominiert das neuere Schwarz.

Zu den Hauben gelangend: Die jungen Frauen trugen mit Vorliebe eine biedermeierförmige schwarze Haube, die „csepesz“ (Tschepes) heisst (Abb. 88.). Man liebt noch heute den Frauenstrohhut. (Abb. 89—90.).

Erwachsene Mädchen und junge Frauen lieben am Hals einige Reihen *Perlen*, oder ein schwarzes *Band*.

Das Material des *Hemdes* ist die gelblichweisse Hausleinwand, neuerdings die bläulichweisse Industrieleinwand. Der Schnitt ist der in den andern ungarischen Gegenden besprochene Renaissance-Schnitt (Abb. 91.). Mit diesem Schnitt verschmolz eine gotische Form der Ärmel, die oben breit, unten dagegen eng wie eine Flöte war. Der Name ist „sípújj“ (Schipújj), was „Flötenärmel“ bedeutet. (Abb. 92—94.).

Über dem Hemd trug man ein *Leinwandmäntelchen*, um es vor Beschmutzung zu schonen.

Der unterste Unterrock, der „pendely“ ist häufig noch aus Hausleinwand. Wir besprachen aber Angaben von Westungarn, laut denen „pendely“ der Name eines Hemdes ist. Auch aus Siebenbürgen kennen wir das „pendely“ genannte Hemd. (Abb. 95—96.).

Der Brauch einer grossen Anzahl von *Unterröcken* verbreitete sich in Siebenbürgen nicht. Man trägt dort höchstens 3—4 Unterröcke.

Der weisse *Oberrock*, der in den andern ungarischen Gegenden schon im Laufe des vorigen Jahrhunderts verschwand, lebt im konservativen Siebenbürgen mancherorts noch heute.

Die gotische Form des vorne oder auf beiden Seiten aufgesteckten Oberrockes lebt vielerorts heute noch. Mit dem Aufstecken des Oberrockes wird die farbige untere-innere Krempe sichtbar. Diese Form erwähnten wir im 18. Jahrhundert in der ungarischen Tiefebene, im 19. Jahrhundert in Westungarn, im 19.—20. Jahrhundert im Oberland. (Abb. 99—104.).

Die *Schürzen* nähte man für die Arbeitstage und für die Alten aus Hausleinand, doch wurde sie immer mehr und mehr von teureren Textilien verdrängt. (Abb. 97—98.).

Was die *Rauchwaren* anbelangt, ist ihre Farbe hauptsächlich das altertümliche Weiss. (Abb. 31b.) Die Pelzwesten schliessen sich oft an der einen Seite. (Abb. 31a.). Der lange Pelz ist auch weiss, selten schwarz. Die Pelzjacke heisst „*kozsók*“ oder „*ködmön*“.

Die Frauen trugen auch die „*condra*“ und „*daróc*“ genannten Tuchmäntel. Ihre Farbe ist häufig grau, bräunlich oder weiss, je nach der natürlichen Farbe der Schafwolle, doch kennen wir auch braun gefärbte *Condra* und *Daróc*. Die Frauen trugen auch die aus ähnlichen Stoffe gefertigte *Gugel*. Sie trugen auch die zottige *Guba*, deren Farbe grau, weiss oder schwarz sein kann.

Als *Fussbekleidungen* trugen auch die siebenbürger Frauen den „*bocskor*“ genannten Bundschuh und auch den „*saru*“ (Scharu) genannten Langschäfter. Doch die meistbeliebte Fussbekleidung ist der umgewendet genähte und „*csizma*“ genannter Stiefel. (Abb. 111—112.). Die bevorzugte Farbe ist in einigen Gegenden fast bis unsere Tage das Rot. Der ganz weiche Schaft des roten Stiefels aus *Torockó* ist in wagerechte Falten gerafft. Eine siebenbürgische Variante ist ein herzförmiger Zusatz des unteren Teils des Schaftes. (Abb. 112.)

Mancherorts ist die Schaftkante des Frauenstiefels oben rund und mit einem andersfarbigen Streifen eingefasst. Diese Verzierung haben auch bei den westungarischen Frauenstiefeln erwähnt.

Die siebenbürgische Trachten zusammenfassend versucht der Aufsatz eine Gegenüberstellung mit den andern ungarischen Gegenden. Allererstens muss herausgehoben werden, dass die siebenbürgischen Trachten insgesamt konzervativer ausfallen, als die der übrigen ungarischen Gegenden.

Was die aus *Leinwand* genähten Kleidungsstücke anbelangt, das lange und ausserhalb der Hose getragene Männerhemd lebt am längsten in Siebenbürgen. Die *Rauchwaren* sind zum grössten Teil noch weiss. Die aus Tuchsorten genähten mantelartigen Oberkleider sind oft braun oder grau, neben den modischen weissen oder seltenschwarzen. In Siebenbürgen werden solche nicht nur von Männern, sondern auch von Frauen getragen. Der *Sziur* der Männer ist eher nur in Westsiebenbürgen verbreitet. — All diese Mäntel haben keine Knöpfe, man schliesst sie mit Nesteln oder Schnallen.

Was die Farben der weiblichen Kopfbedeckungen anbelangt, war der *Jungfernkranz* der Braut von *Déva* rot — als Zeichen der Jugend und der Festlichkeit. Das Schwarze erscheint auch in Siebenbürgen als modische Farbe, es kombiniert sich auch hier mit dem alten Roten, um es mit der Zeit völlig zu verdrängen. Der einstige goldene und Perlenschmuck der roten Jungfernkranze übergeht auf die schwarzen. Die schwarz gewordenen Jungfernkranze und die schwarzen Hauben der jungen Frauen zeigen, auch hier, dass die frühere Bedeutung des Schwarzen das Jugendliche und das Festliche war.

Im Gegenteil mit den früher besprochenen ungarischen Gegenden, lebt der weisse *Oberrock* in Siebenbürgen viel länger. Doch die Gewohnheit eine grosse Anzahl *Unterröcke* auf einmal zu tragen wurde hier nicht Mode.

Am Ende der Besprechung der verschiedenen ungarischen Trachten muss festgestellt werden, dass die Angaben, an denen sich diese Studie orientieren konnte,

weder in Zeit noch Raum komplett sind. Bei weitem kennen wir nicht die Tracht jeder Gegend oder jedes Zeitraumes. Es mus für möglich gehalten werden, dass deren Kentniss eventuell unser bisheriges Bild in einigen Einzelheiten modifizieren könnte. Doch wird gemeint, dass aufgrund der bisherigen Kentnisse irgendeine Darstellung doch versucht werden muss, in der Hoffnung, dass diese den nach uns folgenden Studien irgendwie dienen könnte.

HUNGARIAN PEASANT COSTUMES

A TENTATIVE APPROACH TO A SUMMARY

Introduction *

It is not simple to define the conception "peasant costume". Socially it involves largely the clothes worn by peasants. The following study shall give a survey of both male and female costumes worn by Hungarian peasants and of the single pieces of garments. The basis for this survey are descriptions from the last century and the present century, the memory of the elder generation, and finally costumes still worn at present, notwithstanding their gradual disappearance.

It is aimed to give a survey also of those circumstances which took part in the formation of Hungarian peasant costumes, which helped these costumes attain their highest aesthetic perfection, and which finally lead to their decline.

Clothing and also folk costumes are influenced by two factors: man and history. Clothing always demonstrates the circumstance of the personal life of human beings, their economic and social situation, poverty and wealth, youth and old age, workdays and holidays, even emotions: joy, sorrow, mourning. These are human factors. The historical factor means that the forms of clothing and each piece of garment have their own history regarding material, colouring, cut and decoration. Whatever human circumstances are expressed through clothes, that expression has to take form within the social situation and fashion of the time.

Geographically the Hungarian people live in a territory that binds East and West both economically and culturally. Therefore Hungarian clothing—including also peasant costumes—was influenced alternatively from the East and from the West.

After the Hungarians gradually integrated into Western European culture, new Oriental influences arrived introduced by peoples deriving from the East, the Pechenegs, Jazigs, Cumanians, and later by the Osman Turks conquering the country. It is probable that these peoples revived former Oriental traits of Hungarian clothing, and possibly also introduced new ones. Oriental elements of clothing might also have been introduced from the Byzantine empire during the rule of the Arpad-House kings. It is probable that medieval Hungarian clothing was as colourful as Oriental garments.

The last great historical event bringing Oriental influences was the Osman Turkish invasion during the 16th-17th centuries, followed by the Austrian rule meaning a colonial economic situation for Hungary. Peasants again became enpo-

* This study is a brief variation of the Ph. D. dissertation written in 1967.

verished and were forced to fall back into a state of self-sufficiency, that meant homemade clothing with materials of natural colours.

The present study is giving a survey of the recent, 19th-20th century costumes of Hungarian peasants stressing the main tendencies of change with regards to their historical background: in *material*, *colouring*, *cut*, in the *number* of garments which make up whole costumes, the *quantity* of material used in the garments, and the *pace* of alteration in fashion.

Material. As mentioned above, the period of Austrian rule following the Turkish domination meant an economic decline for the peasantry. With self-sufficiency the raw materials supplied by agriculture and stockraising became more significant. Homespun and woven linen was made out of hemp and flax. Stockraising supplied the peasants with leather, pelts and woolen textiles. Pelts, sheepskins could be prepared by herdsmen and poorer peasants without any chemicals, by only cleaning off the flesh and breaking in a dry state.

Colouring. Homemade hemp- and flax linen would be bleached laid on the sun and watered during a lengthy time, yet the colour remained a natural yellowish-white, the characteristic colour of peasant linen and such clothing, shifts and shirts for men and women, linen trousers for men, petticoats, skirts and aprons for women.—The colour of sheepskin broken in a raw state would also be yellowish-white. However artisans, furriers could achieve a fine white colour by using salt-alum-milk-bran, etc.—Woolen cloth used to be of a natural grey, greyish-brown, colours typical of mediaeval times, a result of the sheep being grey and brown. Gradually wool became more white, but still retaining a natural yellowish shade. Sometimes "szúr"-cloth would be whitened by putting lime on it, yet that method damaged the quality of the material and was therefore forbidden.

Colouring thus was dull formerly, though it is true that already from mediaeval times there are data referring to coloured cloths, to gilt and silver lace, embroidery, pearls, also to red and yellow topboots, such data occurring from the Turkish era.

The natural yellowish-whitish colouring of homemade linen and domestically prepared sheepskins, the grey, brown and yellowish-whitish shades of working-day clothes were the colourings used by the poor, by old people and by mourners. It was considered fit for the elderly and aged,—those who had not much strength to work—, to wear things that did not cost any money: old-time linenwear, sheepskins, woolen cloth of natural colours. Blue and green also befitted elderly people and those in half mourning. Finally white was reached according to older types of costumes for old age and for mourning.

Materials produced by smaller manufactories and by industry gradually found their way into peasant costumes during the last century. These meant that peasant costumes could again become more colourful: scarves and bodices, skirts and aprons, boots, slippers and stockings grew ever more colourful during the period.

The favourite colour ever since the Middle Ages is *red*, and its meaning in the 19th century is: youth, holidays, and—to a certain extent—wealth. At that time the height of peasant costume was the prime of life: the young girl ready to be married, the young wife till she had her first pregnancy, her first child. It is in this period of life that costume becomes most elaborate, youthful and festive. *Gold* and silver embroidery, lace and coloured beads also meant youth and festivity, and are used

together with red. However, red—as a festive colour—might also occur in relation to mourning. There are data of red as a colour for mourning discussed in the chapters on Transdanubia, Transylvania and the Uplands.

Industry-made linen (or manufaktured linen) is *blueish-white*, and that may be regarded as a colour in its own right, which—similarly to red—is principally suitable for festive clothing, for the young and for the rich.

Black has also to be interpreted as a colour in its own right within peasant costumes when it began to be frequently applied. Among urban and gentle folk black has a duplicate significance : it means both festivity and mourning. Among peasants, however, its primal meaning was that of festivity, data for this can be cited from the first half of the last century, sometimes also from the present century. And as a festive “colour”, black would occur in the costume of young people, alongside festive and youthful red and blueish-white. Black first mingled with red : red embroidery was outlined with black, details of red headware became black. In many places black gradually replaced festive red : the red wreaths of maidenhood and their ribbons became black ; in some Roman Catholic regions even the most festive dress of all, the bride’s robe became black. Gold and silver and pearly decoration previously attached to red, now became united to black as a festive colour.

Only in the present century did black become the colour of mourning and old age in certain regions. Blue and green meaning half-mourning did not terminate in white, as previously, but in black, symbolizing old age and mourning.

Regarding the *cut* of clothing made out of linen and woolen cloth, it was a rectangular cut with straight lines of Oriental origin which characterized peasant garments, and even those made of sheepskin. Rectangular cut meant no waste of material and no special skill was needed to make clothes.

Textiles made in small manufactories and in large industrial plants not only made it possible for peasants to wear materials of various colourings, more colourful than ever before, but also formed the basis for new fashionable urban lines of cut, curved lines in contrast to the former straight ones. Industrial material was tailored and sewn by rural seamstresses and artisans.

Another change was introduced into peasant costumes by industrial materials. Whilst homespun linen and “szür”-cloth made by artisans was always narrow, and sewing them into garments needed certain insertions, industrial materials had a far greater breath and insertions became unnecessary. For instance, the older type of men’s shirts and the “szür”-mantles had rectangular insertions under the sleeves ; parallel solutions of cut may be observed on garments deriving from Eastern-Central Europe and the Balkans as far as Turkestan. Shirts made of industrial linen, coats made of industrial produced cloth did not need such an insertion any more. Shirts and linen trousers could become widely pleated. Extremely wide linen trousers worn by Hungarian peasant men—trousers resembling skirts—are a specific trait of Hungarian folk costumes.

Not only did the width of certain pieces of clothing increase with the possibilities of industry-produced materials, but the *number* of garments completing a costume increased also. For instance : many petticoats were worn over another ; women’s headdresses would be fashioned out of many pieces.

The influence of urban fashion which formerly had been faint became stronger with industrial materials produced in towns and also through peasants taking up jobs in cities. Thus the *pace of change* which had been slow, gradually speeded up, and

finally ended in the complete lose of rural costume as villagers approach the life-style of urbans.

Aesthetics

Costume is not merely clothing, it is a mode of aesthetic and psychological expression for peasants. The narrow sphere of peasant life with its everyday work, the limitations of cultural life give relatively little opportunity to express aesthetic endeavours. Costume is a way of expressing this desire.

However peasant life differs from that of higher society and has a different aspect. Thus the expression of peasant life and its view—peasant aesthetics—its elements and details differ from the aesthetics of higher classes.

First we shall analyse the elements of which peasant costume is compounded, and then we shall define the difference of peasant aesthetics from that of other spheres of society.

The world of peasants differs from the urban bourgeois world and from that of higher social classes. Its features are : *heavy physical work* and *limitations* of an economic, social and cultural nature. Among such conditions what aesthetic manifestations are possible ?

Economic limitations forced peasants to be largely *self-sufficient* regarding linen, leather and sheepskin. Socially peasants always desired to resemble higher social strata, clothing imitated more or less appropriately gave an illusion of having risen socially. Such tendencies were answered immediately by restrictions and official prohibitions forbidding peasants to use certain fashionable and expensive materials or ornamentations, certain textiles, cloths, silks, gilt- and silver lace, top-boots of red Cordovan leather, etc.—Cultural limitations meant lesser schooling for peasants and also for artisans, tailors, bootmakers, “szűr”-makers. Possibly these circumstances resulted in a relatively long existance of rectangular and straight lines of cut, which, as mentioned, made it possible to use every speck of material without loss and was easy to apply.

Paralel to these limitations is a natural consequence : *a relatively long time for preparation*. This is a negative trait, yet led to a more personal contact between artisan and peasant. This personal contact helped peasant costume to become *classical* and to achieve a certain aesthetic balance.

The historical styles of various periods, fashions of higher social classes did reach peasants, however this effect had certain features. One is the following : *cultural limitations* took a long time to be accepted, which brought a retardation, a trait typical of peasant culture. In spite of peasant culture being far and late compared to “high” culture, it is—in its main features—a distant echo of the very same culture. Elements of the costumes of various periods appear in peasant costume too, supplemented by independent ideas deriving from peasant views, by peasant solutions. Such solutions are all the more forceful and significant, the more distant peasants are economically, culturally and socially from the higher classes creating that historical style of a certain period.

Another feature characteristic of the manner peasant costumes are influenced is that these elements accepted are not homogeneous. Some are rapidly accepted,

others arrive only gradually, mingled with elements from other periods and with many independent peasant solutions.

Whilst in high culture elements of clothing are largely of the same period, in peasant costume these elements are not constructional wholes, but—as demonstrated—are broken off from their original construction and are newly mingled, into a new unity, according to the rules of peasant aesthetics, into a peasant style. This peasant style is characterised by a re-creation, a *creative process*.

Peasant style meant a more forceful way of formulation on account of the hard physical work needed to support themselves. Economical and cultural poverty also meant striving after constancy. Solutions tended at stiffness: to line coifs and kerchiefs with paper, to stiffen ribbons, skirts pleated into stiff folds, etc.

The colour of peasant costumes has been described in detail. Positive and negative human and social situations are expressed in colour. Poverty, workdays, old age and to a certain extent mourning are supplied by natural materials, by self-sufficiency, natural coloured linens, cloths, sheepskins. Youth, wealth, festivity are expressed with a lot of red, with multicoloured materials, with blueish-white (industrial materials) and with gilt- and silver lace.

The process of abandoning peasant costumes

Let us consider the decline of these costumes, the reasons for this and the process of changing peasant costumes for modern urban clothes.

Classical peasant costumes and urban clothing are two different expressions of different forms of life. Changing costume essentially means to change over from one form of life to another, from the behaviour and expression-system of peasants to an entirely different one, that of urban culture.

Traditions which shaped peasant costumes were not independent from the urban culture of higher classes. Yet these influences had been taken over at a slow rate, new effects were recreated according to traditional aesthetics. When peasants turn towards urban society, giving up the principals of their own traditions and aesthetics, the possibility to recreate culture is given up. Instead of an active role, a passive role is accepted.

This is the reason that the speed of acceptive urban clothing becomes rapid and no time is left for recreation. New elements are not integrated into the traditional system, and only tiny alterations can take place instead of a creative process.

When classical costumes evolved, not only were homemade linens and artisan-made woolen cloth applied, but also many kinds of materials coming from factories. The process of abandoning peasant clothes means a complete victory of factory-made materials, homespun-homewoven textiles are completely forced back. In classical peasant costumes garments made of latter materials were cut in Oriental manner following straight and rectangular lines. Abandoning peasant costumes means that curved lines become prevailing according to Western fashion. Classical peasant costumes are most colourful; after abandoning costumes, harsh colours are not used and shades are favoured. Whilst classical peasant costumes meant an abundant number of garments forming a complete ensemble, after the "undressing" process is accepted, this number is again reduced.

Everywhere in the country it was first the men who changed their costume, as the masses of young men liable to work in town were disturbed by their appearance differing from urban labourers. Men were not so attached to traditional costumes as women were, the change did not mean an aesthetic loss for them. The Great Plain is an exception, stock-breeding kept many men engaged in rural work, and—on the other hand—economic means promoted the change of clothing among women. The reason for changing over to urban clothes could have also been poverty. For instance, landless agrarian labourers, seasonal harvesters had no plot to grow hemp in, and received part of their pay in cash. This gave them possibility—or rather forced them,—to buy factory-made textiles and have their dresses made according to new fashions.

The mass of quantity achieved when peasant costumes arrived to their highest point also meant that they ceased to be practical. The many skirts worn by peasant women were anything but comfortable. A reason for “undressing” was to return to a practical way of clothing.

In many costume-villages it were invalids who started to “undress”. Stomach-trouble and consumption were reasons forcing the first to change over to light and convenient urban clothes. Such women were not despised for doing so by the community. Small children would also be dressed fairly early in urban fashion. Young girls and young women would followed, and perhaps first wore urban clothes for agricultural work and then for working in their own home. Finally modern clothes were also put on for holidays, first young girls, then young women, and finally the elder women too.

It is interesting to note that there is a certain sequence among garments as they are changed. Both among men and women, first footwear is changed, and then jackets and vests. Skirts and trousers follow, and last, most conservative, are hair and headdress.

When the “undressing” process begins, clothes are still made by villagers. The desired urban dresses are first sewn by peasant women for themselves, later factory-made textiles are brought to village seamstesses and tailors. Such artisans change forms to a certain degree still recreating them according to the rules of peasant aesthetics. But as more and more urban influence reach villages, this becomes very slight. There are cases when young girls who had changed their clothing, wore their hair and headdress in the traditional way after their marriage and perhaps even some of the traditional garments. Dowry collected since years containing much hard work and representing a considerable economic value had to be made use of.

The rapid change into urban clothes, the speedy alteration of fashions, did not make it possible, nor necessary to cram the quantity of clothing.

It seems that the final stage of changing costume does not consist now-a-days in altering garments according to the local taste of rural artisans and seamstresses, but to buy ready-made articles of clothing, and that excludes any possibility of creation or re-creation.

*

The majority of Hungarian costumes came to exist in the 19th century following certain economic, cultural and social circumstances, as a result of both possibilities and limitations. As analysed in detail, the classical period of costume meant certain

materials, colourings, and cuts, the logic of change was discussed, also the decline of costumes, their amalgamation into modern clothing.

Not only is the classical period for various costumes different, but fashion for various pieces of garments has also its age. For instance white woolen cloth was used for men's costumes in the Great Plain only up to the 1800-ies, but in the Uplands there are data still from the early 19th century. "Párta" and coif decorated with golden lace disappear in the Alföld around 1800, whilst Palóc women wear coifs with golden lace almost up to the present. The skirt pinned up in front or on two sides — a Gothic fashion—existed in the last century in several places, as an example the so-called "rokolya" of Great Cumania can be cited from the 18th century, also skirts worn in the "Sárköz" district, in the villages of Fadd and Szenna, among the "Palóc" people, and — a Transylvanian examples — the "muszuj" of the Kalotaszeg region. This peculiar type of skirt disappeared in most regions by the end of the last century, but in the village Kazár and in Kalotaszeg, Transylvania it exists until the very present.

The social, cultural and economic conditions of today, the general improvement of the situation of peasants resulting their becoming an integrated part of society, means that in Hungarian social development the strata of people wearing costume is in the process of ceasing. The limitations which resulted in a popular culture of its own gradually disappear and with them a specific way of expressing human and aesthetic values, namely peasant costumes.

Hungarian folk costume shall be discussed according to four large regions—the Great Plain, Transdanubia, the Uplands and Transylvania—the descriptions, however, have no assumption to be complete. The historical development of each type of garment is treated mainly in the first chapter and only reference is made in the following chapters.

For lack of space principally those garments shall be mentioned which were prepared of basic raw materials produced by agriculture or stockraising: clothing made out of hemp or flax, linen, sheepskin, leather and woolen cloth. These garments have an archaic cut and colouring, yet were not independent from the garments worn by higher classes even in past centuries. The main aim of this study is to demonstrate such basic clothes. The ornamentation of clothing shall not be discussed, except for the problem of colour-schemes.

First headwear shall be discussed, then clothes worn on the upper- and lower body and finally footwear.*

THE GREAT PLAIN

Men's costumes

In the last century, and locally even in the beginning of our century peasant men wore their *hair* long not only in the Great Plain, but in the whole country.

* The choice of photographs did not follow the discussed geographical sequence, but rather the development of each piece of clothing. Therefore it seemed more appropriate to publish the illustrations in a block at the end of the complete text, instead of inserting them into the study.

The hair was sometimes divided in the middle and could be pinned up in various ways, or pleated into a pigtail, (Fig. 1-2-3), which seems to be an Oriental way of wearing hair for men, and appears early on works of art showing Hungarians. On a 10th century drinking horn decorated with silver found in Chernikov (Fig. 4) — of Eastern European origin, possibly Hungarian—two hunters are shown and the plaited hair of one is clearly visible. A Hungarian man with plaited hair is carved on a column-head in Regensburg (Fig. 5). In the famous Illustrated Chronicle of about 1370 on page 21 showing "The Hungarians coming into Pannonia" one of the Hungarian men standing backwards has his hair in one plait, another has his hair plaited in two (Fig. 6). On page 72 the Cumanian fighting with Saint Ladislaus wears his hair in a plait. János SZENDREI, historian, published a picture from the 17th century showing a young Hungarian Count with his hair plaited (Fig. 7). Peasants and herdsman often still wore their hair in a plait in the last century as proven by a study of Ákos GARAY published in 1911. Another Oriental way of wearing hair was to raze the head bald leaving the hair long only over the forehead and then tie it in a knot; this way of wearing hair was called "üstök". (Fig. 8-9).

It was very general to grease the hair against parasites, however in the 18th century stinky fat hair was persecuted by law.

It seems that the oldest type of head-wear was a type called "*pörge kalap*" (Fig. 13 b.), a hat with a very close little rim. In the 16th century it was part of military apparel. Another kind of headwear was called "*süveg*" and was very high, (Fig. 10-11), this also seems to have been military wear, and was still forbidden for the people in the 18th century. Not only was the hair greased, but the "*süveg*" used also to be greased. At the beginning of the last century a hat with a very large brim came into fashion and was also forbidden. In winter furcaps, in summer heat straw hats used to be worn.

Early pictures and descriptions show peasant men with bare necks,—yet already at the beginning of the last century black *ties* became frequent (Fig. 10). The black colour in this case does not mean mourning, but is a variant of the 18th century fashion for gentlemen's black ties.

Men's *shirts* were made of homespun hemp- or flax linen of a natural yellowish-whitish colour. Its cut consisted of rectangular pieces and its straight shoulderline continued into the sleeves sewn to the shoulder with rectangular insertions on the two sides. (Fig. 14-15).

A rectangular cut and similar rectangular insertions were typical also of the Hungarian frieze-mantle called "*szűr*" which shall be discussed later. This type of cut may be followed from Central- and Eastern Europe, the Balkan and North Africa far into the East until Turkistan. The long sleeves of men's shirts — longer than the hands—are also a feature pointing to the East. (Fig. 16).

This type of men's shirts had a variant appearing at the beginning of the last century which was so short that it left the waist bare. (Fig. 17). Such short shirts were also forbidden. — Men's shirts had neither collars nor cuffs, and were left open or tied with a band.

Shirts used to be greased like hair and caps. They would be soaked in fat or in sheep's milk and could be placed into ashes which resulted in a greasy black colour.

For holidays—and for the more wealthy—shirts would be made cut out of fine homespun linen or out of factory-made cambric, which was also broader. The shirt

given by the bride to her groom could have golden embroidery according to data from the 18th century.

Cambric made in manufactories or factories changed the cut of men's shirts. Following Western fashion, collars and cuffs were made, the shoulders were reenforced with shoulder-patches and the freer movement of the arms was ensured by gussets. The cut of the sleeves became rounded off and the cuffs had buttons. (Fig. 18).

Long linen trousers called "gatya" or "lábravaló" (Fig. 19). must not be regarded as underwear, but were overclothes. The "gatya" was cut out of rectangular pieces and its material was homespun linen similar to the shirt, later cambric made in factories. Poor men often had only such linen trousers even for winter and in that case they tucked the ends into the boots or perhaps wore two "gatya"-s one on the top of the other.

Jackets and trousers made of more expensive cloth could have a counterpart made out of thick linen and in this case the cut of the linen garment would follow the cut of the more expensive cloth.

The "gatya" could also be greased and placed into ashes like the shirt. For festive wear the "gatya" would be made of fine cambric folded into many pleats at the waist. Such a very wide pleated type of "gatya" became the typical costume of Hungarian peasants and herdsman. There are data of "gatya" embroidered with gold thread already from the 18th century.

Very broad belts were worn with the linen shirts and trousers, these belts were called "tűsző" and had pockets for money and for small utensils. (Fig. 14b).

The simplest kind of garment made of sheepskin is a pelt for the back and one for the front: „hátibőr”, „előbőr”. This might be two unprepared roughly cleaned sheepskins tied by their front legs at the neck, by their hind legs at the waist.

Very expensive but greatly favoured was the "suba" or "bunda" a big cloak prepared out of four to fiveteen sheepskins according to the economic situation of the owner (Fig. 29-30). Its shape could be a whole circle or half a circle if the owner was rich, or narrower for poorer people. The simplest kind of "bunda" was unprepared, the leather only roughly cleaned in a dry stage and was made by shepherds who sewd the seams with thongs. Shepherds not only made cloaks for their own use, but also brought them to markets, to the great annoyance of furriers, artisans belonging to guilds. The colour of such sheepskin "bunda" would be whitish-yellowish, and in the 18th century these too used to be greased similarly to hair, caps, and linen clothing.

Furriers, however, prepared the pelts of sheepskin efficiently and tawed it white using salt-alum-milk-bran etc. Such sheepskin cloaks could not resist moisture and had to be worn with the wool outside if it rained, or protected with a large "szűr" mantle made of fulled frieze worn over the "bunda".

Influenced by leather tanned brown, sheepskin garments also became brown at the end of the last century. In contrast, those sheepskins which remained white represent always a more old type of style. However the brown colour of sheepskin garments was not attained by tanning, but they were tawed in the traditional manner using salt and alum, and dyed afterwards with vegetable dye made out of fungi grown on fruit-trees.

Though the decoration of the "suba" shall not be discussed, yet let us mention that in the region of Little Cumania, between the Danube and the Tisza, such

"suba"-s were worn which were ornamented with tiny mirrors. Mirrors as ornamentation occur also in the Balkan and in Oriental countries.

The "ködmön" is a shorter sheepskin jacket and always has sleeves. Similarly to the "bunda" it can be made by shepherds from only roughly prepared skins with the meat cleaned off. Such sheepskin jackets would be greased with fat. Furriers made fine white "ködmön" out of pelts tawed with salt, alum, etc. Several strata can be distinguished: following the unprepared sheepskin garments made by shepherds and white tawed garments made by furriers, come sheepskin garments dyed brown. Decoration consists of application and embroidery. There is also data of tiny mirrors decorating "ködmön"-s.

Vests were also made of sheepskin. The earlier type was white and closed on the left side. The more recent ones are dyed brown.

Sheepskin trousers are sometimes referred to and could be prepared by poorer peoples for themselves.

After garments made of sheepskin, the study discusses garments prepared from rough woolen cloth, frieze, which are made by artisans. In the Hungarian language the word "szúr" originally meant a grey woolen cloth and probably derives from a Slavonic-Czech source, having meant "grey cloth" in the Slavonic language. In the 14th century Latin-Hungarian dictionaries the Latin equivalent of the Hungarian word "szúr" is: "griseus". This word entered Medieval French from the Frankish language, "gris" having meant "grey cloth".

It was of such grey cloth that the obligatory everyday garments of Medieval peasants were made in European and Central European countries. In Hungary there are data of peasants and servants wearing such garments of grey cloth — "vestes griseae" — since the 16th century.

One of the garments made of such fulled cloth was the mantle called "szúr" (Fig. 32-53). The first data of "szúr"-mantles appears in 1570. Grey "szúr"-cloth and "szúr"-mantles made of grey cloth prove to have been cheaper than "szúr"-mantles made of white or black cloth even in the last century, according to official price regulations. In such regulations the Latin name for the Hungarian "szúr" is "gausape".

The "szúr"-mantle was always worn thrown over the shoulders, the sleeves were never used. The cut is of only rectangular pieces with the vertical lines dominating. Its basis is a single breath with no seams at the shoulder and the front cut in length and turned back. The straight sleeves are straight continuations of the shoulders. Under the sleeves the two sides are widened with rectangular insertions, a feature already mentioned when demonstrating men's shirts and considered by us to be of Oriental origin. This feature does not exist among people west of the Hungarians. The "szúr"-mantle made in County Bihar, however, is a different type, its shoulder slants and has a seam.

The rectangular collar of the "szúr"-mantle is considered by us to be a feature originating in the West. According to our present knowledge such collars appear in of representations of Western clothing since the second half of the 15th century (Fig. 39) and became very fashionable in Renaissance times. (Fig. 41-43). The earliest Hungarian representation of such a collar derives from 1600 (Fig. 40). Rectangular collars appear on coats and sleeveless mantles made according to Western European fashion. (Fig. 44-46). In time this fashion spread both territorially and socially, and gradually appeared among lower social strata and finally in peasant

attire of various countries. Rectangular collars appeared on sailors' suits, on Scottish costumes, in Castilia, in several Balkan countries, and also among Hungarian peasant costumes. The rectangular collar therefore is known from Scotland and Spain to Eastern Europe and the Balkans, — but according to our present knowledge does not appear east of this territory.

If it rains it is possible to make use of the rectangular collar as a hood. Yet the hood (Hungarian: "csuklyo") is a more early element of clothing than the rectangular collar, and its diffusion geographically and historically is very broad, broader than the territory where the Hungarians lived, and broader even than the territory of the peoples related to the Hungarians. Hoods were frequent among Eurasian peoples and the peoples of classical times. Some authors consider the hood of Europe and Asia Minor to have originated among the Celts. In European costume the hood might appear belonging to a garment with sleeves, but might be a round sleeveless mantle. It may be sewn to the garment, or might be worn as a separate piece of clothing pulled over the rest. (Fig. 48-53).

Of the various types of Hungarian "szúr"-mantles, the one worn in the Great Plain is the longest and its collar is the shortest.

Various words were used to denote coats made of woolen cloth which were joined to the word "szúr". These words are the following: "köntös", "köpönyeg", "csuha", "kankó", "guba" and "daróc". Of these only the "guba" shall be mentioned shortly (Fig. 56-58). Its material is thick woolen blanketcloth, which might be a very close weave, or a loose tabby-weave possibly made fluffy afterwards. Generally during the weaving process (similar to carpet-weaving) bits of wool were inserted, the result being that the surface of the cloth seemed like a pelt. Possibly this technique is related to the cloth mentioned by Pliny made in the time of his father: "ad modum gausape textil". According to our opinion this might have been "guba" with woolen bits hanging out as described. In Latin the word "guba" is usually expressed with the word "gausape" used also for "szúr"mantle.

Data referring to coats made of "guba"-material occur since the 16th century.

The "guba" is made of rectangular pieces similarly to the "szúr"-mantle, but whilst the main lines of the "szúr" are vertical, the lines of the "guba" are horizontal (Fig. 59). In Central Europe this type of cut occurs but sporadically, however it is characteristic for the sleeveless mantle called "aba" worn from Arabia until Iran (Fig. 60). The skillful way of forming the sleeves of the "guba" points towards northern Eurasia. (Fig. 61).

Medieval data also refer to the colour of the "guba", one of the Latin names for translating the word being "burum" which might mean red or black.

Woolen mantles had no buttons and were tied with a band similarly to shirts.

Of footwear, leather sandals ("bocskor") (Fig. 69), were worn by the poor and on workdays. In the last century their leather was simply cleaned, the flesh scraped off, and was not prepared with chemicals. Sometimes even the pelt was left on.

Very popular among Hungarian men were topboots, "csizma", made according to 16th-17th century Osmanian-Turkish fashion (Fig. 70-72). These boots are characterized by having soles and tops sewn inside-out, the same soles for left and right foot, their ends pointed upwards. The tops had seams on both sides. The front of the top is raised (Fig. 113). In early times such boots might be red-coloured, but in the last century these are only faintly remembered, black being the general colour for

boots. In the last century boots with high heels and with many folds around the ankles were fashionable.

Slippers ("papucs") were also made with soles the same for right and left foot, sewn to the top inside-out.

Laced boots called "bakancs" do not seem to have been frequent. However there is a variant of low boots the top of which is cut from a single piece and therefore has only a seam on one side and none at the back (Fig. 75-76). Such boots occur among finds of the 14th century from Buda castle. This type of cut is frequent among Western European footwear of the Middle Ages.

Women's costumes

Few data are published regarding the structure of combing women's hair, namely the place of the *parting*. There are some references to hair being parted in the middle, which was a fashion both in the Gothic era and in Renaissance times. (Fig. 77). Descriptions also mention the greasing and oiling of hair.

Unmarried young girls would wear their hair in one plait or two. Around the forehead hair would be twirled, a fashion of Gothic origin.

For festive occasions maidens would wear a wreath called "párta" (Fig. 81-82). So far only data of black "párta" are known from the Great Plain. Black in this case was not a colour of mourning, but was festive and fashionable. The decoration of the "párta" was golden and pearly. The coif ("főkötő") worn by young married women and the band over the forehead ("homlokkötő") could also be of a festive black colour sometimes decorated with gilt or silver lace (Fig. 83).

Over the coif thin *veils* would be worn, which could be white, or red, or green, and among young women even festive black.

Young girls and women used to wear pearls on their neck or possibly a black ribbon.

It may be supposed that rouge was used on the face though there are no data to prove so. However some descriptions mention lime being eaten off a wall to ensure a white face-colour.

The material of women's shifts was a yellowish-whitish linen. The eldest type of cut is made according to Renaissance fashion the sleeves smocked into the neck together with the front and the back (Fig. 91). The long shift which belonged to Queen Mária, married to King Lajos II.—who died in the battle of Mohács fought against the Turks in 1526—and was worn at their wedding in 1522, is of this cut and was smocked and embroidered around the neck with golden thread. Among Hungarian peasant costumes however this type of shift is always short.

The lower body was covered with a petticoat called "pendely" made of yellowish-white homewoven linen.

Aprons ("kötény") appeared in Europe in the 14th century with the practical purpose of defending the rest of clothing, and were used by artisans and peasants (Fig. 21-22 and Fig. 97-98). This practical piece of clothing has a singular career. Whilst retaining its practical function among artisans and peasants, it simultaneously ascended into the sphere of the bourgeois class during the 16th-17th century, and in the 18th century became part of gentlewomen's clothes, first that of everyday wear, then also of festive garments. Naturally it became part of the festive attire

of peasant women too. In this case, however, its material was more costly and the decoration could consist even of gilt or silver lace. This type of apron is part of Hungarian noble ladies costume ("díszmagyar"). Today aprons have essentially become again a practical piece of clothing worn mostly by peasants and artisans. There is a type of apron made out of homewoven linen worn with the purpose to defend the dress is still general today.

Skirts ("szoknya") made out of cloth, silk or other industrial materials were preceded by skirts made of yellowish-whitish linen, and continued to exist for everyday occasions and worn by poor people. There was also a type of skirt called "rokolya" in the 18th century among the Great Cumanians which had a coloured seam sewn inside the bottom of the skirt. The latter could only be seen if the skirt was picked up and tucked in on both sides of the waist. This way of wearing a skirt is a fashion deriving from Gothic times and exists among Hungarians in many regions, but is also known west from Hungary (Fig. 99-104).

Though it is not the intension of the Author to deal with shawls worn over the shoulder, with bodices, or with blouses here, yet it should be mentioned that gilt and silver decoration often appeared, always with a significance of festive occasions, youth and wealth.

Sheepskin jackets called "ködmön" would be white (Fig. 108) according to the more early colour-scheme, or brown, according to more novel fashions, similarly to "ködmön" worn by men.

Top-boots ("eszima") were worn by women also and had a form and technique deriving from Osmanian Turkish times. Earlier the favourite colour for boots was red, latter black boots were favoured (Fig. 109-112).

Slipper ("papucs") were made in Turkish fashion the sole and the top sewn together inside-out, with no difference between right and left. In the 16th-17th century the heel would be made of iron. A story commemorating this is about a Turkish Pasha named Hobiart caught stealing cherries in an orchard and beaten to death with the heels of the slippers by indignants young wives! Slippers could be decorated with gilt.

Red was greatly favoured by womenfolk in the Great Plain. The dead, however, were dressed in pure white.

Black was first a colour worn at holidays, and in Kalocsa, a Roman Catholic town, even brides would be dressed in black.

TRANSDANUBIA

Men's costumes

Men wore their *hair* largely in the same way as in the Great Plain. Hair could be worn long and could be parted in the middle. Long hair would be plaited (Fig. 1-7). There are data refering to greasing hair.

As headware, descriptions mention the cap "süveg" (Fig. 10-11, 17), the hat with a big brim, and the hat with a narrow brim called "pörge kalap" (Fig. 13b). Around the Lake Balaton, especially north of the lake, a local variant of the top-hat was popular (Fig. 13a). There are data refering to the three-cornered hat.

Neck-ties were pretty frequent, formerly of white, later of black colour (Fig. 11). In the region called "Ormányság" at the river Dráva, black ties were changed for white in case of mourning even at the beginning of the present century.

Men's shirts were made of yellowish-white linen also in Transdanubia, cut out of rectangular pieces with a rectangular insertion at the side (Fig. 14a, 14b, 15, 17). The straight sleeves continued in the straight shoulder which had no seam. These shirts had no collar, no cuffs, no buttons, and were left either open or had a band to tie. The shirt could be greased. It was longer than the linen trousers and would be worn with a broad leather belt.

Thin linen deriving from manufactures or industry of a festive blueish-whitish colour changed the cut of men's shirts also in Transdanubia in the second half of the last century. The shirt became wide and pleated, collar and cuffs were added, a patch on the shoulder and a gusset at the armpits, buttons were sewn on and the sleeves were attached following a curved cut (Fig. 18).

Linen trousers, "gatya" (Fig. 19) could also be made out of homespun yellowish-whitish linen, and poorer peasants would wear such "gatya" even in winter putting on two. They could be greased. However with the change to industrial materials, the "gatya" became very wide, pleated into small folds and could look like a skirt.

Few data refer to aprons (Fig. 21-22), worn by men, and they were not worn everywhere. Around the Balaton a women's petticoat, a "pendely" would be worn over the linen "gatya" to defend it from dirt while working.

Linen versions of cloth jackets and trousers were made by those who could not afford cloth ones (Fig. 20).

Sheepskin vests, "ködmön"-jackets and cloaks, called shepherds' "bunda" could be greased. The earlier ones were white, the later brown, the earlier type were made along a relatively straight cut, the later were cut along curved lines.

The "szűr"-mantels (Fig. 32-53) of Transdanubia were the shortest of all and their collar was the largest. In the counties of Somogy, Baranya and the Szerémség the name of the "szűr"-mantle was: "csuha". Its short sleeves were never used, they served as pockets, and were closed with round pieces of cloth. Though we are not dealing with decoration, yet mantles decorated with small mirrors must be mentioned, thus this way of ornamentation existed not only on the Great Plain, but also in Transdanubia.

Sometimes vests were made out of "szűr" cloth (Fig. 55), and also smaller coats called "kankó" (Fig. 66-68).

Boots called "saru" (Fig. 73-74) were more esteemed footwear and differed from the "csizma", influenced by the Osmanian Turks in having the top part sewn onto the sole with the seam outwards, as it is done in Western Europe.

Top-boots, "csizma" were sewn inside-out, two seams on both sides of the top which raised in front (Fig. 70-72).

Laced boots "bakancs" were worn also in Transdanubia.

There are data referring to slippers worn by men.

Women's costumes

The way of wearing hair parting it in the middle as was fashionable in Gothic times and in the Renaissance (Fig. 77), was followed by parting it according to

the letter T which is a Biedermeyer fashion (Fig. 78-80). The Gothic way of parting hair was supplemented by twirling the hair which is also a Gothic fashion. When hair became parted according to the letter T, the tradition of twirling hair was continued.

It seems that it was an earlier fashion for young girls to wear their hair plaited in one pigtail than plaiting it in two.

Data on maidens' "párta" from the Great Plain refer to a "párta" coloured black. In Transdanubia the colour of the "párta" continued to be red, decorated with festive gold, and with pearls. However, towards the end of the century, the "párta" became black also in Transdanubia and so did the ribbons of girls' hair.

The various forms of coifs worn in Transdanubia are discussed in the sequence, of old-fashioned red, red-and-black, festive black, and black as a mourning colour, as this sequence is a historical one and is the sequence from youth to old age. For instance in the region called "Ormánság" the colour of the coifs for young married women and the ribbons hanging off were all red even in the early 20th century according to the traditional festive meaning of the colour. Yet black lace framed the face following novel fashion. As women grew older, blue and then white increased in the coif and the black lace was left off. The coif of very old women became entirely undecorated of a pure white colour.—Another example of black as a fashionable colour for young people is the coif worn by young wives in the "Göcsej" region. A black ribbon hung from the coif which however had to be taken off after the first child was born.

The archaic bonnet worn in some Hungarian villages of Slavonia must be mentioned and was made by twisting the thread in an extraordinary way.

Young wives wore a thin veil over the youthful coif, or a thin kerschief. Its two narrow ends could be decorated with coloured or golden and silver embroidery.

Several rows of beads were worn on the neck. In the villages of "Sárköz" a flat collar was laced out of beads for young girls and women. A black ribbon could be tied around the neck.

Rouge was sometimes employed in Transdanubia by women and a white face untanned by sun was appreciated.

The shift of Renaissance form (Fig. 91), sleeves smocked into the neck, was embroidered with gilt, and later with black yarn.

The lowest petticoat was called "pendely", the Hungarian word deriving from the German "Bändelhemd" that was long and had a shoulderband (Fig. 95-96). In some parts of Transdanubia "pendely" is the name of a long shift, which we suppose to be an older form than the short shift supplemented by a petticoat. Yet both in reminiscence and in descriptions only the short type of shift is remembered.

In time blouses were worn over the shift, and the shift became an underwear, as it happened also on the Great Plain. Simultaneously the traditional cut of shifts was altered influenced by urban underwear.

The old-type of simple and poverish skirts worn in Transdanubia were made of yellowish homespun linen. Sometimes they were dyed black with dye grown on oak-trees. Skirts made out of coloured material manufactured by industry worn over the linen skirt, a fashion which began at different times in different parts of the country.

Linen jackets were also worn, poverish replicas of jackets made out of manufactured cloth.

Skirts lifted on both sides and tucked into the waist were fashionable also in Transdanubia and derive from the Gothic fashion of 15th century Europe, when skirts were worn in this way (Fig. 99–104). There is a double reason for wearing skirts this way. Among higher classes of society it enables the petticoat to be seen, also made out of fine material. Among lower classes pinning up the skirt saved it from getting dirty, the petticoat was hidden by an apron. There are faint reminiscence of skirts being worn this way on the Great Plain too.

Aprons (Fig. 97–98) used to be made out of homespun linen, which could be dyed black with dye made out of oak-trees. Manufactured materials were used first for festive aprons, and later for everyday aprons too; in some regions linen aprons are still worn for work.

Of sheepskin garments, women's "ködmön"-jackets remained white in some regions (Fig. 108), whilst in others their colour became brown according to the more novel fashion. In some places the "ködmön"-jackets would be trimmed with black fur, black colour not meaning mourning, but festivity.

The top-boots, "csizma" (Fig. 109–112) worn by women since the era of Turkish domain were first either red or yellow, and from the end of the last century, black. The right and left boot were the same and the sole was sewn inside—out to the top, had a seam on each side and was raised in front. At the turn of the century in the region around Lendva such black boots were known that were not raised in front, but were trimmed with red and green of three fingers breadth. Such boots also occur in Transylvania.

Shoes came into fashion in various regions from the beginning of the last century, and their colour could be either red, yellow or black. It is curious that whilst red and yellow top-boots are still vividly remembered, the memory of red and yellow shoes is hardly existent.

Having finished the description of data referring to both men's and women's costumes of Transdanubia it is possible to compare these to the costumes of the Great Plain.

The custom of greasing both hair and clothes (headwear, shirts and linen trousers, "ködmön", "bunda", and sheepskin trousers) existed not only on the Great Plain, but also in Transdanubia. Festive wear for women was often decorated with gilt, thus the maiden's "párta"; the coif ("főkötő") of young women, the veil, shifts and aprons.

Broadly regarded the frequent white was changed towards multicoloured garments, though white remained a mourning colour. Red was very favoured and had a meaning signifying youth and festivity. The popularity of red may be demonstrated by a remark of a Viennese monk about the costumes worn in the region of "Sárköz" stating that the inhabitants wear clothes of "devil"-colour.

The colour for festivity and the colour for mourning are united. A description from the end of the last century states that women dressed in red would appear at funerals alongside the men clothed in black.

In some regions not only the dead were mourned, and not only those who were absent on account of military service or being imprisoned, but even those who were bodily handicapped.—Let us end with a data on a funeral custom from Transdanubia: in some regions when a young girl or a young wife died all her beautiful clothes, treasures, souvenirs and—though much pitied—her whole dowry would be buried with her.

UPLANDS

Men's costumes

Similarly to the already discussed territories, there are data from the Uplands of men wearing their long hair divided in the middle, plaited (Fig. 1-7), or tied in front in an "üstök" (Fig. 8-9), and hair was greased.

A tall cap called "süveg" was known (Fig. 10-11, 17), or a hat with a broad brim, or with a narrow brim ("pörge kalap") (Fig. 13b).

Black ties were only worn by young men (Fig. 11), elder men would go about with a bare neck.

The older type of shirt was the same as described from the Great Plain and Transdanubia, made out of rectangular pieces and having rectangular inserts on the sides (Fig. 14a-14b, 15 and 17). Its material was homespun-homewoven yellowish-whitish linen. It used to be greased. The older type of shirt had no collar, no cuffs and no buttons. Gradually thin linen made in manufactories or by industry became the material for shirts and the shape was changed. Shirts became wide, pleated at the neck and shoulders, a collar, cuffs and shoulderpatches were added, the movement of arms was ensured by gussets under the armpits. The rectangular insertions on the sides were left away, the sleeves are sewn following a curved line, and buttons are used for the collar and cuffs (Fig. 18).

Linen trousers, "gatya" (Fig. 19), were made out of straight pieces of home-woven hemp-linen, and in poor regions could be winter apparel too, in which case two would be worn one over the other. A more novel material for "gatya" is blueish-whitish linen made by small manufactories, later by great industrial plants. The "gatya" made out of such material became very broad and was abundantly pleated.

Jackets and trousers made of more expensive cloth could be imitated by jackets and trousers made of linen (Fig. 20).

Broad belts were worn with linen shirts and linen "gatya" (Fig. 10, 17).

Aprons are rarely mentioned for men from the Uplands (Fig. 21-22).

Overclothes were either made of sheepskin or frieze-cloth prepared at home or by artisans. A pelt worn on the back is very rarely mentioned. Sheepskin vests, "ködmön"-jackets, and cloaks or "bunda" used to be white, later brown. There are data referring to trousers made of sheepskin.

Frieze-cloth garments consisted of "szúr"-mantles, a jacket called "kankó", and "szúr"-trousers ("szúrnadrág"). Frieze-material for smaller garments could be homemade.

The "szúr"-mantle (Fig. 32-53), called also "csuha" was shorter than the "szúr" of the Great Plain, but longer than the Transdanubian one. Its collar was bigger than on the Great Plain, and smaller than in Transdanubia. The end of the sleeves could be closed similarly as in Transdanubia.

The jacket called "szürkankó" (Fig. 66-68) was smaller than the "szúr"-mantle and differed in broadening at the waist in contrast to the "szúr" which was made of rectangular pieces.

"Guba"-mantles (Fig. 56-61) were worn in the Uplands too. Their material was smooth thick woolen cloth, fulled, and made fluffy artificially. The "guba" which had bits of wool hanging out of the surface and which was woven with a

carpet-technique, was more favoured and was also more expensive. A very poverish kind of "guba" was made out of a material woven by women from the "csepi" of hemp.

Of footwear, sandals ("boeskor") (Fig. 69), and boots ("saru") were worn in the Uplands too, the latter being sewn together with the seams outside (Fig. 73-74); and finally top-boots ("csizma"), sewn together inside-out (Fig. 70-72).

Women's costumes

Regarding women's hairdress, parting the hair in the middle in the Gothic and Renaissance manner was to be found in the Uplands too, as well as the T-parting of Biedermeyer fashion. (Fig. 77-80.) The old traditional way of wearing hair in one plait by unmarried maidens also was customary, as well as plaiting the hair in two plaits. There are data of greasing the hair.

The „párta" worn by maidens could have tiny mirrors in it and was ornamented with gilt. The coif („főkötő") worn by young married women could also be decorated with gilt and silver, and such coifs are still to be seen in a village called Kazár. (Fig. 85.) Two types of coifs may be mentioned of the many variants: one is conical like the Gothic head-dress, and is called "konty" decorated with gilt- and silver lace and coloured ribbons. The other type of coif is a linen bonnet and the back part is lined with a round sausage-like filling reminiscent of the form maidens pinned up their hair in the 17th century. The favourite colour for young wives coifs was red, decorated with gold, silver and with beads. When fashionable festive black was mingled with red gradually replacing it, gilt and silver were combined with black.

It was customary for young women to wear a white veil over their festive coif until their first child was born. This veil, "fátyol", was fashionable festive black in some places, thus in Szentistván.

Strings of bead were worn on the neck. A kind of collar or lace made of beads — similar to that mentioned of the Transdanubian region "Sárköz" — was worn by the women of the "Matyó" ethnic group.

Women's shift were smocked at the neck according to Renaissance style (Fig. 91.) Following shifts made of yellowish-whitish hemp-linen, came shifts made of thin cambric made in manufactories or factories, blueish white, and the blue could be tinted to make it more forceful.

Homespun linen could be used for skirts which were sometimes dyed dark with vegetable dyes. Festive skirts made out of expensive materials were occasionally decorated with golden lace.

Skirts could be pinned up in the Gothic manner as mentioned already describing Transdanubian skirts, and this fashion existed in the village Kazár up to the present. (Fig. 99-104.)

The tendency was to make the hips seem broad, and this was achieved not only through wearing many skirts on the top of one another, but also by wearing a tournure which is originally of Renaissance origin. Whilst in most regions of the Uplands many skirts were worn, among the "Matyó" group in contrast the tendency was to stress a slender form, and only about 3-5 skirts were worn, not 10-15, as in most places of the Upland.

The material of aprons (Fig. 97—98.) was first linen of yellowish-white, and later — for festive occasions — factory-made materials. Aprons could be quite broad, but they could also be narrow. In some villages there was the curious custom of wearing a narrow apron on top of the wide one.

The colour of sheepskin vests and “ködmön”-jackets was white, following the more old tradition, and later brown. (Fig. 108.)

“Guba”-mantles for women are mentioned in some descriptions.

Women wore sandals (“bocskor”) as footwear, top-boots (“csizma”) of Osmanian Turkish style (Fig. 109—112.), and slippers (“papucs”). A favourite colour for boots was red. Made sewn inside-out it was called by old women of Mezőkövesd “boots to enter heaven”, (“mennyebelépő”).

Besides footwear let us mention linen cuffs for the arm and similar linen hoses for the legs worn during harvest as a protection.

Costumes in the Uplands kept their traditional traits for a longer time and especially two features are to be stressed. One is white homespun-homewoven woolen cloth used for men’s clothing which was worn in the Great Plain around the end of the 18th century, and which is not remembered at all in Transdanubia. Garments made out of homemade cloth were worn by the “Palóc” ethnic group of the Uplands still in the beginning of the last century.

Another traditional feature of women’s costume also observed on the Great Plain and in Transdanubia is manifest in golden decoration, however it seems that the “párta” ornamented with gilt, the coif, band for the forehead, bodice, jacket, skirt and apron appeared somewhat later in the Uplands. Whilst these fashions were mostly a thing of the past at the end of the 18th century on the Great Plain, and existed in Transdanubia till the turn of the 19th—20th century, among the “Palóc” people of the Uplands these fashions have only disappeared in recent days.

Red was also favoured in the Uplands, for instance in County Hont bride’s dresses would be made out of red material at the beginning of the century. Red as a festive colour could be also a colour for mourning, if a small child died among the “Palóc”, the mother would wear a red scarf as mourning. In the village Buják red is considered as a mourning-colour.

Finally black must again be mentioned, first used as a fashionable colour for young people. Among the Roman Catholic people of Mezőkövesd the most ornate and ceremonial dress of all, the bride’s costume, would be black in the 1910-ies, similarly as in the Roman Catholic Kalocsa and its surroundings.

Black, however, received the significance of mourning at a fairly early period. Costumes in the Uplands have a period when after a blue-and-green shades, costumes become black fitting for old age and for mourning, already when a woman is but 30 years old. This period began at a different date in various places.

TRANSYLVANIA

Men’s costumes

As in other places inhabited by Hungarians, the Hungarians of Transylvania used to plait their long hair and sometimes greased it. (Fig. 1—7.)

Here too, the high cap or "süveg" (Fig. 10., 11., 17.) hats with a large brim, or hats with a narrow brim "(pörge kalap)" were worn. (Fig. 13b.)

Old-fashioned white neckties were relatively rare in Transylvania. (Fig. 11.)

Shirts made out of yellowish-white linen would be cut according to the Oriental style described in the previous chapters (Fig. 13—18.) The insertions on the sides were not only rectangular, but could broaden downwards. Shirts following old tradition could be long — in contrast to other regions. Beside the Oriental cut, men also wore shirts smocked into the neck following Renaissance fashion, but there are few data of such shirts.

Linen trousers, "gatya", were fairly narrow in Transylvania; (Fig. 19—20.) the very wide "gatya" of other Hungarian regions did not evolve.

Broad belts were also worn. (Fig. 10, 15, 17.).

Variants of expensive cloth trousers and jackets were made out of homespun and homewoven linen.

Sheepskin vests were white and closed on the side. There is data of having greased sheepskin coats. The "bunda" used to be white too. (Fig. 31a—31b.).

There are more kinds of coats made out of woolen materials in Transylvania than in other regions and may be grey or brownish according to the natural colour of the sheep, or could be white. Most of these garments did not close with buttons, but with bands and leather straps.

The "szür"-mantle was known mainly in the western part of Transylvania, its decoration being application and its cut following that of County Bihar with slanting shoulders. Otherwise the cut was basically the same as in other regions of Hungary. (Fig. 32—53.).

The name of other types of coats made from woolen cloth are: "zeke", „cedele", "szokmány", "condra" and "daróc". Of these the words "daróc" and "condra" were the names of the woolen material, (similarly to the word "szür") and of the coats made of that material. The collar could be grey or brown. The cut differed from that of the "szür", the sides broadening, in contrast to the "szür"-mantle, which consisted all of rectangular pieces. Both the "szür"-mantle and the above mentioned coats had in majority vertical lines of cut.

There are few data referring to "guba"-coats worn by Hungarian peasants in Transylvania, the colour of which could be grey, white or black. Similarly to the "guba" of the Uplands and the Great Plain, the basic lines were horizontal. (Fig. 56—61.).

"Harisnya" was the name of tight breeches made out of homewoven woolen cloth or cloth made by artisans and could be grey, brownish, black or white. The name of the material was either "harisnya-posztó" ("harisnya"-material) or "daróc". Such breeches have a cut with two slits in front, the piece inbetween called "ellenző". (Fig. 54.).

Sandals made of leather, sometimes with the pelt left on, are the same for right and left foot, and are a light footwear. (Fig. 69.). Top-boots, "csizma", are a festive wear (Fig. 70—72.). Low boots called "cepők" were cut out of a single piece of leather.

Women's costume

Parting the hair in the middle in Gothic-Renaissance fashion is general in Transylvania (Fig. 77.). The Biedermeyer way of parting did never arrive to that region. Girls mostly plaited their hair in a single pigtail, which we consider an older fashion then plaiting in two.

Maiden's wreaths, "párta", used to be red decorated with pearls and golden-silver ornamentation. (Fig. 81—82.). Newer "párta"-s are black, at least their outside is, though the inner part may remain red as formerly. Red ribbons with beads and gilt decoration could be followed by black ribbons with similar decoration. Hair-ribbons used to be red and later became black.

Woman favoured a bonnet of Biedermeyer origin called "csepezs", fashionably black (Fig. 88.). In summer straw hats were worn. (Fig. 89—90.).

Beads or a black ribbon was tied around the neck.

The Renaissance style shift described from other regions was made out of yellowish-whitish linen. (Fig. 91.). There are early data of gilt decoration. A similar shift had sleeves very full at the shoulders, and was as tight below the elbow as a "flute" ("síp"), this style having appeared in Gothic costume, and reappeared again in urban costumes of the last century. (Fig. 90—94.).

Jackets imitating cloth ones could be made out of homespun linen.

The lowest petticoat was called "pendely" and was made of yellowish-whitish homewoven hemp-linen. Similarly to Transdanubia such shifts are remembered which were called "pendely". (Fig. 95—96.).

In some parts of Transylvania skirts pinned up on the two sides are greatly favoured, the coloured trimming of the inner part of the skirt showing up. This form has been mentioned when describing the costumes of other regions, the Great Plain, Transdanubia and the Uplands. (Fig. 99—104.).

Aprons could be made of homewoven linen or of manufactured textiles, and were prepared out of more expensive material for holidays. (Fig. 97—98.).

Sheepskin garments were mostly white. (Fig. 31b.). Vests would close on the side. (Fig. 31a.). "Bunda" for women is often mentioned and shorter jackets could be called "korszók" or "ködmön".

Only in Transylvania did women too wear coats made out of woolen cloth, such as the "condra" and "daróc" which were either brown, grey or white. The "csuklya" or hood for women was also made of such woolen cloth. There are data for "guba" worn by women which could be white, grey or black.

Sandals ("bockor"), the same for right and left foot, and "saru" with tops are a very old type of footwear.

Top-boots for women, "csizma", made according to Osmanian Turkish fashion, could be red, even now-a-days. (Fig. 111—112.). Sewn inside-out, the top was raised in front and had a seam either on both sides or only on the inner side. In Torockó the top of red boots was folded into horizontal pleats. A characteristic feature of women's boots in Transylvania is a heart-shaped patch on the foot (Fig. 112.) and sometimes a trimming of an alternative colour on the top, — a feature mentioned also of Transdanubian boots.

Finally certain comparisons and conclusions can be made regarding Transylvanian costume. First of all it must be stressed that the quoted data mention more traditionally old-fashioned traits than in other regions of Hungarian costumes.

Of linen garments long shirts are relatively frequent, more frequent than among Hungarians living elsewhere. The majority of sheepskin garments remained white. The "szür"-mantel is fairly rare, existing only in the western part of Transylvania. Many kinds of smaller coats made out of woolen cloth exist worn not only by men, but by women also. Their colour can be white, grey or brown, occasionally black. Most do not have buttons, but close with a band, a strap or a buckle.

Besides many data for black wreaths, "párta" worn by maiden, there is also data of "párta" coloured red, from Déva, as an older expression of youth and festivity. Black was first a fashionable colour in Transylvania too, and was combined with red meaning festivity, and later replaced red. Former gilt decoration was added to black, for instance in case of the "párta" and the "coifs" of married women. Black occurred on such occasions and among such agegroups where its meaning of old age and mourning are entirely excluded.

Compared to other regions there are more data concerning white skirts, and, also in contrast to other regions, the fashion of wearing many skirts one on top of the other did not evolve in Transylvania. The strata of garments decorated with gilt occurs in Transylvania too.

Having followed Hungarian costumes from region to region, finally it must be mentioned that descriptions of various regions are far from complete, neither the costume of every locality, or of every period is known. Therefore it is possible that further data shall modify our results. Yet we have considered it necessary to give a survey on the basis of the known data as a foundation for further research.

